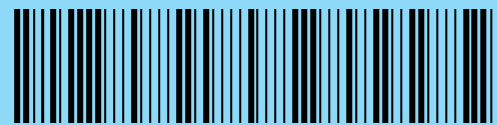

FENOMEN INTELEKTUALCA U KNJIŽEVNOSTIMA JUŽNOSLAVENSKE
INTERLITERARNE ZAJEDNICE

KEMAL DŽEMIĆ

FENOMEN INTELEKTUALCA U KNJIŽEVNOSTIMA
JUŽNOSLAVENSKE
INTERLITERARNE ZAJEDNICE

ISBN 978-86-84389-98-7

9788684389987

UNIVERZITET
U NOVOM PAZARU

KEMAL DŽEMIĆ

**FENOMEN INTELEKTUALCA U
KNJIŽEVNOSTIMA JUŽNOSLAVENSKE
INTERLITERARNE ZAJEDNICE**

**UNIVERZITET
U NOVOM PAZARU**

**NOVI PAZAR
2025.**

prof.dr.Kemal Džemić

**FENOMEN INTELEKTUALCA U KNJIŽEVNOSTIMA
JUŽNOSLAVENSKE INTERLITERARNE ZAJEDNICE**

Recenzenti:

prof. dr. Ahmed Bihorac

prof. dr. Kimeta Hamidović

prof. dr. Samina Dazdarević

Izdavač:

Univerzitet u Novom Pazaru

Za izdavača:

prof. dr. Suad Bećirović

Lektor:

Rizvan Džemić

Dizajn korica, prijelom i tehnička obrada:

prof. dr. Munir Šabanović

Tiraž: 100

Štampa:

FAMI grafika

Novi Pazar

ISBN 978-86-84389-98-7

Odlukom Senata Univerziteta u Novom Pazaru, R. Srbija, broj 1818/24/VI-5, od 19.12.2024. godine, odlučeno je da se udžbenik *Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice*, autora prof. dr. Kemala Džemića, izda pod firmom UNP, te da se može koristiti kao osnovna udžbenička literatura na Departmanu za umjetnost i filološke nauke.

SADRŽAJ

1. UVOD	10
2. TEORIJSKI (NAUČNI) PRISTUP KNJIŽEVNOM UMJETNIČKOM DJELU	15
3. KNJIŽEVNI LIK (JUNAK)	18
4. INTELEKTUALAC KROZ HISTORIJU	22
4.1. POBUNA GILGAMEŠA, ADAPA I JOVA	23
4.2. GENIJALNI INTELEKTUALAC MUHAMED, S.A.V.S.	24
4.3. FILOZOFI I NAUČNICI INTELEKTUALCI	25
4.4. TIP KVAZIINTELEKTUALCA	26
4.5. TIP APSURDNOG INTELEKTUALCA	27
4.6. INTELEKTUALCI TRAGIČARI U SVJETSKOJ KNJIŽEVNOSTI	29
5. FENOMEN INTELEKTUALCA U JUŽNOSLAVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA	30
6. ANDRIĆEVO SHVATANJE UMJETNOSTI KAO ČOVJEKOVE ODBRANE OD UMIRANJA I ZABORAVA	32
7. SUDBINA INTELEKTUALCA U ROMANU PROKLETA AVLIJA	35
7.1. ANDRIĆEVI PODSTICAJI ZA PISANJE PROKLETE AVLIJE ..	37
7.2. PROKLETA AVLIJA KAO SIMBOL ČOVJEKOVE UTAMNIČENOSTI	38
8. INTELEKTUALAC FRA PETAR	41
9. INTELEKTUALAC ĆAMIL EFENDIJA	46
10. SELIMOVIĆEVO SHVATANJE I VIZIJA UMJETNOSTI	51
11. SUDBINA INTELEKTUALCA U ROMANU TVRĐAVA	56
12. PJESNIK I MISLILAC AHMET ŠABO	56
13. REVOLUCIONARNI INTELEKTUALAC RAMIZ	70
14. IRONIČNI I UČENI BIBLIOTEKAR SEID MEHMED	75
15. ĆAMIL EFENDIJA I AHMET ŠABO KAO UNIVERZALNA METAFORA ČOVJEKOVE INTELEKTUALNE POBUNE	76
16. ANDRIĆEV KARAOĐOZ I SELIMOVIĆEV KARAOĐOLOZ U FUNKCIJI PROGONITELJA INTELEKTUALACA	79
17. FRA PETAR I MEHMED SEID	82

18. PISAC I REVOLUCIONAR MUHAMED ABDAGIĆ	83
18.1. USUD SPORNE FUSNOTE I TAJANSTVENOG DOSIJEJA	86
18.2. UMJETNOST IZ GORČINE I PROTESTA	93
18.3. ROMAN FENIKS KAO ENCIKLOPEDIJA BOŠNJAČKOG TRAGIZMA.....	96
18.4. ARHETIP SUKOBLJENE BRAĆE	98
18.5. TRAGIZAM NARODA POD ISTRAGOM.....	107
18.6. ARHETIP ŽENE KAO VJEČITE TAJNE.....	115
18.7. ESEJ O STAROSTI.....	117
18.8. ŠAĆIR O UMJETNOSTI	119
18.9. ŠAĆIROV JUGOSLAVENSKI NACIONALIZAM.....	123
18.10. ŠAĆIR I BOŠNJAŠTVO	125
18.11. ŠAĆIR I RELIGIJA	132
18.12. ŠAĆIR I HUDAM	135
18.13. ŠAĆIR U NOVOJ, DRUGOJ JUGOSLAVIJI.....	137
18.14. PISAC U KANDŽAMA BEŠTIJE	140
19. ŠAĆIR I OBJAVA	144
20. ŠAĆIROV IZLAZAK	146
21. INTELEKTUALNE I IDEOLOŠKE VIZIJE DOBRICE ĆOSIĆA... ..	148
22. PISAC DOBRICA ĆOSIĆ	149
23. ROMAN KORENI KAO MODERNA PROZA.....	152
23.1. DRAGAČEVSKA BUNA	160
24. VUKAŠIN, TIP EVROPEIZIRANOG SRPSKOG INTELEKTUALCA	161
24.1. UMJESTO OPANAKA I ČAKŠIRA, REDENGOT I KRAVATA	163
24.2. AĆIMOVI SNOVI I NADANJA	165
24.3. VUKAŠIN U PREROVU UOČI BOŽIĆA.....	170
24.4. DRAMATIKA BADNJE VEČERI	176
25. UMJETNOST MIROSLAVA KRLEŽE.....	179
25.1. ENCIKLOPEDIJSKI DUH MIROSLAVA KRLEŽE	181
25.2. POETIKA MIROSLAVA KRLEŽE	184
26. KRLEŽIN ROMAN O UMJETNIKU.....	187
26.1. POVRATAK DOMU UMJETNIKA I INTELEKTUALCA FILIPA LATINVIĆA	188
26.2. EDIPOV KOMPLEKS KAO POKRETAČ FILIPOVOG TRAGANJA ZA IDENTITETOM.....	193

26.3. SLIKAR URBANOFOB U POTRAZI ZA LJEPOTOM JEDNOSTAVNOG ŽIVLJENJA	195
26.4. UMJETNIK U ZAGRLJAJU NIMFOMANKE	197
26.5. DESTRUKCIJA UMJETNOSTI U DEKADENTNOJ VIZIJI GRKA KIRIALESA.....	200
26.6. SLIKARSKE VIZIJE FILIPA LATINVIĆA.....	203
27. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	206
28. LITERATURA.....	216
29. IZVORI	220
BILJEŠKA O AUTORU	221

OSOBENOSTI LIKA INTELEKTUALCA U JUŽNOSLAVENSKOJ SAVREMENOJ PROZI

(Izvod iz recenzije)

Knjiga *Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice* doc. dr. Kemala Džemića, predstavlja značajan naučni prilog modernoj nauci o književnosti, imajući u vidu savremene metodološke postupke kojima autor pribjegava u naučnom posmatranju i dokazivanju prisutnosti teme intelektualca u reprezentativnoj južnoslavenskoj, odnosno bošnjačkoj, srpskoj i hrvatskoj književnosti XX stoljeća. Zналаčkim odabirom korpusa značajnih djela južnoslavenske romanescne proze, autor u fokus naučnog interesovanja stavlja fenomen intelektualca, ističući njegov značaj u procesima modernizacije ovih triju južnoslavenskih književnih zajednica u duhu modernih tokova evropske književnosti XX stoljeća.

Autor knjige, prof. dr. Kemal Džemić, je u ovom slučaju za predmet naučnog posmatranja odabrao romane: *Prokleta avlija* Ive Andrića, *Tvrđava* Meše Selimovića, *Koreni* Dobrice Ćosića, *Povratak Filipa Latinovića* Miroslava Krleže i *Feniks* Muhameda Abdagića. U ovim reprezentativnim romanima južnoslavenske, odnosno srpske, bošnjačke (bosanskohercegovačke) i hrvatske književnosti XX stoljeća, autor komparativno prati egzistencije likova intelektualaca ističući kulturološke specifičnosti koje utječu na oblikovanje njihovih duhovnih fizionomija i sudbina.

Andrićevi likovi intelektualaca - Ćamil efendija i fra Petar; Selimovićevi-Ahmed Šabo, Ramiz i Seid; Ćosićev-Vukašin; Krležin-Filip Latinović i Abdagićev-Šaćir; pored svojih specifičnosti posjeduju i univerzalnu dimenziju humanog mislećeg čoveka, proganjanog *u svim kulturama, vremenima i prostorima*, kako primjećuje autor.

Autor je na početku studije eksplicitno definirao osnovnu hipotezu da je u južnoslavenskoj književnosti XX stoljeća prisutna tema intelektualca i na jedan posve nov način koristeći se modernim metodološkim postupkom autoritativno i nedvosmisleno dokazao prisustvo fenomena intelektualca u ovoj književnosti. Imajući u vidu kompleksnost teme ovog rada kao i strukturnu složenost književnih djela koja su bila predmet naučnog posmatranja autora, sa stanovišta metodologije ističemo naučnu vrijednost ovog studioznog rada u kome se autor ispoljava kao dobar poznavalac nauke o književnosti, te vješt i kvalifikovan tumač književnih fenomena.

U skladu sa bogatom nastavnom praksom, utemeljenoj na dugogodišnjem iskustvu gimnazijskog i univerzitetskog profesora prof. dr.

Kemal Džemić je imajući u vidu kompleksnost teme svog rada i strukturnu složenost književnih djela koja je naučno posmatrao, efektno primijenio pluralizam naučnih metoda i pristupa od kojih je fenomenološki metod i imanentnu kritiku (interpretaciju) uzeo kao osnovna naučna polazišta, dok je ostale metode i pristupe koristio kao dobar teorijski instrumentarijum u naučnom postupku, što je rezultiralo ovim originalnim i za nauku o književnosti važnim djelom koje će biti od višestruke koristi proučavaocima južnoslavenske literature.

prof. dr. Ahmed A. Bihorac

LIK INTELEKTUALCA KAO UMJETNIČKI ZNAK VIŠEG RANGA

(Izvod iz recenzije)

U fokus svoje naučne analize, autor knjige *Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice*, prof. dr. Kemal Džemić, dijahronijski i sinhronijski, kroz komparativni pristup promišlja sudbine intelektualnih egzistencija, prije svega u južnoslavenskim reprezentativnim savremenim proznim djelima znamenitih književnih mislilaca - Meše Selimovića, Ive Andrića, Miroslava Krleže, Dobrice Ćosića i Muhameda Abdagića. U prvom poglavlju autor daje kratak prikaz metoda pomoću kojih pristupa analizi književno-umjetničkog djela, navodeći imanentnu kritiku, fenomenološki metod, teoriju opalizacije i arhietipsku kritiku. Koristeći se ovim metodama autor nastoji da dokaže prisustvo fenomena intelektualca u savremenoj južnoslavenskoj književnosti, uzimajući za korpus reprezentativna prozna djela srpske, bošnjačke i hrvatske literarne tradicije. U naredna dva poglavlja prikazuje se književni junak kao nosilac književnog djela preko kojeg implicitno ili eksplicitno saznajemo bitne informacije o specifičnostima doba i interakciji sa drugim likovima i uslovljenost sredine u kojoj on egzistira. U poglavlju *Intelektualac kroz historiju* autor hronološki prati sudbinu mislećeg čovjeka u različitim vremenima i kulturama, predstavljajući ga kao *sumnjivo lice koje je opasno po kruti poredak i režim, udešen po volji jačeg, surovijeg i banalnijeg*, ali istovremeno u njemu vidi i nosioca *čovjekove iskonske borbe za popravljajem i humaniziranjem svijeta*. Prisustvo lika intelektualca u književnosti u poetičkom i značenjskom smislu je značajan modernistički novus. Misleći čovjek u svijetu djela je po pravilu uglavnom neshvaćen, melanholičan, sklon pretjeranim refleksijama i preispitivanjima svega opipljivog i neopipljivog, dokučivog i nedokučivog, te na osnovama tih njegovih duhovnih fizionomskih osobnosti savremene prozne strukture

južnoslavenske interliterarne zajednice dobijaju na modernosti i značenjskoj višeslojnosti.

Prof. dr. Kemal Džemić nam u nastavku studije nudi uvid u tretiranje fenomena intelektualca i njegove sudbine kroz komparativnu analizu likova u djelima Ive Andrića i Meše Selimovića, te u daljem analitičkom postupku značajnu pažnju posvećuje tragičnoj sudbini zanemarenog i osporavanog sandžačko-bošnjačkog pisca Muhameda Abdagića i njegovom autentičnom umjetničkom oblikovanju tajanstvenog lika Šaćira, neobične intelektualne pojave u sandžačkobošnjačkoj, odnosno bošnjačkoj savremenoj prozi. Dobrica Ćosić je u liku intelektualca, pariskog đaka Vukašina, prikazao tip savremenog evropeiziranog srpskog intelektuaca, okrenutog modernim kulturnim i prosvjetiteljskim evropskim obrascima, koji nastoji napraviti otklon od patrijarhalnog, tradicionalnog i zaostalog srbijanskog društva u XIX vijeku.

Filip Latinović, u umjetničkoj vizuri najpoznatijeg hrvatskog savremenog pisca Miroslava Krleže, je tip intelektualca i umjetnika povratnika majci, domu i zavičajju, koji u senzualnom doživljaju svijeta traga za identitetom, kako bi nekako kroz nit paterinstva vratio sopstveni mir i upotpunio identitetsku prazninu, koja ga je izgnala iz stanja razuma i gurnula u sferu dekadence.

Knjiga *Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice* prof. dr. Kemala Džemića, neosporno je značajan naučni doprinos interliterarnom proučavanju savremenih tokova u južnoslavenskoj književnoj tradiciji, odnosno -bošnjačkoj, srpskoj hrvatskoj literaturi - koje su u XX vijeku, po mišljenju autora, uvođem lika intelektualca u književnoumjetničku strukturu dodatno modernizirale poetičke izraze u saglasju sa tendencijama razvijenijih evropskih literatura.

prof. dr. Kimeta Hamidović

1.UVOD

Književnost prosvjetiteljstva u XVIII stoljeću bitno će utjecati na zainteresiranost južnoslavenskih pisaca za novu, prije svega svjetovnu tematiku u literaturi, prožetu snažnim filozofsko-racionalističkim i naučno-iskustvenim poimanjem svijeta i čovjeka. Engleski racionalisti i francuski prosvjetitelji autoritativno će dotadašnji čvrsto ukorijenjeni crkveni dogmatizam o čovjeku i svijetu zamijeniti filozofskim i naučnim tezama o čovjeku kao biću prosvjećenog uma koje svojim iskustvom i intelektualnim aktivizmom može promijeniti svoj položaj u društvu. Revizija dotadašnjih naučnih saznanja i učenja temeljito će promijeniti čovjekov odnos prema životu i sebi samome. Učenost je isticana do nivoa kulta kao vrlina i potreba prosvjećenog čovjeka. Veliki doprinos prosvjetiteljsko-racionalističkim idejama dali su francuski enciklopedisti Deni Didro (1713-1784), Žan Žak Ruso (1712-1778), Fransoa Mari Arue –Volter (1694-1778), Šarl Luj de Sekonda-Monteskije (1689-1755) i drugi, koji su nastojali da konkretiziraju svo znanja u jedinstvenoj *Enciklopediji*.

Zapadnoevropski duh racionalizma i prosvjetiteljstva proširio se i na južnoslavenski kulturni prostor ostavivši vidljive utjecaje na pojavu novih progresivnih ideja u literaturi i filozofiji. Uspon građanskog staleža usloviće pojavu novih inetelektualnih interesovanja i modernizacije južnoslavenske kulture i književnosti. Iako su kod južnoslavenskih naroda u doba prosvjetiteljstva, školovani ljudi isključivo pripadali sveštenstvu, oni pored religioznih tekstova sve češće pišu i svjetovna didaktičko-poučna književna djela. U hrvatskoj književnosti Filip Grabovac (1697-1749) i Andrija Kačić Miošić (1704-1760) nastoje da svoja književna ostvarenja približe narodu pišući na narodnom jeziku. Centralna intelektualna figura u srpskoj kulturi i književnosti XVIII stoljeća, Dositej Obradović, nastoji srpsku književnost osloboditi srednjovjekovnog duha i jasno je usmjeriti ka evropskoj prosvjetiteljskoj orijentaciji. Za razliku od hrvatske, srpske i slovenačke književnosti prosvjetiteljstva, u Bosni i Hercegovini su zbog prisustva i utjecaja orijentalno-turske kulture najznačajnija književna djela pisana na turskom, perzijskom i arapskom jeziku i pripadaju tzv. divanskoj književnosti¹. Najpoznatija imena ove književnosti su Fevzija Mostarac (umro 1747), Ahmed Hatem Kadić Bjelopoljak (1720-1754), Salih

---

¹ Divanska književnost: Književnost u Bosni i Hercegovini od XV-XIX stoljeća pisana na arapskom, perzijskom i turskom jeziku.

Parvanović (umro 1806) i dr. Tendencija intelektualizacije bošnjačke književnosti (samo u nekim slučajevima, op.a.) s bitnom svjetovnom oznakom nastavlja se kroz alhamijado književnost² koja je pisana narodnim jezikom na pismu arebici.

Evropski prosvjetiteljski duh zahvatio je i slovenačku svjetovnu literaturu zahvaljujući *Cojsovom kružoku*³ u kome djeluju pisci Valentin Vodnik(1758-1818), Anton Tomaž Linhart(1756-1795), JernejKopitar(1780-1844) i drugi.

Poetički evromodernizam u južnoslavenskoj literaturi prirodni je nastavak tendencija intelektualizacije literature u evropskom duhu. Reformator hrvatskog jezika i pravopisa Ljudevit Gaj (1809-1872) u okviru *Ilirskog pokreta* tridesetih godina XIX stoljeća i reformator srpskog jezika i pravopisa Vuk Karadžić (1787-1864), slovenački romantičar France Prešern (1800-1849), te Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak(1839-1902), Safvet-beg Bašagić (1870-1934), Osman Đikić (1879-1912) i Avdo Karabegović (1878-1908) u bošnjačkoj književnosti (Rizvić,1990:25) ⁴, stoje na čelu predromantičarskih ideja u duhu evropskog poimanja književnosti.

Trend evropeizacije hrvatske, srpske i bošnjačke književnosti kao najutjecajnih literarnih tradicija kod Južnih Slavena nastavit će se i u doba realizma. Najreprezentativniji srpski realistički prozni pisci su: Jakov Ignjatović (1822-1889), Milovan Glišić(1847-1908), LazaLazarević(1851-1891), Janko Veselinović (1862-1905), Stevan Sremac (1855-1906), Radoje Domanović(1873-1908), kao i hrvatski pisci:Kumičić(1805-1904), Kovačić (1854-1889), Đalski (1854-1935), August Šenoa (1838-1881), Josip Kozarac (1858-1906), Silvije Strahimir Kranjčević (1865-1908), te Safvet-beg Bašagić (1870-1934) u bošnjačkoj književnosti (Rizvić, 1990:39) ⁵. Početkom XX stoljeća južnoslavenska književnost će prihvatiti poetiku evropske književnosti modernizma.Srpski pjesnici Milan Rakić(1876-1938), Jovan Dučić(1874-1943), Sima Pandurović(1883-1960) i Vladislav Petković Dis(1880-1917), svoju originalnu poeziju stvaraju po ugledu na zapadnoevropske moderne pjesnike, što je slučaj i sa hrvatskim pjesnicima Tinom Ujevićem(1891-1955), Vladimirom Nazorom(1876-1949), Antonom

---

²Alhamijado književnost: (od arapske riječi *el adžemijje* - što znači tuđ, nearapski); to je književnost u Bosni i Hercegovini pisana na bosanskom, jeziku arapskim pismom-arebicom.

³ Žiga Cojs (1749-1819), slovenački književnik.

⁴ Rizvićev zaključak odnosi se na pisce bošnjačke književnosti: Ljubušaka, Bašagića, Đikića i Karabegovića.

⁵ Odnosi se na bošnjačkog pisca Safvet-bega Bašagića.

Šimićem(1898-1925) i osobito Krležom(1893-1981). Moderni umjetnički tokovi zbog društveno-historijskih prilika u Bosni i Hercegovini (smjena dvaju carstava, Turskog i Austro-Ugarskog, op.aut.) sa izvjesnim zakašnjenjem će zahvatiti bošnjačku književnost ovoga perioda. Osobnost modernog pjevanja očituje se u poeziji Muse Ćazima Ćatića, Fadila Kurtagića, Avda Karabegovića Hasanbegova. U proznom stvaralaštvu moderne stilske osobnosti najprije pronalazimo u djelima Hivzi Bjelajca. Za razliku od srpske i hrvatske moderne, bošnjačka moderna književnost je pretrpjela utjecaje narodne bošnjačke gradske pjesme sevdalinke, osim vidljivih utjecaja simbolizma u poeziji i impresionizma u prozi. Evropeizacija i modernizacija južnoslavenske literature u XX stoljeću značila je raskid (ne u potpunosti,op.a.) sa tradicionalnim i usmenim literarnim naslijeđem, mitologijom i kultovima, te realističkim poetičkim načelima, na čemu se u značajnoj mjeri bazirala ova literatura i bila prepoznatljiva, ali ne i dovoljno afirmirana u evropskim kulturološkim i književnim okvirima sve do XIX stoljeća, kada će se evropska kulturna i književna javnost značajnije zainteresirati za ovu literaturu zahvaljujući bošnjačkoj baladi *Hasanaginica*, čijoj estetičkoj vrijednosti će se diviti i sam njemački pjesnik J.V.Gete (1749-1832).

Evropeizacija južnoslavenske književnosti ovim razvojnim slijedom nastavljena je i u XX stoljeću uz usvajanje novih poetičkih pristupa, tematike, žanrovskih inovacija i tehnika u literarnom stvaranju. Ta tendencija je posebno izražena u modernom romanu kao dalje dominantnoj, najzanimljivijoj i najuspjelijoj formi proznog književnougjetničkog izraza. Veliki južnoslavenski pisci XX stoljeća: Ivo Andrić(1892-1975), Meša Selimović(1910-1982), Muhamed Abdagić(1916-1991), Dobrica Ćosić(1921-2014) i Miroslav Krleža(1893-1981), dosljedno i uspješno nastavljaju evropsku tradiciju njegovanja modernog romana, gradeći svako na svoj način i u duhu sopstvene poetike osoben literarni diskurs. U njihovim romanima jasno je vidljiv moderan pristup prozi koja otvara nove perspektive u umjetničkoj projekciji društvene stvarnosti. Ta proza nudi nove predstave i aspekte sagledavanja svijeta i sudbine čovjeka u njemu.

Proučavaoci su njihova prozna djela promatrali iz različitih perspektiva, pritom se obilato koristeći pluralizmom naučnih metoda i pristupa. Zadivljuje činjenica u kom obimu su ova djela(osim Abdagićevih

djela, op.a.)⁶ pokrenula naučno interesovanje kod domaćih južnoslavenskih i brojnih stranih istraživača književnosti. Bilo bi zanimljivo istražiti ogroman spisak naučnika i imponantnu naučnu građu koja je nastala u povodu ovih prozaičkih djela. U novom poduhvatu naučnog istraživanja njihovih djela može se javiti sumnja tipa: može li se još nešto na fonu naučnosti izreći o ovim velikim piscima i njihovim djelima, a da taj iskaz ne bude samo pukom ponavljanje već onoga što smo pročitali u nekoj studiji, ili saznali na nekom naučnom skupu? Sumnja da provaljujemo vrata koja su otključana svakako je na prvi pogled opravdana, međutim, čovjekova misao je nemirna i u stalnom opsesivnom naučnom traganju. Druga skeptičnost kod savremenih istraživača umjetničkog svijeta ovih djela jeste osjećanje nedovoljne naučne spretnosti kao i mogućnost intelektualnog rizika u koji ulazimo upuštajući se u izuzetno zahtjevan naučno-istraživački rad, koji bi mogao biti neprimjetan u odnosu na naučne radove - Palavestre, Džadžića, Durakovića, Filipovića, Andrejevićeve, Rizvića, Kazasa, Maglajlića, Jerkova i mnogih drugih naučnika. No, kako bi se pomjerale naučne granice, mijenjali aspekti posmatranja, promišljanja, razvijala i unaprjeđivala naučna dostignuća, usavršavalo ljudsko znanje, ukoliko ne bismo rizikovali da u takvim intelektualnim poduhvatima baš mi obogatimo ljudsku misao, osmislimo naučno gledište, pomjerimo nešto što je pomjerljivo u naučnom pogledu i kandidiramo novi naučni nalaz?

U tom smislu lijepo i poučno kaže misao: *Ne idi utabanim stazama, kreni tamo gdje puta nema i ostavi trag*. Kako je moćna ova misao koja provocira stvaralačke pobude i nemire koji nas romantičarski hrabro ubacuju u matricu mučne, ali svete čovjekove potrebe da misli, djela i snagom intelektualne volje i znanja popravlja svijet. I u svim tim promišljanjima, sumnjama, stvaralačkim tegobama, brojnim dilemama, stalno nas vreba opasnost da naš mukotrpan naučni napor rezultira sličnošću sa nekim već objavljenim radom. Ovdje se samo od sebe nameće pitanje: može li se uopće i napisati jedan u potpunosti originalan rad na neku temu kojom se pretendira da se naučno sveobuhvatno istraži neki fenomen u književnom umjetničkom tekstu? Veliki Gete je u tom smislu rekao: *Uvijek se govori o originalnosti, ali šta to znači! Čim se rodimo, počinje svijet na nas utjecati, i tako to ide do kraja. I to svagdje! Pa šta i možemo osim energije, snage i volje nazvati*

---

⁶ Komunističke vlasti su nepravedno okrivile Abdagića za navodno *skretanje sa linije*, što je utjecalo i na sumnjičenje i ignoriranje njegovog književnog djela.

svojim! Kad bih mogao reći što sve dugujem velikim prethodnicima i savremenicima, ne bi mi mnogo ostalo (Ekerman,1950:45).

Naučne intencije Doktorske disertacije *Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice* (na primjerima romana: *Prokleta avlija* Ive Andrića, *Tvrđava* Meše Selimovića, *Feniks* Muhameda Abdagića, *Koreni* Dobrice Ćosića, *Povratak Filipa Latinovića* Miroslava Krleže),jesu da se ova tematika istraži iz jedne nove naučne vizure i da se koristeći se pluralizmom naučnih metoda i pristupa dođe do originalnih zaključaka izvedenih na osnovu postavljene hipoteze da je fenomen intelektualca prisutan u djelima ovih južnoslavenskih pisaca. Položaj intelektualca u navedenim djelima je specifičan zbog kulturološke uslovljenosti sredine u kojoj egzistira, te zbog njegovih individualnih psiholoških osobenosti i originalnih poetičkih uzusa pisaca koji se bave umjetničkom transpozicijom fenomena intelektualca u svojim djelima. Pored tih specifičnosti intelektualci u navedenim romanima, koji su predmet našeg proučavanja, posjeduju i univerzalnu dimenziju humanih mislećih ljudi, proganjanih u svim kulturama, vremenima i prostorima. Prisutnost teme intelektualca u romanima Andrića, Selimovića, Abdagića, Ćosića i Krleže, tematski i značenjski obogaćuje južnoslavenske književne tradicije i približava ih, ako ne i izjednačava, sa modernom evropskom proznom produkcijom u XX stoljeću.

Cilj rada jeste potvrđivanje prisutnosti teme intelektualca u navedenim romanima u kojima pisci vlastitim poetikama na umjetnički originalan način prikazuju univerzalnu temu o *sumnjivom, nesretnom i opasnom* intelektualcu u kompleksnim društveno-historijskim okolnostima u različitim epohama, na različitim mjestima i u različitim kulturama.

Poznato je da u metodologiji proučavanja literature ne postoji jedna univerzalna metoda kojom bi se naučno valjano i sveobuhvatno istražilo neko književno djelo ili umjetnički fenomen. Metodologija proučavanja književnosti, usvojila je pluralizam metoda od kojih se svakom ponaosob možemo koristiti u naučno-istraživačkom radu. Imajući u vidu kompleksnost teme ovog rada i strukturnu složenost književnih djela koja su predmet naučnog posmatranja, primijenjen je pluralizam naučnih metoda i pristupa, od kojih se fenomenološki metod i imanentna kritika (interpretacija) uzimaju kao osnovna naučna polazišta, dok se ostale metode i pristupi koriste kao dobar teorijski instrumentarij u konkretnom naučnom postupku.

2. TEORIJSKI (NAUČNI) PRISTUP KNJIŽEVNOM UMJETNIČKOM DJELU

Književno djelo je kroz stoljeća bilo tema istraživanja čitaoca i književnih kritičara i teoretičara koji su nastojali da što bolje shvate svijet književnoumjetničke čarolije i što potpunije uživaju u estetskom doživljaju koji ta čarolija pruža. U toku čitanja književnog djela čitalac ga doživljava i osmišljava. Djelo u čitaocu budi osjećanja i raspoloženja što aktivira njegovu inventivnost, maštovitost, osjećajnost, misaonost, znanje i horizont očekivanog. Čitalac osmišljava književno djelo tako što *dopisuje* i *dovršava* djelo na svoj način. On oblikuje likove, razvija događaje, zamišlja ambijent i atmosferu, proširuje priču. Djelo je na taj način u čitaocu razvilo rezonancu, pronašlo odziv, podstaklo dijalog.

Književni kritičar također pristupa stvaralački književnom umjetničkom djelu. On se saživljava sa piscem; njihova iskustva se često podudaraju, ali naravno često imaju i sasvim različita gledišta, mišljenja i zaključke. Djelo u kritičaru, slično kao i kod običnog čitaoca, izaziva rezonancu, pobuđuje osjećanja i raspoloženja, djeluje na čula, aktivira misao, oživljava maštu.

Književnost se tokom svog dugog trajanja izuzetno razvila, što je uslovalo potrebu za naučnom valorizacijom i sistematizacijom grandioznog korpusa djela umjetnosti riječi. Kroz različite epohe bilo je i različitih metodoloških pokušaja naučnog proučavanja književnosti, što je rezultiralo raznolikim kritičkim ocjenjivanjima i vrjednovanjima umjetnosti riječi.

U modernom proučavanju književnog djela u fokus naučnog interesiranja stavlja se samo djelo kao estetski predmet, što će rezultirati pojavom novih naučnih metoda i pristupa od kojih izdvajamo: fenomenološki metod, imanentni metod (metod interpretacije), tematsku kritiku, arhetipsku kritiku, kritiku usmjerenu na lik, novi historicizam, postkolonijalnu teoriju i kritiku, imagologiju, teoriju kulturalnog pamćenja i dr.

Imanentna kritika je suprotstavljena tradicionalnoj normativnoj poetici koja se u nauci o književnosti upotrebljavala do XVIII stoljeća. Normativna poetika je bila na stanovištu da književna kritika ima pravila kojih se mora pridržavati svako djelo da bi se smatralo uspješnim i dopadljivim. Predstavnici imanentne kritike, odnosno interpretacije, zagovaraju tezu da se književni kritičari ne trebaju baviti građom izvan samoga književnoga djela,

npr.dnevnikom, pismima, kritičkim i teoretskim raspravama, već samim književnim djelom. Imanentna kritika, ili metoda interpretacije, ne isključuje nijedan pristup u proučavanju književnog djela kao složene umjetničke strukture. Metoda interpretacije se u proučavanju djela ne zadovoljava samo nabranjem elemenata, nego tumači kako su ti dijelovi organizirani u jednu umjetničku strukturu, te u kakvim su međusobnim vezama i do kakvog sklada dovode istražujući estetski smisao tih elemenata na planu jedinstva zvuka, ritma, značenja i univerzalnih umjetnički oblikovanih poruka osmišljenih u djelu.

Imanentni metod rado upotrebljavaju fenomenolozi. *Fenomenologija*,⁷ čiji je rodonačelnik njemački filozof Edmund Husserl (1859-1938), polazi od osnovne postavke da se u istraživanju treba vratiti samoj prirodi stvari, i to onakvim kakve su u našoj svijesti. On dalje smatra da književno djelo treba posmatrati kao osoben predmet u strukturi naše svijesti, zapostavljajući sve fakte izvan njega: pisca, društvenu stvarnost, nacionalne karakteristike itd. Fenomenologija uvodi pojam estetskog predmeta kojim označava konkretizaciju umjetničkog djela u našoj svijesti.

Husserlov fenomenološki metod slijedi njegov učenik V. Konrad koji se bavio proučavanjem suštine estetskog predmeta razvijajući tezu o fenomenološkoj estetici. Drugi Husserlov učenik, poljski filozof, fenomenolog i estetičar XX stoljeća, Roman Ingarden (1893-1970), nastavlja sa razvijanjem Konradovih teza o estetskom predmetu ustanovivši *teoriju o slojevima književnog umjetničkog djela*. Ingarden u književnom djelu razlikuje četiri sloja: zvukovni sloj riječi, sloj značenja riječi, sloj prikazane predmetnosti i sloj shematiziranih aspekata. Za istraživače književnog umjetničkog djela od posebne je važnosti četvrti sloj u književnom djelu-sloj shematiziranih aspekata, gdje Ingarden zaključuje da pisac ne može dati sveobuhvatnu sliku nekog književnog fenomena, već ga prikazuje djelimično kroz jedan ili nekoliko aspekata, ostavljajući čitaocu i analitičaru mogućnost da svojom maštom, inventivnošću, kreacijom i znanjem upotpunjuje izvjesnu nedorečenost u djelu. Njemački teoretičar Kajzer je na osnovama Ingardenove teorije o slojevitoj strukturi književnog djela razvio naučnu aparaturu za istraživanje sva četiri sloja u književnom djelu. Fenomenologija zapostavlja pisca, pozitivizam, psihološku, društvenu i historijsku

---

⁷ Fenomenologija (grč. *phainomenon*-pojava, *logos*-zakon). Fenomenološki metod zasnovao je E.Husserl početkom xx stoljeća.

uslovljenost i utjecaj ovih vantekstovnih činjenica na svijet književnog djela, koji se treba posmatrati kao *estetski predmet*.

Ženevska škola (XX stoljeće) je prihvatila i dalje razradila fenomenološko razumijevanje književnosti. Rene Velek (1903-1995) je za svoje naučne stavove nalazio uporište u Huserlovom fenomenološkom učenju. Osim Huserla pripadnici *Ženevske škole* poštuju i naučnu tradiciju značajnih fenomenologa kao što su Difren, Hajdeger, Sartr, Ingarden i dr.

Jugoslavenski estetičar *Ivan Foht* (1927–1993), zagovornik fenomenologije, autor je mnogih naučnih studija - *Sudbina umjetnosti, Moderna umjetnost kao ontološki problem, Temelji savremene ontologije umjetnosti* itd. - u kojima nasuprot Hartmanovom učenju o *prednjem* i *zadnjem* planu umjetničkog djela, smatra da književno djelo u svojoj ontološkoj strukturi ima tri plana: materijalno-fizikalni, predmetno-prikazivački i duhovno-metafizički. Zagovornici teorije *opalizacije* koja također počiva na fenomenološkoj tradiciji, smatraju da je književno djelo višeznačno i da se u njemu kao što se kroz dragi kamen (opal) prelijevaju boje i svjetlucanja, prepliću značenja riječi, slika, ili predmeta. Pojedini teoretičari književnosti smatraju da je fenomenološki pristup u proučavanju književnog djela prevaziđen, dok drugi, kao npr. Zoran Konstantinović, smatraju opravdanu primjenu ovog pristupa kao neiscrpnog područja traganja u književnoj analizi. Moderan pristup u proučavanju književnosti predstavlja i pojava novog naučnog metoda definiranog kao *arhetipska kritika*.⁸U osnovi ovog metoda je učenje Karla Gustava Junga (1875-1961), koji produbljenim psihološkim posmatranjem književnoumjetničkog djela dolazi do zaključka da je ono simbioza mnoštva prasluka koje potiču iz ljudskog iskustva kao zajedničke svojine kolektivne podsvijesti. Nortorp Fraj (1912-1991) dalje smatra da je sva literatura zapravo varijacija arhetipova koji potiču iz mitske osnove. Jung je svojim naučnim raspravama dao značajan doprinos psihologiji književnosti. Za razliku od Sigmunda Frojda (1856-1939) koji psihoanalitičko učenje bazira na lično podsvjesnom, Jung uvodi pojam kolektivno nesvjesnog i pojam arhetipa.

Fenomenološkim pristupom u proučavanju književnog djela kroz postupak redukcije, pored prethodno navedenih metoda, nastojat ćemo da u radu dokažemo hipotezu prisustva fenomena intelektualca u južnoslavenskoj književnosti XX stoljeća, na primjerima romana: *Prokleta avlija* - Ive

---

⁸gr. arhetipos-prauzorak, model.

Andrića, *Tvrđava* - Meše Selimovića, *Koreni* - Dobrice Ćosića, *Povratak Filipa Latinovića* - Miroslava Krležu i *Feniks*- Muhameda Abdagića; smatrajući ova djela i autore reprezentativnim u srpskoj, hrvatskoj i bošnjačkoj literaturi, kao trima najrazvijenijim književnim produkcijama južnoslavenske interliterarne zajednice u XX stoljeću.

3.KNJIŽEVNI LIK (JUNAK)

Samim tim što je književni lik (junak) po definiciji *ljudska ličnost* oblikovana u književnom umjetničkom djelu, on je najzanimljiviji i najdinamičniji strukturni element prozne književne tvorevine. Svi sadržinski elementi u književnom djelu neposredno su vezani za književne likove i služe im kako bi se oni što vjernije iskazali u djelu. U tom smislu teoretičari književnosti smatraju da fabula služi samo kao sredstvo za prikazivanje individualnih osobina ličnosti i njihovih vlastitih životnih sudbina, te se zbog toga kada se govori o proznom djelu ili epskoj pjesmi, uvijek obraća pažnja na fabulu. Lik je integrativna nit u epskom književnom djelu i svi motivi i sadržinski elementi koji su manje ili više u neposrednoj vezi sa njim manje su bitni. Postupci i ponašanja junaka prema drugim likovima doprinose njegovoj karakterizaciji i na taj način se otkrivaju njegove karakterne crte. Karakter lika se može sagledati i kroz njegove monologe, introspekciju (junak sam sebe komentariše), kao i kroz stavove i mišljenja drugih likova o glavnom junaku. Naravno, veoma važan je i autorov komentar o liku koji oblikuje i estetički opredmećuje.

Pisci nastoje da u svojim djelima što potpunije prikažu književne likove. To je posebno slučaj u realističkim djelima. Oni detaljno prikazuju njihov portret dajući njegov izgled, hod, pokret tijela, opisuju njihovo odijevanje. Sve detalje koji čine spoljašnjost lika (portret), pisci uzimaju kao važne elemente u procesu izgradnje njegove spoljašnje fizionomnosti. Preko portreta junaka mi ponekad možemo saznati mnogo podataka o vremenu u kome on živi, iz koje sredine potiče, kakvog je socijalnog porijekla (siromah, bogataš, intelektualac, knez, prosjak). Na osnovu portreta junaka možemo u nekoj mjeri saznati i neka njegova karakterna svojstva. Dobar primjer kada nam portret junaka slikovito predočava njegov socijalni status i karakter donekle, jeste Mitar, junak pripovijetke *Prvi put s ocem na jutrenje* Laze Lazarevića. Njegov portret nam ilustrativno prikazuje da Mitar pripada građanskoj klasi u Srbiji u postturskom vremenu, da je imućan i gord čovjek,

kicoš (nosi džamadan od crvene kadife s nekoliko katova zlatna gajtana, ćurče od zelene čohe, silaj išaran zlatom...).Na portretu junaka vizuelno se mogu primijetiti i neka njegova dramatična duševna stanja.

Osim spoljašnje fizionomnosti, junak, koji u književnom djelu predstavlja ljudsku ličnost, ima neka individualna karakterna svojstva kojim se izdvaja od ostalih likova.

Karakter lika (junaka) podrazumijeva sva unutrašnja svojstva i stanja (osjećanja, misli, moral), sve njegove dobre i negativne crte. U svakodnevnom životu se, međutim, pod pojmom karakter podrazumijevaju samo pozitivna čovjekova svojstva.

Kada lik ili junak posjeduje neke zajedničke osobine karakteristične za određenu grupu ljudi onda on prerasta u tip (hvalisavi vojnik, škrti starac, bonvivan, razboriti seljak, tvrdica, intelektualac i sl.)

Likove dijelimo na glavne i sporedne u odnosu na ulogu i značaj koje im pisac daje u djelu. Glavni lik u književnom djelu je onaj lik za koga je najjače vezan interes pisca i čitalaca. Preko glavnog lika, odnosno junaka, pisac nam saopštava i svoje ideje, što znači da on nije samo nosilac radnje i učesnik u njoj, već emiter piščevih idejnih misli.

Ukoliko je junak nosilac pozitivnih moralnih osobina, posjeduje duševnu snagu i inteligenciju, onda ga doživljavamo kao pozitivnog junaka. Ako lik ne posjeduje ove pozitivne karakteristike onda je on negativni junak, ili antiheroj.

Klasifikacijom književnog lika (junaka), pored mnogih naučnika, bavio se i kanadski teoretičar književnosti Nortrop Fraj(1912-1991), navodeći pet vrsta književnih junaka. U prvu vrstu on svrstava književnog junaka koji je *po vrsti* superioran nad ostalim ljudima što ga čini polubogom kao mitskom predstavom. Drugoj vrsti pripada junak koji je *po stepenu* iznad ostalih ljudi, što ga čini tipičnim herojem narodnih pripovijedaka, bajki, legendi i srednjovjekovnih romana. Treći tip junaka je *iznad ostalih ljudi*, ali svoju egzistenciju ostvaruje u zajedničkom prirodnom prostoru sa njima. Odlikuje se hrabrošću, snagom i mudrošću, ali je smrtno. Takav tip književnog junaka imamo u epskoj poeziji i tragediji. Četvrtoj vrsti književnog junaka pripada onaj junak koji *nije iznad drugih ljudi i njihove sredine*, već je nosilac realnih ljudskih osobina. Ovaj tip junaka je prisutan u realističkoj prozi. Petoj vrsti pripada junak koji je *ispod naših intelektualnih i uopće duhovnih sposobnosti*. Takav tip književnog junaka imamo u komediji i satiri (RKT,1985:304).

Tendencija psihologizacije i intelektualizacije moderne evropske i svjetske književnosti dovodi do pojave u literarnim strukturama složenijih ljudskih ličnosti (književnih likova), koji duboko intelektualno promišljaju savremena egzistencijalna pitanja. Lik nije više samo puki učesnik ili nosilac radnje u književnom djelu, već iz svoje intelektualne vizure utiče na psihološki, filozofski i esejistički diskurs u modernistički oblikovanom djelu. U tom smislu Mihail Bahtin (1895-1975) ističe : *Dostojevskom nije važno šta predstavlja njegov junak u svetu, već pre svega šta za njegovog junaka predstavlja svet, a šta on sam za samoga sebe* (RKT,1985:397). Bahtin je u svojim istraživanjima 20-ih i 30-ih godina prošlog stoljeća dokazao da veliki likovi iz romana nastavljaju svoju egzistenciju i poslije svog umjetničkog uobličavanja, pa su u stanju zavisno od kreacije određene epohe da se mijenjaju i usavršavaju.

Iako je kroz ranija književna razdoblja književni lik u izvjesnom smislu imao psihološku i društvenu specifikaciju, tek će u novijoj evropskoj književnosti individualna psihološka i društvena specifikacija postati razvijena i značajna u smislu da književni lik nema više samo ulogu pukog ilustratora neke opće značajne teme, već on poprima izraz piščeve zaokupljenosti nekim vidom individualne ljudske sudbine. Ovako individualiziran lik je u nekom vidu suprotstavljenosti i sukoba sa društvom u kojem egzistira. Tenzija između pojedinačnog i općeg karakteristična je za predstavljanje čovjeka u novijoj evropskoj književnosti. Likovi koji predstavljaju savremenog čovjeka u književnom djelu, kao oblici svijesti o samom sebi, često postaju nosioci kompozicije u novijem romanu građenom na osnovama modernog umjetničkog postupka (tačka gledišta, tok svijesti, roman ideja).

No bez obzira u kojoj meri je bio individualizovan ili intelektualno artikulisan prema delu u kojem se nalazi, lik je oduvek predstavljao osnovni način izražavanja složenosti ljudske ličnosti i prirode ljudskih odnosa u književnom delu. Kombinovanje monologa, dijaloga, radnje i opisa oduvek je omogućavalo posmatranje istog lika iz različitih uglova; dejstvo konteksta, podteksta, ili ironije oduvek je pružalo ogromne mogućnosti značenja u oblikovanju književnih likova; a u tom istom pravcu oduvek su delovali izražajnost i asocijativnost književnog jezika, određena metaforička, socijalna i psihološka, profesionalna i regionalna obeležja jezika kojim neki lik govori ili

kojim se o njemu govori . Stoga je lik neraskidivo povezan s radnjom- osnovni vid konstitucije književnog značenja, a naročito u drami, epu i romanu (RKT,1985:397).

Moderni umjetnički postupci u literaturi donijet će i nova literarna interesiranja krajem XIX i početkom XX stoljeća. Umjesto realističnog, obektivnog prikaza društvene stvarnosti, pisci moderne će tragati za novim tematskim područjima uz intelektualniji i senzibilniji odnos pisca prema estetskom predmetu.

Evropska proza je doživjela značajne promjene u XIX stoljeću u smislu modernizacije književnih postupaka, kojima pribjegavaju pisci psihološkog romana čijim utemeljivačem se smatra F.M. Dostojevski (1821-1881). Roman u XX stoljeću nastavlja s tradicijom interesiranja pisaca za složena stanja junaka, često zalazeći u duboke sfere njegove podsvijesti. Iz psihološkog romana razvija se roman toka svijesti, odnosno subjektivni roman.

Puni procvat ova vrsta romana doživjela je u romanu *Gospoda Dalovej* Virdžinije Vulf(1882-1941) prozi Marsela Prusta(1871-1922) i Džemsa Džojse (1882-1941) sa reprezentativnim romanom *Uliks*, dok će roman *Buka i bijes* Viljema Foknera (1897-1962), ubrzo postati reprezentativan primjer ovog tipa proze u svjetskoj literaturi XX stoljeća.

Zainteresiranost modernih evropskih i svjetskih pisaca za opise unutrašnjih duševnih stanja svijesti i podsvijesti junaka metodološkim postupkom unutrašnjeg monologa i toka svijesti, svakako će se odraziti i na nove tendencije u južnoslavenskim književnostima XX stoljeća. Romanopisci u centar svog umjetničkog prikazivanja često stavljaju mislećeg čovjeka ili umjetnika, čiju individualizaciju postižu njegovom suprotstavljenošću naravi sredine iz koje potiče, koja po pravilu ne razumije njegovu složenu misaonost i ideju koju nastoji ostvariti svojom misionarskom ulogom u društvu.

Reprezentativni južnoslavenski pisci ovakve proze Andrić, Selimović, Ćosić, Krleža, Abdagić i mnogi drugi, kao Desnica npr. u svojoj modernoj prozi koja je usvojila evropske obrasce modernističke literature, često za svog junaka uzimaju intelektualca, mislećeg čovjeka, odnosno umjetnika, kakav je slučaj sa Krležinim junacima umjetnicima: Leoneom, Aurelom i Filipom Latinovićem. U ovom slučaju bavimo se proučavanjem sudbina njihovih tipiziranih likova intelektualaca: Ćamil efendije, fra Petra, Ahmeta Šaba, Ramiza, Seida, Vukašina i Šaćira.

Ovi hrabri mislioci i vizionari, nosioci humanističkih vizija i ideja, pored svoje originalne intelektualne i ljudske dimenzije u dehumaniziranom vremenu i balkanskom prostoru, podsjećaju na sve odvažne i mudre, ali ipak uglavnom tragične junake mislioce, koji su, kao što ćemo vidjeti u pregledu njihovih sudbina, od kako se bilježi ljudska misao, svojim intelektualnim aktivizmom i žrtvovanjem, čovječanstvu donosili grandiozan preobraza

4. INTELEKTUALAC KROZ HISTORIJU

Oduvijek su se u društvu pojedinci isticali mudrošću, inteligencijom, erudicijom, originalnim poimanjem života, intelektualnim promišljanjem najzagonetnijih problema čovjekove egzistencije. Takve tipove intelektualaca nalazimo u prvim poznatim djelima svjetske književnosti i drugim oblicima čovjekovog duhovnog djelanja, te u svim književnim epohama sve do postmodernih umjetničkih transpozicija intelektualca kao svevremenskog i univerzalnog literarnog arhetipa. Skoro su identični položaji intelektualca u svim vremenima, na svim prostorima, u svim kulturama i religijama, gdje je on kao arhetipski tragičar po pravilu usuda uglavnom u nesaglasju sa nepravičnim, neukim i nehumanim svijetom. On je vazda i svugdje *sumnjivo lice* koje je opasno po kruti poredak i režim, udešen po volji jačeg, surovijeg i banalnijeg. Nosilac je opasne ideje *pobune*, (Selimović, 2010:12) pa ga zato treba prevaspitati, utamničiti, osujetiti u namjeri da realizira svoju ideju, čak ga i ubiti ako treba.

Međutim, on je hrabri i uporni nosilac i korifej čovjekove iskonske potrebe za popravljanjem i humaniziranjem svijeta. Otuda je značaj intelektualca kolosalan i revolucionaran od čovjekovih egzistencijalnih početaka pa sve do današnjice. Kroz historiju civilizacije uloga misleće egzistencije često je pogrešno i banalno tumačena. Intelektualac je predstavljan kao suvišan i dezorjentisan čudak lelujave duhovne fizičnosti, puki teoretičar, *ludov* (kako su prozvali Abdagićevog Šaćira zbog njegove učenosti), koji ni sam sebi ne može pomoći, a kamoli čovječanstvu. No, da li je beznačajno za historiju ljudskog duha to što je Isak Njutn (1643-1727) na prvi pogled banalno i beznačajno teoretizirao posmatrajući pad jabuke, te na osnovu tog promišljanja praktično i naučno

ustanovio zakon gravitacije pomoću koga će se docnije čovjek vinuti na Mjesec?

Nošen uzvišenim idealom - težnjom za saznanjem i mijenjanjem postojećeg poretka, intelektualac je kroz vijekove bio izlagan teškim izazovima i opasnostima. Na sreću čovječanstva, tvrdoglavo je uporan u svojoj plemenitoj nakani traganja za istinom. On dokazuje, mijenja i usavršava svijet i ne da se podmititi, pridobiti, zaplašiti, bez obzira koliko se činila moćnom postavljena zapreka na putu njegove fascinantne intelektualne ideje i misije.

4.1. POBUNA GILGAMEŠA, ADAPA I JOVA

Kako je grandiozan Gilgameš u svom traganju za tajnom čovjekove besmrtnosti! Mnogo prije antičkog Prometeja, on se usprotivio poretku bogova po kome je čovjek osuđen na smrt. U surovoj stepi Mesopotamije sumerski kralj drevnog Uruka sedamnaest, osamnaest, moguće i dvadest i nešto stoljeća p.n.e. nastoji svojim promišljem, djelanjem i pobunom izbaviti čovjeka iz ropstva egzistencijalne ograničenosti i obesmrtili ga. Zavidljujuće odvažno suprotstavio se boginji Ištar, odbijajući njenu ponuđenu ljubav optužujući je za svirepost: *Samo da te mogu dohvatiti, zadavio bih te njegovim crijevima* (EOG,1994:52).

Gilgameš u drevnim vremenima, baš kao i čovjek u svim vremenima, filozofski intelektualno promišlja o fenomenu prijateljstva, odnosu podanika i vlasti, društvenoj nejednakosti, ljudskim običajima, naravi, snovima, prolaznosti života, ljudskoj ograničenosti i nemoći. Drevno sumersko pamćenje u legendi o Adapi predstavlja intelektualca koji također nastoji riješiti tajnu čovjekove smrtnosti. Zbog neposlušnosti i pobune protiv poretka bogova, Adapa biva kažnjen izgnanstvom na Zemlju. Misao o smislu i potrebi pobune protiv autoriteta, još od Gilgameša i Adape, oduvijek je proganjala intelektualce. I pored toga što se često postavlja pitanje svrsishodnosti takve borbe, ona je potrebna kao dokaz da je čovjek intelektualno biće, koje promišlja o sebi i svom položaju u društvu. Biblija kao veliko djelo čovječanstva, simbioza je intelektualnog promišljanja, filozofije, historije, religije i književne umjetnosti. Za nas je posebno interesantna starozavjetna *Knjiga o Jovu*. Smjeli i razboriti Jov postavlja nekoliko krucijalno važnih vječitih čovjekovih pitanja, kao npr: *Ako je*

čovjek božije biće, zašto je osuđen da pati? Ako je svijet stvoren od boga kao idealna antiteza nebesima, zašto u njemu postoje surovost i nepravda(Daničić,1986:466)? Jov implicitno i eksplicitno postavlja mnoštvo suštinskih egzistencijalnih pitanja. Profesor Đurić je Jova nazvao *velikim parničarem* s Bogom. Jov je ne samo razborit, nego i vrlo hrabar čovjek. U raspravi sa bogom Jov kaže: *Ukloni bič da bismo mogli ravnopravno da razgovaramo* (EOG,1994:54). Po mudrosti i snazi postavljenih pitanja, mudri i hrabri Jov ulazi u red intelektualaca velikomučenika i stradalnika na putu traganja za istinom.

4.2. GENIJALNI INTELEKTUALAC MUHAMED, S.A.V.S.

Nauka je bolja od ibadeta

U drugoj velikoj knjizi čovječanstva *Kur'anu*, prikazan je genijalni intelektualac Muhamed, a. s. (571 - 632.n.e.), koji donosi čovječanstvu novi revolucionarni pogled na svijet, život, Boga, etiku, nauku, društvo itd. Vrlinom genijalnog intelektualca unaprijedio je teoriju i praksu u tada nerazvijenom, neznanjem opterećenom arapskom svijetu. Objavom, koju mu saopćava Bog, čovječanstvu je ponuđen jedan novi koncept vjerovanja i življenja, kao i uputa za rješavanje brojnih socijalnih tenzija u arapskim plemenima. Muhamed s.a.v.s. je bio veliki mislilac, naučnik i državnik. U tom smislu izgradio je konkretnu politiku i institucije i pokrenuo značajne socijalne reforme. Od male i nerazvijene države stvorio je svjetsku imperiju koja će se održati i proširiti i poslije njegove smrti. Muhamed s.a.v. s. je posebnu važnost pridavao nauci. Arapi su prije islama i Poslanika živjeli u velikom neznanju. Cvjetalo je pjesništvo, a pismenost je bila sasvim rijetka, može se reći skoro da je i nije bilo. Muhamed s.a.v. s. je nastojao da se pismenost što više raširi. Govorio je: *Nauka je bolja od ibadeta* (Handžić,2008:44). Dozvolio je da se zarobljenici na Bedru koji znaju pisati otkupe tako što će podučiti pismenosti desetoro muslimanske djece, čime se praktično širi pismenost u Medini. Premudra Šifa, prva učiteljica u islamu, u Medini je podučavala žene pisanju. I pored činjenice da je za potrebe širenja pismenosti u vrijeme Muhameda s. a.v. s. postojala posebna zgrada koja se zvala *darul-kurra*,glavno središte nauke bila je džamija gdje je Poslanik

tumačio *ajete*⁹ svojim drugovima, koji bi se oko njega okupili i pažljivo ga slušali. Iz ove škole izašli su prvi učeni i osposobljeni muslimani koji će poraziti dvije tada najjače svjetske sile: Bizantiju i Perziju. Poslanik nije širio nauku samo u Medini, već je slao učene ljude i u ostale oblasti gje su ljudi prihvatili islam, kako bi ih opismenili. Pored nauke muslimani su gajili pjesništvo koje datira još iz predislamskog doba. Muhamed s.a.v.s. je ukinuo divljački običaj predislamskih Arapa da žive žensku djecu zakopavaju u zemlju. Svojim intelektom, znanjem, plemenitošću i praktičnom djelatnošću, moćno se izdvajao među svojim savremenikima.

4.3. FILOZOFI I NAUČNICI INTELEKTUALCI

Arhetip intelektualca stradalnika ubjedljivo je predstavljen u slučaju genijalnog starogrčkog filozofa Sokrata (470-399.p.n.e.), koji zalaže život za istinu. Smrtnu presudu je prihvatio mirno i pobožno, bez prezira sudija, kao što će nekoliko stoljeća kasnije učiniti i Hrist. Niko valjda ni prije ni poslije Sokrata nije pokazao takav dar da umre promišljajući. Kad su ga prijatelji upitali kako želi da bude sahranjen, Sokrat je odgovorio: *Kako hoćete. Samo me morate spriječiti da umaknem. Ako je već vrijeme - da odlazim, ja u smrt, a vi u život. A ko od nas ide ka boljem spasenju, to niko ne zna osim Bog* (Šušnjić, 2003:71).

Kakvu je tek sudbinu doživio intelektualac Tomas Mor (1477-1535)? Mislilac, filozof i pisac je zbog svojih ideja surovo osuđen na smrt vješanjem, da bi kralj cinično preinačio ovu kaznu, pa je Mor umjesto vješanjem, skončao tako što mu je odrubljena glava te 1535. godine u Londonu. Ništa bolju sudbinu nisu doživjeli sljedbenici učenja Nikole Kopernika (1473-1543), Đordano Bruno (1548-1600) i Galileo Galilej (1564-1642). Bruna je inkvizicija osudila za propagiranje hereze i spalila na lomači, pošto mu je ponudila pomilovanje ukoliko se odrekne svojih ideja i tvrdnje da se Zemlja okreće oko Sunca, što je kategorički odbio svjesno polažući život za naučnu ideju. Čuvena Galilejeva izjava na samrti: *Ipak se okreće*, potvrdila je njegovu vjeru u naučnu ideju o heliocentričnom sistemu, koje se samo prividno odrekao ustuknuvši pred brutalnošću inkvizicijske osude da navodno širi herezu. U historiji ljudskog pamćenja dugačak je spisak intelektualaca stradalnika zbog naučnih, filozofskih, umjetničkih i ideoloških ideja. Kako

---

⁹ Ajet-stih u Kuranu.

su se pojačavale represalije prema mislećim ljudima, po nekom fascinantnom pravilu koje izvire iz ljudske potrebe da se istraje na putu spoznaje istine, sve više se umnožavala intelektualna zajednica.

Koliko god da su bile opasne zapreke na tom mučnom, ali svetom ljudskom putu humaniziranja svijeta, misleći čovjek se nije kolebao u misiji pronošnja i razvijana ideje slobode ljudske misli i djela. Kolebljivci će ustvrditi da su ta rizična i veoma često opasna traganja za istinom uzaludna i apsurdna poput čovjekove dangube u nastojanju da *ispravi krivu Drinu*. Ovakve dileme u čovjekovom mučnom traganju za istinom umjetnički i filozofski promišlja Ivo Andrić u neobičnoj posveti u svojoj knjizi koju poklanja prijatelju, sarajevskom piscu Marku Markoviću: *Sve Drine su krive. Nikada se one neće moći sve ni potpuno ispraviti. Nikada ne smemo prestati da ih ispravljamo* (Andrić, 1969:5).

Otuda i zaključak da se čovjek ne smije predati i pomiriti sa svojim položajem ma kakav da je, te da u njegovoj prirodi egzistira iskonska potreba za akcijom u nastojanju duhovnog i fizičkog izbavljenja iz svakovrsnih zamki dehumaniziranih ambisa u koje najčešće uranja bez svog znanja i volje.

4.4. TIP KVAZIINTELEKTUALCA

U svjetskoj književnosti često je prikazivan tip kvaziintelektualca, koji je svojom slatkorječivošću i teatralnošću dospijevao u središte društvenih zbivanja. Puškinov tip kvaziintelektualca Evgenije Onjegin iz istoimenog romantičarskog romana, odgajan je u visokom društvu i dobro je poznavao pravila vladanja u pozorištu i na balovima u aristokratskim salonima. Više je provodio vremena u šetnji i zabavama nego u učenju. Znao je da laska, da se udvara damama, da trpi i uzvraća. Bio je sklon provodima, nevjerstvima, kockanju, poput pravog bonvivana. Puškinov junak počinje da pati od dosade monotonog života. Naglo napušta balove i salone, drugove, kavge i dvoboje i povlači se u sebe. Međutim, ni to nije bio lijek za njegovu bolest, koja se zvala splin, čamotinja.

Čehovljevi junak u drami *Ujka Vanja*, profesor Serebjakov, piše o umjetnosti, a da o njoj ne zna ništa, ne naslućuje njene dubine, nikada se nije bacio u duboke vrtloge i ponore istinskog posvećenika proučavanja. Floskule i fraze su njegova maska, a intelekt duboko uspavan malograđanskim samozadovoljstvom i egocentrizmom.

Ponekad je intelekt prinuđen da služi materiji. U Beketovoj drami *Čekajući Godoa*, paradigmatičan je odnos Pocoa i Likija, u kome ovaj drugi umije misliti tek sa šeširovom na glavi, dok se njegovo isprazno verbaliziranje sopstvenog znanja pretvara u cirkusku tačku, za koju je nagrada oglodana kost.

Mnoge likove intelektualce u književnim djelima ništa ne može da gane i pokrene iz ravnodušnosti u koju zapadaju. Na sreću, od svih ovih uspavanih i nesposobnih intelektualnih figura, mnogo su uspjeliji i češće prisutni likovi istinskih angažiranih intelektualaca, koji su svojom duhovnom pojavom i idejom postali univerzalni arhetipski simboli vječitih tragalaca za istinom. Njihova fascinantna stvaralačka intelektualna i misionarska ideja ne da se obuzdati, zatočiti, niti uništiti.

4.5. TIP APSURDNOG INTELEKTUALCA

Intelektualac u svjetskoj literaturi često upada u zamke apsurdna i nerazumijevanja od strane društva. Takav je Merso, Kamijev tip apsurdnog junaka u romanu *Stranac*. Stalna čovjekova razapetost između raznih protivurječnosti, često ga je dovodila u apsurdan i bezizlazan položaj. Dvije određujuće konstante lika Mersoa su apsurd i revolt. Čovjekova želja za sveopćim racionalnim saznanjem svijeta i ograničena moć njegove prirode u nastojanju da ostvari uvid u tajnu Apsoluta, obilježja su učenja o apsurdnom u kome se naglašavaju čovjekova usamljenost, otuđenost i tragizam, uzrokovani samosviješću o prolaznosti i smrti. Čovjek intelektualac traje u okvirima koji su mu nametnuti, u ambijentu koji su mu odredile životne okolnosti, te ga opterećuju osjećanja mučnine zbog ponavljanja svega i monotonija trajanja (ponavljaju se postupci, radnje, prizori, situacije; sve je po istoj šemi i u istom ritmu, kako danas tako i sutra). Rakićevim jezikom iskazano: *Sve u istom krugu, sve na istoj stazi* (Rakić, 2007:58).

Poput Kamijevog junaka Mersoa, intelektualac ima osjećaj izgubljenosti, dezorijentiranosti i apatije, jer se život često ne može jasno sagledati, niti biće u tom svijetu može biti u potpunosti ispravno shvaćeno. Intelektualac je sumnjivi, sa inkvizicijske lomače odbjegli garavi čudak, prognani bogumilski *did* spaljenih knjiga i otetog konja, i zvađenog jezika, koji pobožno kleše stećak i priča simbolom raširene šake. Nemoćan je da se oslobodi nametnutih pravila i istrigne iz banalnoog besmisla koji ga pritišće i

guši. Intelektualne meditacije uslovljene su sviješću o čovjekovoj prolaznosti, smrti, zaboravu. Smrt je njegova jedina izvjesnost, te je zato on pasivan, duhovno klonuo i misao o uzaludnosti svih njegovih aktivnosti u nastojanju osmišljavanja ljudskog trajanja, čine se uzaludnim. Može li se ovakvim rezignantnim intelektualnim kontemplacijama mijenjati svijet? Nikako! Intelektualac je lučonoša progresa iako je svijet indiferentan i bezosjećajan prema njemu; a i on sam je nezadovoljan sobom i svijetom oko sebe. Znamo da pisac Kami odbacuje očajanje i duhovnu obamrlost čovjeka i poziva na revolt i pobunu. Revolt proizilazi iz potrebe čovjekove pobune protiv postojećeg stanja i smrti. Uprkos svemu treba trajati, živjeti, a ne iščekivati smrt kao jedini izlas i spasenje. Intelektualac nas arhetipski podsjeća i upućuje na starogrčkog mitskog junaka Sizifa. Njega su bogovi, prema legendi, osudili na teške muke: da stalno kotrlja kamen uz brdo, koji bi se, kad bi ga dogurao do vrha, opet skotrljao dolje na početnu tačku. Sizif, ne očajavajući, ide za kamenom i ponovo ga gura. I tako bez prestanka, bez zastoja, iako zna da je posao i besciljan i uzaludan, bez smisla i svrhe. Apsurdan posao učinio je i njegov život apsurdnim, a od njega stvorio apsurdnog junaka. Međutim, on nastavlja da ponavlja radnju i radi isti posao (monotan i dosadan). Neko će pomisliti da on možda gaji nadu u izbavljenje; da će muke prestati i da će bogovi jednog dana preinačiti svoju osudu. Nije to u pitanju. Sizif nema nade, ali ono što ga održava u životu i što mu daje snagu da izdrži u toj uzaludnosti svog trajanja, jeste svijest o sebi, o svojoj sudbini i nepravdi, revolt protiv bogova, protiv vlastite sudbine i protiv besmisla, kao i potreba da se prkosi svemu tome i postojanje volje da se uprkos svemu traje i dalje bude u svijetu među ljudima. On je heroj koji uči kako treba živjeti, kako treba biti ljudski angažiran u nastojanju da se dopre do vrha i time pokaže gordost, ali i saznanje o teškoj situaciji u kojoj se nalazi čovjek. Bez sagledavanja te situacije i svijesti o njoj nema pobune. Intelektualac Sizif je gledano iz našeg ugla tragičan heroj, ali on je na svoj način sretan. U tom smislu Kami nam i sugerije da Sizifa treba da doživimo i predstavimo kao sretnog, a ne tragičnog junaka.

4.6. INTELEKTUALCI TRAGIČARI U SVJETSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Šekspirov tip tragičnog intelektualca, danski kraljević Hamlet, neiscrpna je tema proučavalaca književnosti. Znanje je sticao na Luterovom univerzitetu u Vitembergu. Svoj duh je bogatio pozorišnim predstavama, čitanjem poezije, izučavanjem filozofije. Bio je dobar mačevalac, odijevao se po modi, a odlikovao se trezvenošću, čistotom, mladalačkim zanosom i ljepotom. Ovako ga opisuje Ofelija:

*O, kako divan tu posrnu duh!
To bistro oko dvora, vojske mač,
ta riječ i jezik mudrosti i znanja,
a cvijet i nada lijepo države,
vaspitanja primjer, ogledalo mode,
očima svima i uzor i cilj
(Šekspir, 1988:111).*

Hamlet je na dvoru okružen pažnjom i sjajem, a život je spoznao iz knjiga i govora zlatoustih predavača. O svijetu je stekao i nosio idealnu sliku. Bio je uvjeren da svijet počiva na besprekornoj ravnoteži dobra i zla i da njegovom ustrojstvu nema šta da se doda niti oduzme. Vjerujući u harmoniju spoljnog svijeta i sam je osjećao zadovoljstvo, bezbrižnost, optimizam, neki unutrašnji sklad. U takvim okolnostima življenja, on nije znao za napor ovladavanja problemima i nevoljama što ih običan život nudi, pa zato nije vježbao volju da istrajava, brzo odlučuje i stupa u akciju. Impresivna je njegova moć zapažanja i kritičkog promišljanja pojava, ljudi i odnosa u društvu, ali je lišen nečeg drugog - praktičnog djelanja i vještine snalaženja u okruženju koje počiva na licemjerju, brutalnosti, zločinu, nemoralu, podaništvu i laži.

Prvi znaci iznenađenja i nesnalaženja u datim okolnostima u postojećem svijetu koji mu se dotle činio poznatim, bliskim i sasvim jasnim, i prva pukotina na psihološkom planu Hamletove ličnosti u odnosu Hamlet-svijet, javljaju se nakon sumnjive smrti oca-kralja pod nerazjašnjenim okolnostima. Tada je počela Hamletova sumnja u istinu i ispravnost svijeta. Svijet i ljudi odjednom su mu se ukazali u svoj svojoj složenosti i nepredvidivosti: ljudi nisu ono za što se izdaju, a svijet nije ono što je mislio da jeste. Razloga za sumnju je imao dosta. Hamletovo biće biva

istraumatizirano u svojoj moralnoj čistoti, zatečenosti i nemoći bilo šta da učini. Međutim, dolazi do naglog i potpunog zaokreta u njemu: povlači se u sebe i promišlja o svojoj egzistenciji i o ljudima oko sebe. On postaje introvertna ličnost: tajanstvena, nepristupačna i nepovjerljiva. U poznatom monologu, koji najpotpunije odslikava Hamletovu dilemu i unutrašnji rascjep ličnosti, on izgovara svoje poznato: *Biti il ne biti? - pitanje je sad.*

Ruska realistička proza je podarila svjetskoj književnosti kapitalna djela neprolazne umjetničke ljepote i bogate misaonosti. Dvojica najvećih realista u ovoj literaturi, Dostojevski i Tolstoj, stasavali su u tom dobu sveopćeg kulturnog ruskog uzdignuća. Oni u svoja djela često uvode tip intelektualca, vješto zaklanjajući iza njih svoju ličnost i ideje. Tolstojev Aleksej Karenjin je tipičan ruski racionalni i učeni intelektualac karijerista.

Dostojevski je lik siromašnog studenta Raskoljnikova predstavio kao vrlo složenu ličnost, snažne unutrašnje energije, osjetljivog na spoljašnja zbivanja i netrpeljivog prema društvu. Kao takav on čini zločin i doživljava kaznu. I sam pisac Dostojevski je, znamo, bio proganjan i kažnjavan, kao i Tolstoj.

Nemirenje intelektualca sa postojećim, zemaljskim saznanjem, i težnja da se dokuče sfere kosmičke harmonije i dođe do novih otkrića, učinili su Geteovog intelektualca doktora Fausta tragičnom ličnošću.

Na kraju ovog pregleda likova intelektualaca u svjetskoj književnosti, uzećemo Beketove junake Estragona i Vladimira, arhetipski uokvirene likove, nemoćne i bačene u svijet apsurdna u kome je sve uzaludno: i čekanje Godoa i život. Jedina izvjesnost je smrti koja sigurno dolazi, kako kaže Meša Selimović : *Smrt je jekin, jedino saznanje, jedino za što znamo da će nas stić* (Selimović, 2010:12).

Selimovićeva pesimistička vizija skončanja života, je valjda i univerzalna duhovna oznaka svih mislećih ljudi, koji i pored svijesti o sopstvenoj slabosti i ograničenosti, svojim idejama ipak nastoje progresivno mijenjati svijet i ambijent u kome egzistiraju.

5. FENOMEN INTELEKTUALCA U JUŽNOSLAVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA

Sudbina intelektualca u svjetskoj književnosti i drugim vidovima njegovog duhovnog ispoljavanja, kao što smo vidjeli, uglavnom je bila

tragična. Naša hipoteza je da je intelektualac u južnoslavenskim književnostima u sličnom, ako ne u identičnom položaju, kao intelektualac u svjetskoj književnosti, uz sve njegove specifičnosti koje su uslovljene kulturološkim i ideološkim osobnostima sredine iz koje potiče. U totalitarističkoj društvenoj datosti, mudraci - književni likovi u djelima Andrića, Selimovića, Ćosića, Krleže i Abdagića, su nesretni i njihova misao je zatočena nedemokratskim feudalnim ili građanskim mehanizmima krute i surove vladavine. Nisu li njihove sudbine u romanima unaprijed predodređene i arhetipski determinirane u uzaludnosti njihovih nastojanja da svoju plemenitu viziju materijaliziraju u praktičnom životu? Ovaj fenomen je naučno istraživao Nortorp Fraj i evo šta je zaključio:

Čovek u prirodi ne živi neposredno ili bez zaštite, poput životinja, već unutar jednog mitološkog univerzuma, skupa pretpostavki i verovanja nastalih iz njegovih egzistencijalnih skrbi. Oni su većinom nesvesni, što znači da naša imaginacija može da prepozna njihove elemente, kada se prikažu u umetnosti ili književnosti, bez svesnog razumevanja šta to mi prepoznajemo. Praktično sve što možemo zapaziti od ovog skupa skrbi jeste uslovljeno društvom i nasleđeno kulturam (Fraj,1985:65).

Imajući u vidu sudbine intelektualaca kroz navedene primjere u svjetskoj literaturi, nauci i filozofiji, koji su proganjani i nesretni u društvu, hipotetički možemo promišljati da su Andrićevi, Selimovićevi, Ćosićevi, Krležini i Abdagićevi junaci intelektualci sudbinskim fatalitetom uslovljeni, projektirani i nesretni i da priča o njima liči na sve one pripovijesti o nesretnim mislećim ljudima u svjetskoj književnosti kroz različite vremenske periode.

6. ANDRIĆEVO SHVATANJE UMJETNOSTI KAO ČOVJEKOVE ODBRANE OD UMIRANJA I ZABORAVA

*Umjetnik je sumnjivo lice,
maskiran čovjek u sumraku,
putnik sa lažnim pasošem*

Nobelovac Ivo Andrić je svoje shvatanje umjetnosti najizrazitije iskazao u eseju *Razgovor sa Gojom* i pripovijetki *Aska i vuk*, kao i u besjedi *O priči i pričanju*, koju je izrekao prilikom primanja Nobelove nagrade za književnost u Stokholmu 1961. godine.

Andrić za umjetnost kaže da je to naporan i složen čin koji se vrši po diktatu čovjekove nagonске potrebe za stvaranjem i traganjem za ljepotom, čime se on zapravo brani od stalne prijetnje smrti i zaborava. Umjetnost je suprotstavljena prolaznosti i zaboravu. U bajkovitoj igri ovce iz alegorijske pripovijetke *Aska i vuk* simbolično je predstavljen čovjekov umjetnički nagon kao vječiti otpor protiv smrti i nestajanja. Igra u ovoj priči je zapravo metafora čovjekovog aktivizma i trajanja u stalnom bjekstvu od spoznaje neumitnog tragičnog kraja. Umjetnost i volja za otporom, kazuje nam Andrić na kraju pripovijetke, pobjeđuje sve, pa i samu smrt, a svako pravo umjetničko djelo čovjekova je pobjeda nad prolaznošću i trošnošću života. Život je u Andrićevom djelu divno čudo koje se neprestano troši i osipa, dok umjetnička djela imaju trajnu vrijednost i ne znaju za smrt i umiranje.

U zamišljenom dijalogu sa španskim slikarom Gojom, u eseju *Razgovor sa Gojom*, Andrić kaže za umjetnika da je *sumnjivo lice, maskiran čovjek u sumraku, putnik sa lažnim pasošem. Lice pod maskom je divno, njegov rang je mnogo viši nego što u pasošu piše, ali šta to mari* (Andrić,1995:185)?

Odnose između umjetnika i društva Andrić vidi kao suprotstavljene relacije: *Između umetnika i društva postoji, u malom, isti jaz koji postoji između Božanstva i sveta. Prvi antagonizam samo je simbol drugog* (Andrić,1995:185).

Po Andrićevom shvatanju stvaralački akt nije prost reproduktivan čin kojim se banalizirane fotografije unose u književnoumjetničko djelo. Umjetnost mora da je motivirana životom sa kojim je u raznovrsnim vezama, dok umjetnik odabira građu iz života i pomoću nje pravi novi smišljeni svijet umjetničkog djela. On pritom odabira iz života samo one pojave koje imaju

opće i dublje značenje i na taj način se u umjetničkom djelu tvore univerzalne i svezremenske istine i fenomeni koji zaokupljaju čovjekovo interesiranje u vječitoj zapitanosti nad sopstvenom egzistencijom i misterijom života.

Andrićevo shvatanje tajanstvenosti umjetničke ljepote koju stvara, najbolje se ilustrira njegovom opsesivnom zaokupljenošću ljepotom i plemenitošću mostova. Anonimni neimar u pripovijetki *Most na Žepi* spasava sebe od zaborava time što stvaralačku viziju ugrađuje u kamenu ljepotu luka mosta razapetog nad obalama pod kojima protiču hučne vode rijeke Žepe. Funkcija umjetnosti je i u naporu umjetnika da svoje djelo uključi u trajne tokove života, da čovjeka izvede iz samoće i čamotinje i uvede ga u prostran i veličanstven svijet ljudske zajednice.

U životu i čovjeku postoji zlo koje po Andrićevom shvatanju ne smije da zaplaši umjetnika, niti da ga odvede u beznade. I zlo i dobro su imanentne dimenzije ljudskoj prirodi. Umjetnikov zadatak je da otkriva i zlo i dobro i da svojim djelovanjem stvara umjetničku sliku u kojoj je moguće i potrebno da dobro nadvlada zlo.

Uloga umjetnosti je da čovjeku otkriva ljepotu i otvara perspektive u nastojanju da osmisli ljepši i bolji život. U toj čovjekovoj težnji bitnu ulogu, po Andrićevom shvatanju, ima iskustvo čovječanstva iz koga sadašnost crpi mudrost iz prošlosti. Po Andrićevom shvatanju umjetnost povezuje životne suprotnosti. Ona je dužna da čovjeku otkriva ljepotu napora korifeja koji koračaju ispred savremenika i mudro predosjećaju buduće tokove života. Na taj način umjetnost stalno otvara perspektive u životu pojedinca i kolektiva. Prohujala stoljeća, po Andriću, sublimiraju čovjekovo iskustvo oko nekoliko legendi, koje potom inspirišu umjetnika: *Ima nekoliko osnovnih legendi čovečanstva koje pokazuju ili bar osvetljuju put koji smo prevalili, ako ne i cilj kojim idemo. Legenda o prvom grehu, legenda o potopu, legenda o Sinu čovečijem, raspetom za spasenje sveta, legenda o Prometeju i o ukradenoj vatri* (Andrić,2008:189). Andrića kao vrlog umjetnika zaokuplja tajanstvenost fenomena umjetničkog stvaranja kome pripisuje demonsko porijeklo:

Po tom višku koji nosi svako umetničko delo kao neki trag tajanstvene saradnje između prirode i umetnika, vidi se demonsko poreklo umetnosti. Postoji legenda da će Antihrist, kada se bude pojavio na zemlji, stvarati sve što je bog stvorio, samo sa većom veštinom i sa više savršenstva(...) Možda je umetnik preteča

Antihrista. Možda se hiljade i hiljade nas igramo Antihrista, kao što se deca, usred mira, igraju rata (Andrić, 2008:185).

Po Andrićevom shvatanju umjetnik je i vjesnik istine, a njegovo djelo poruka kojom se iskazuje složena stvarnost čovjekove historije. Umjetnik je neumorni neimar koji istražuje i konstruira život i njegovu bajkovitu tajnovitost.

Opisujući svoje stvaralačke trenutke, Andrić kazuje: *Ni traga da se vratim sebi. Samo da mogu, kao surovo drvo i studen metal, u službi ljudske slabosti i veličine, u zvuk da se pretvorim i da ljudima i njihovoj zemlji potpuno razumno prenesem bezimene melodije života* (Andrić, 2008:188).

Znamenitu besjedu *O priči i pričanju* Andrić je izrekao prilikom primanja Nobelove nagrade u Stokholmu 1961. godine. Tekst besjede je važan u smislu razumijevanja Andrićeve poetike i uloge priče u oblikovanju umjetničkog djela. Iako nije obiman, ovaj tekst ima složenu strukturu i bogatu simboličko-metaforičnu značenjsku slojevitost. Govoreći o književnom djelu kao obliku pričanja Andrić kaže:

Delo je kreacija ili novostvoreni svet pisca, u koji pisac unosi sebe. Delo je nezavisno od pisca i ono treba da govori o sebi, a ne pisac o njemu. Potreba za delom kao pričom i pričanjem postoji od pamtiveka:menjaju se načini i oblici pričanja, ali suština je ista - uvek se priča o sudbini čovjekovoj koju bez kraja i prekida pričaju ljudi ljudima (Andrić, 1994:25).

Andrić filozofski promišlja o čovjekovoj potrebi za pričom i pričanjem. Čovjek pričanjem i umjetničkim stvaranjem stvara iluziju života i trajanja, zaboravlja na prolaznost i time kao da odlaže vlastito skončanje. Tako je činila i legendarna Šeherezada, koja je pričom produžavala sopstveno trajanje. Igra ovce Aske u Andrićevoj alegorijskoj priči, također odlaže njen udes i smrt pred mrsko moćnim neprijateljem.

Dakle, ljepota i snaga Andrićeve umjetnosti jeste vjera i vizija da će umjetničko djelo svojom ljepotom uništiti zlo i izmiriti protivrječnosti u čovjekovom bitisanju. U tome i jeste snaga i neprolazna vrijednost fenomena umjetnosti koju je Andrić živio, stvarao i ostavio kao trajnu univerzalnu estetičku i filozofsku poruku zatečenom i nemoćnom čovjeku, koji je bačen *bez i malo znanja i bez svoje volje* u tajnu života, koju od praiskona nastoji da odgonetne, razumije i osmisli.

7. SUDBINA INTELEKTUALCA U ROMANU PROKLETA AVLIJA

Andrićevo djelo *Prokleta avlija* (1954) jedno je od najuspjelijih njegovih literarnih ostvarenja. Mnogi književni proučavaoci ga nazivaju remek-djelom južnoslavenske proze, dajući mu primat čak i nad kolosalnim romanom-hronikom *Na Drini Čuprija*. Alber Tibode (1874-1936) smatra da u celokupnom delu svakog velikog pisca ima jedno delo koje vrši funkciju duboke poruke i koje se ponaša kao matična ćelija (Džadžić,1993:61). Više je razloga zbog kojih *Prokletu avliju* možemo smatrati takvim djelom u kome Andrić duboko promišlja o čovjekovoj krivici, identitetu, zatočeništvu i tragizmu; odnosu vlasti prema pojedincu, zabrinutosti čovjeka nad svojom tragičnom sudbinom.

Legenda, mit, priča i pričanje, udaljavaju čovjeka od turobne i surove stvarnosti i ulivaju mu optimizam noseći ga u izmješteni svijet iluzije, mašte, imaginacije i služe piscu kao pogodna izražajna sredstva u umjetničkoj transpoziciji ideje. Ovakve motive imamo još u Andrićevim prvim radovima: *Ex ponto*, *Poručnik Murat*, *Iskušenja u ćeliji broj 38*, *U ćeliji broj 115*, *Na sunčanoj strani*, *Sunce*, *Prvi dan u splitskoj tamnici*, *Zanosi stradanja Tome Galusa*.

U književnonaučnoj javnosti brojne su rasprave u pogledu žanrovskog određenja djela *Prokleta avlija*. Neki naučnici su smatrali da je ovaj prozni tekst priča, drugi da se radi o pripovijesti pozivajući se na stručnu terminologiju i književnoteorijsku tradiciju Borisa Tomaševskog (1890-1957), koji pripovijedanje srednjeg obima, na razmeđu novele i romana, definira kao *pripovijest*. Neki naučnici su tvrdili da je ova pripovijedna forma zapravo novela. Međutim, po širini pripovjedačkog zahvata, tematici i obradi likova, *Prokletu avliju* ipak svrstavamo u roman. Svakako da je od svih ovih brojnih naučnih polemika oko žanrovskog određenja djela, bitnija činjenica da je *Prokleta avlija* antologijski umjetnički tekst u kome pisac fenomen magije pripovijedanja, kao u slučaju legendarne Šeherezade, razumije kao osnovnu čovjekovu identitetsku oznaku, potrebu i sredstvo bjekstva iz stvarnosti i ograničenosti u imaginativni svijet ljepote i trajanja. Umjetničkim majstorstvom Andrić duboko filozofski u duhu egzistencijalizma promišlja sudbinu zatočenog čovjeka. *Prokleta avlija* je naziv za poznati carigradski zatvor, u koji je iz neopravdanih razloga dospio fra Petar iz Bosne, kojeg su poslali u Carigrad da obavi neke samostanske

poslove. Dogodilo se da turske vlasti uhvate neko pismo upućeno austrijskom internunciju koji je službovao u Carigradu, u kojem je bilo opisano proganjanje katoličkih vjernika u Albaniji od strane turske vlasti. Sumnja je pala na fra Petra, koji je bio jedini fratar na tom području. Zbog toga je uhapšen i doveden u istražni zatvor poznat pod nazivom *Prokleta avlija*, gdje je ostao dva mjeseca dok ga nisu poslali dalje. U *Proklesoj avliji* fra Petar upoznaje više tipova ljudi koji se u ovoj pripovijesti pretvaraju u tragičare o kojima se pripovijedaju zanimljive priče poput pripovijesti o robijašima u romanu *Zapisi iz mrtvog doma* F. M. Dostojevskog. Tu su upravnik *Proklete avlije* Latifaga, zvani Karađoz, zatvorenik Haim, Jevrejin iz Smirne, zatim glavni lik ove pripovijesti, zatvorenik Ćamil efendija, bogati Turčin iz Smirne. Mladi Ćamil, centralna figura u djelu, sin bogatog Turčina i Grkinje, odmalena se posvetio nauci i samotnjačkom i asketskom načinu života. On se zaljubio u kćer grčkog trgovca, no ovaj je iz nacionalističko-vjerskih razloga nije htio dati Turčinu za ženu, nego ju je prisilno udao za Grka izvan Smirne.

Poslije tog događaja Ćamil se potpuno zatvorio u sebe i postao neka vrsta distanciranog osobenjaka. Okružuje se knjigama i posvećuje nauci, pokazujući osobiti interes za povijest Turskog carstva, od kojeg ga posebno zanima razdoblje Bajazita i Džem-sultana, koga je brat Bajazit dva puta porazio u bici za prijesto, poslije čega je Džem potražio utočište na ostrvu Rodu, gdje su vladali kršćanski vitezovi. Od tada počinje odiseja Džema, koji kao zarobljenik prelazi iz posjeda u posjed raznih evropskih vladara, pa čak i samog pape. Svi ga oni iskorištavaju kao sredstvo protiv Turske carevine, tj. prijete Bajazitu da će ga pustiti ako ne udovolji raznim njihovim zahtjevima. Vlast sumnjiči Ćamila da se navodno interesiranjem za historijsko razdoblje bratskog sukoba oko vlasti između Bajazita i Džema, on zapravo bavi sadašnjim vremenom i prilikama na dvoru gdje aktuelni sultan također ima brata suparnika, kojeg je proglasio maloumnim i drži ga u zatočeništvu. Ćamil je kao prijestupnik poslan u *Prokletu avliju* gdje upoznaje fra Petra kome se povjerava pričajući mu povijest o nesretnom Džem-sultanu, tvrdeći da je njegov život sličan životu nesuđenog sultana, te da su im sudbine jednake. Nakon nekog vremena odvedu ga u poseban zatvor i tu jedne noći prilikom saslušanja dođe do tučnjave između njega i policije. Ćamila iznesu, živa ili mrtva – ne zna se. Fra Petar više nikada nije vidio zagonetnog mladića bujne mašte i neobične naravi.

7.1. ANDRIĆEVI PODSTICAJI ZA PISANJE PROKLETE AVLIJE

Boravak u mariborskoj tamnici početkom Prvog svjetskog rata ostavio je snažan utjecaj na pisca Andrića, koji je svoje tamničko iskustvo pretočio u svijet umjetničkog djela u romanu *Prokleta avlija* (1954), započetog još u Madridu 1928. godine. Poznato je da je Andrić u zatvoru rado čitao knjigu *Ili...ili*, danskog mislioca i filozofa egzistencijaliste Serena Kjerkegora (1813-1855). Podsticaje za nastanak romana Andrić nalazi i u pričama fratarata i ostaloj manastirskoj literaturi koju je pažljivo proučavao u izgnanstvu u manastiru Ovčarevu kod Travnika, gdje je boravio 1915. godine. Andrićevi književni junaci fra Petar, fra Serafin, fra Marko, imali su svoje prototipove u sveštenicima iz tri poznata srednjobosanska manastira koje je pisac posjećivao. To su manastiri: Kreševo, Fojnica i Kraljeva Sutjeska. Posebno je za Andrića bila važna *Kreševska hronika*, započeta 1765. godine. Mnogo zanimljivih i autentičnih podataka Andrić je pronašao u ovom tekstu. Zna se da se gvardijan Kreševskog manastira zvao fra Petar i on je uzet kao prototip za istoimenog mitskog pripovjedača koji kazuje priču o *Proklesoj avliji* i jedan je od glavnih likova Andrićevog sveukupnog djela. Pisac je fra Petra umjetnički oblikovao u pripovijetkama: *U vodenici*, *Šala u Samsarinom hanu*, *Čaša*, *Trup*. Taj gvardijan Petar je stvarno putovao u Carigrad 1775. godine i tamo ostao godinu dana. To piše u *Kreševskoj hronici*, a priču u romanu proširio je i obogatio pisac.

Tako je Andrić tehnikom i metodom intertekstualnosti izgradio osoben i bogat simbolično-metaforičan umjetnički svijet romana *Prokleta avlija*. U ambijentu tamnice čovjek je upućen na misaonost i drugačije rezonovanje životnih fenomena. U tamnici čovjek intelektualac suočen sa vlastitim tragičnim položajem u ograničenom i dehumaniziranom prostoru, istančanom osjećajnošću i senzibilitetom promišlja sudbinu nemoćne misleće jedinice u sudaru sa brutalnošću represivnog i moćnog upravljanja vlasti nad njenom sudbinom. Zatočen čovjek u skladu sa sopstvenom prostornom ograničenošću, filozofski promišljaju egzistencijalne fenomene, sudbinu i tragizam, nadajući se i iščekujući slobodu i izbavljenje iz tamnice. Istančana osjećajnost sužnja, osobenost doživljaja i bogata misaonost, dobra su iskustvena polazišta za rađanje i razvoj umjetničkih i filozofskih ideja. Zato pisac Andrić od ranih svojih radova, pa do romana *Prokleta avlija*, iz

proživljenog iskustva zatočenika prikazuje fenomen tamnice kao simbol čovjekovog usuda, zatočeništva, tragizma i stradanja.

7.2. PROKLETA AVLIJA KAO SIMBOL ČOVJEKOVE UTAMNIČENOSTI

U sadržinu *Proklete avlije* Andrić je inkorporirao neke svoje stalne motive koji su prisutni u njegovim ostalim proznim, poetskim i esejističkim djelima. Dva su vodeća motiva u ovoj prozi: arhetip braće neprijatelja i poetika priče i pričanja. Motiv priče i pričanja snažno prožima kazivanje u *Proklesoj avliji*. Ključni likovi su izraziti pasionirani pripovjedači, ali narativno tkivo je preplavljeno diskursom o priči i pričanju. Zato je svaka analiza ovog Andrićevog remek - djela uzimala u ozbiljno naučno razmatranje fenomen priče i pričanja. Iz tog je razloga Ivo Frangeš (1920-2003) rekao da Andrićeva *Prokleta avlija* nije ništa drugo nego *poezija pričanja* (Frangeš,1964:112).

Arhetip braće neprijatelja samo je inicijalni motiv oličen u braći Bajazitu II i Džemu koji se sukobljavaju oko prijestola. Sudbina Džem-sultana zainteresirat će mladog Ćamila koji će zbog toga dospjeti u tamnicu i stradati. Priča o Ćamilu je u središtu romana, ali ta priča ima šire umjetničko značenje od obične pojedinačne sudbine. Priča o mladom Ćamilu uvodi niz drugih motiva koji imaju izrazitu značenjsku funkciju u strukturi *Proklete avlije*: individualno i opće, prošlost i sadašnjost, identitet ličnosti, totalitarno društvo, tamnica, krivica i nevinost, patologija straha, ljepota i veličina prijateljstva, tragizam intelektualca. Andrićevi književni junaci intelektualci u *Proklesoj avliji* su fra Petar i Ćamil iz Smirne, te ćemo im se u nastavku rada temeljito analitički posvetiti.

Arhetipsku postavku o nepravdi na zemlji i društvu i sudbinu nesretnih mislećih ljudi kroz čitavo čovjekovo trajanje, Andrić transponuje u umjetničku priču u romanu. Kako su ovi misleći ljudi dospjeli u poznatu carigradsku tamnicu? Andrićeva *Prokleta avlija* je arhetip čovjekove utamničenosti i nesreće. Ona je univerzalni i svezremenski simbol tragičnosti čovjeka priklještenom u procijepu totalitarne ideologije i vlastite nemoći. Sve je nekako nejasno i maglovito dato u određenju ove proklete tamnice. Jedino znamo da se nalazi negdje kraj Carigrada. Ni sam fra Petar nam ne

pruža tačnu informaciju kad je precizno boravio u ovom zatvoru. Jedino se može zaključiti da su ta zbivanja vezana za vrijeme turske imperijalne moći.

Fra Petar kaže da je dospio u tamnicu u mutno vrijeme kad vlast ne raspoznaje nevinog čovjeka od krivca. Ovakva tamnica se mogla naći u XVIII stoljeću na svakom drugom mjestu i kod svakog drugog naroda, u svakoj kulturi i religiji. Ona kao simbol čovjekovog zatočeništva nadilazi prostor i vrijeme i možemo je smjestiti u Andrićevo univerzalno umjetnički oblikovano vrijeme.

Izgled *Proklete avlije* pisac nam daje posredstvom doživljaja fra Petra, koji izdvojen od svijeta i društva tamnicu doživljava kao đavolje ostrvo. Sličan osjećaj i doživljaj imaju i zatvorenici koji potiču iz Carigrada. Iako su geografski blizu svojih kuća, oni su snažno i grubo odvojeni od svih civilizacijskih tokova izvan zidina tamnice. *Prokleta avlija* je dobila i naziv *Deposito*. Tako su je nazivali Levantinci i mornari raznih narodnosti. To je zapravo čitava varošica sastavljena od zatvorenika i stražara. Sastav zatvorenika je izuzetno raznolik.

Tu ima sitnih i krupnih prestupnika, od dečaka koji je ukrao sa tezge grozd ili smokvu do svetskih varalica i opasnih obijača; ima nevinih i nabeđenih, maloumnih i izgubljenih, ili omaškom dovedenih ljudi iz Carigrada i iz cele zemlje. Pretežnu većinu sačinjavaju carigradski hapsenici, pravi izbor najgoreg od najgoreg što gamiže po carigradskim pristaništima i trgovima ili se zavlači po jazbinama na periferiji grada. Obijači, secikese, kockari od zanata;krupne varalice i ucenjivači;sirotinja koja krade i vara da bi živela; pijanice, vesela braća koja zaborave da popijeno plate ili mehanski razbijači i ukoljice; bleđi i potuljeni jadnici koji od opojnih droga traže ono, što od života nisu mogli da dobiju i zato uživaju hašiš, puše ili jedu opijum, i ne zaustavljaju se ni pred čim, samo da bi došli do otrova bez kojeg ne mogu; nepopravljivo poročni starci i nepopravljivo porokom upropašćeni mladići;ljudi sa svakojakim izvitoperenim nagonima i navikama koje ne kriju i ne ulepšavaju nego ih često izlažu svetu na vidik, a i kad ih kriju sakriti ih ne mogu jer progovaraju na svakom koraku kroz njihova dela. Ima višestrukih ubica i takvih koji su već nekoliko puta bežali sa robije i zbog toga su okovani već ovde, pre suda i osude;oni izazivački zvekeću svojim okovima,

psujući besno i gvožđe i onog ko je lance izumeo (Andrić,1995:19-20).

U ovakvom zatvoru sticajem raznih okolnosti našli su se krivci i nevini, koji su igrom slučaja zatočeni. Jedan od slučajnih zatočenika je i sam fra Petar, za koga se vezuje nedefinirana krivica o nekom uhvaćenom pismu fratara koji se žale austrijskim predstavnicima vlasti u Carigradu na loš položaj katolika u Albaniji pod turskom upravom. U to vrijeme fra Petar je boravio u Carigradu i sumnja je pala na njega, da je on autor optužujućeg pisma. Osumnjičen, u tamnici provodi oko dva mjeseca.

Carigradska tamnica, zvana *Prokleta avlija*, sa svojim simbolički raznolikim svijetom, spojila je jednog skromnog i smjernog, nedužno optuženog bosanskog fratra i razočaranog, životom otrovanog i fikcijom opsjednutog turskog bogataša. Svijet *Proklete avlije* kroz svoju tjeskobnu utrobu propušta sve vrste ljudskih grijehova i poroka i njena nepregledna raznolikost pomno je nadgledana zastrašujućim očima Latifage Karađoza. Kao i u samom životu, tako i u *Proklesoj avliji* ne manjkaju grijesi svih vrsta i teške tragedije nevinih stradalnika. *Avlija* se bez prestanka puni i prazni i nikada se ne primjećuje višak ili manjak, a oni koji su izašli iz njenih zidina brzo padaju u zaborav.

Prokleta avlija sa svojim upečatljivim tipiziranim likovima i njihovim sudbinama, izrasta u alegorijsku priču o totalitarizmu u kome nerijetko stradaju pravda i pravični ljudi. Priča koja je ispričana minucioznim tempom izraz je izvanrednog umijeća pripovijedanja. Unutarnja dinamika pripovijedanja, kao i snažne univerzalne idejne poruke, čine *Proklesoj avliji* najuspjelijim Andrićevim djelom.

U Andrićevom heterogenom prikazu likova u *Proklesoj avliji* svakako da se svojom pojavom, intelektom, pričom i sudbinom, ističu fra Petar i mladić Ćamil iz Smirne. Oni se svojom misaonošću i inteligencijom uzdižu iznad ostalih zatvorenika i postaju arhetipski simboli stradanja zbog nerazumijevanja njihovih intelektualnih egzistencija od strane totalitarne vlasti, personificirane u liku Karađoza, koji smatra da je ovakve sumnjive mislioce najbolje držati u tamnici.

8. INTELEKTUALAC FRA PETAR

*Čuven sahadžija,
puškar i mehanik*

Pisac kaže za fra Petra da je bio čuveni *sahadžija, puškar i mehanik*. Volio je stare stvari, a posebno časovnike i alate o kojima je mnogo brinuo. Pisac ga portretizira kao čovjeka širokog lica, sa gustim brkovima i krupnim smeđim očima mirna pogleda. Fra Petar je sumnjičav prema svijetu koji ga okružuje, pa je zato uvijek distanciran, nepovjerljiv, onaj koji posmatra iz prikrajka, ali koji sve inteligentno rezonuje i intenzivno doživljava. Pažljiv je i promišljen u svakoj situaciji i svojim upornim trpljenjem podnosi sve nevolje u koje je slučajno zapao. On je smiren i mudar, razuman i neupadljiv, sa jasnim i izgrađenim osjećajem za realnost.

Po prirodi on i nije pričljiv čovjek, jer po njegovom rezonu, pričljivost je često razlog za mnoge nevolje i neprijatnosti. Uostalom zbog pričljivosti stradaju likovi Haim i Ćamil iz Smirne. Fra Petar će ostati hladnokrvan i uzdržan sve dok nije upoznao Ćamila i njegovu tragičnu ispovijest kao mladog i učenog čovjeka. Ovo poznanstvo će prenuti fratra iz mirnog i hladnog meditiranja u carigradskoj tamnici i on postaje brižan, znatiželjan čovjek koji se zanima za sudbinu nesretnog mladića i saosjeća sa njim. Fra Petar strijepi u *Proklesoj avliji* kao i svi intelektualci kad se nađu u opasnosti. To je, reklo bi se, arhetipski čovjekov strah od nepoznatog i opasnog o čemu inspirativno i originalno govori Zvonimir Kostić u predgovoru Jungovoj knjizi:

Pre nekoliko godina obreo sam se, sa dvojicom prijatelja, na Svetoj Gori. Našli smo se u onom delu monaške republike kroz koji ne prolazi skoro niko, ni od turista, ni od žitelja Svete Gore. Između manastira Velika Lavra i Sv. Pavla , u gustim kestenovim šumama. Krenuli smo, dakle, peške, iz jednog u drugi manastir, i negde na pola puta ručali na nekom potoku. Moji su drugovi pre mene završili ručak i krenuli, a ja sam ostao i uskoro ih izgubio iz vida. Ali kako na Svetoj Gori valja samo slediti stazu, nisam se bojao da ću negde da zabasam. Odjednom, usred šume, kada sam očekivao da ću stići prijatelje, našao sam se licem u lice sa dvojicom monaha koji su nosili lovačke puške. Jedan od njih je držao, pored staze, još i malog natovarenog konja za uzde, konja koji je mirno pasao.

Obuzeo me je panični strah-taj prizor je bio toliko neočekivan i neobičan; monasi ne smeju da love, i, čak, pošto ne smeju da ubiju ni mrave u pčelinjacima moraju za tu priliku da dovode argate kako bi oni obavili taj posao. Ni mrav se ne sme ubiti. Ja tu dvojicu monaha prethodno nisam čuo i nisam znao kuda su se denula moja dva druga. Pozdravio sam ih, oni su otpozdravili. potom sam ih pitao da li idem u dobrom pravcu. oni su odgovorili nešto na grčkom. ja sam pokazao rukom pravac staze. Agios Paulos? Oni su potvrdili. Videći moj strah, koji sam prikrivao tobože nemarnom, ali svakako prenatlašenom veselošću, nešto su zburado prokomentarisali, iza mene. I nasmejali se. Ja sam nastavio da hodam i uskoro stigao, na stazi, dva moja druga. Čini mi se i danas, da je po sredi bio, ako bi se tako moglo reći, arhetipski strah. Da sam naleteo na ljude koji su preruseni monasi oni su mogli mirno da me ubiju, i niko me, u tim šumama nikada ne bi našao. Istovremeno razum mi je govorio da je nemoguće da neki monah ubije nekoga. Takvi slučajevi nisu zabeleženi. Nikada se međutim kao dete nisam plašio lovaca koji love oko naših imanja u Stublu. Ali naoružani monah je nešto čudno i upravo zbog toga preteće. Ono što je izazvalo strah bila je pojava dva naoružana, nepoznata i čudna čoveka na stazi, dve prilike koje nisu nikako smele, po onome kako su se predstavljali, da nose oružje. (Naravno to su bila dva obična monaha, iz nekog od susednih skritova, kojima su lovci sa kopna ostavili lovačke puške). Upravo iz tih razloga, u našim planinskim predelima, dva putnika u mimohodu, iako se ne poznaju, moraju da se pozdrave. I upravo je iz razloga mogućeg neprijateljstva valjda prvi pikturalni znak koji je čovek podigao tzv. mano motiva, od kamena, poznata u mnogim paleo-kulturama. Moja podignuta ruka, bez oružja u šaci, dokaz je mojih prijateljskih namera. Prođi putniče u miru, kao i što ja hoću da prođem u miru. Moj strah je, dakle došao iz onog statusa kolektivno nesvesnog, koje je akumuliralo moguću opasnost od nepoznatih naoružanih ljudi (Jung, 2003:492-493).

Koliko je samo ovaj arhetipski strah dr. Kostića sličan strahu fra Petra u *Prokletoj avliji*. Našavši se oči u oči sa nepoznatim ljudima on se boji isto kao junak ove priče koji se preplašio kad je na putu susreo nepoznate

naoružane monahe. Narator se prepao od monaha, ljudi posvećenih bogu, dok se u Adrićevom romanu, duhovnik - fratar plaši od surovosti *Proklete avlije*, te neobičnih i svakojakih izopačenosti u njoj.

Ljubaznost i u znak mira podignuta ruka u priči o zanimljivom susretu naratora sa monasima ima sretan epilog, dok u *Proklesoj avliji* ispružena fratrova ruka i znakovi kojima pokazuje svoju nevinost neće naići na razumijevanje revnosnih službenika totalitarnog poretka.

Fra Petar počinje da strijepi, jer je zapao u surovi ambijent tamnice koji guta i razara sve što je zdravo u čovjeku. On se gnuša *Proklete avlije* i Karađoza od koga se boji, kao što se i narator iz navedene priče boji naoružanih monaha. Petar prepoznaje u Karađozu instituciju vlasti kojoj nije mnogo stalo do istine i pravde. U takvoj situaciji nerijetko stradaju nedužni mislioci, koji zaneseni intelektualnim promišljanjima nisu u stanju da spoznaju narav totalitarnog mentaliteta vlasti. Takav je bio fra Petar. On intenzivno razmišlja o mladiću Ćamilu iz Smirne koga napadaju u ćeliji, poslije čega će tajanstveno iščeznuti. Petar shvata sa kim ima posla i boji se da se i njemu može svašta desiti u *Proklesoj avliji* u kojoj su policajci, isljednici i stražari spremni na sve, pa se kao takvi mogu okomiti i na njega: *On... oseti kako mu celim telom ide hladan i tanak talas straha. Da ga ne stanu ispitivati zbog razgovora sa Ćamilom i da ga tako i po drugi put ne uvuku nevina u besmislenu istragu* (Andrić,1995:92).

Fra Petar je svojom suštinom intelektualac, čiji je život ogrijevovljen (petros - stijena, postojanost); ali i kao apostol Petar, koji se odrekao Hrista, u strahu za sopstvenu egzistenciju - ne nosi mantiju), *mekanik*, popravlja oružje za smrt; popravlja satove - negira božji apsolut, jer vrijeme pripada Bogu; sujetan je - sebe smatra boljim od ostalih - ne miješa se među zatvorenike, ljude procjenjuje prema odjeći (Ćamilova torba, ćebe, knjiga), traži od stražara alat da ne sjedi besposlen – jer se on razlikuje od drugih zatvorenika.

Njega opsesivno proganjaju Ćamilova sudbina i priča, pa je ispunjen unutrašnjom tjeskobom promišljao o svojoj egzistenciji, užasu ambijenta u kome se slučajno našao. Osjeća potrebu za promjenom mjesta kako bi pobjegao iz *bezumne mreže koju pletu, zatežu i mrse između sebe bolesnici sišli s uma i carski policajci bez duše i pameti, a u koju se on, ni kriv ni dužan, evo našao upleten* (Andrić,1995:92).

Za Petra nestanak Ćamila je bio veliki gubitak. Sve mu je postalo prazno i obesmišljeno, iščekujući da se u Avliji pojavi neko razuman sa

kojim bi mogao razgovarati. Zaželio se dijaloga i rasonode u čamotinji nehumanog tamničkog ambijenta. Njega, međutim, održava prisebnog živo sjećanje na Ćamila, koga, iako su odveli, osjeća kao da je neposredno tu, kao da ga gleda, sluša i sa njim razgovara.

U tamnici se razumnom fra Petru počelo mutiti i priviđati. Bojeći se da se potpuno ne izgubi u *Proklesoj avliji* on počinje da se brani mišlju da postoji drugi svijet i drugačiji ljudi i da će sve ovo jednoga dana nestati.

Fra Petra su prognali iz *Proklete avlije* u Akru i pošto je izašao napolje bio je opčinjen ljepotom carigradske noćne slike. Pokraj takve ljepote i sjaja postojala je *Prokleta avlija* kao suprotnost i negacija civilizacijskih dostignuća ove moćne evroazijske metropole.

Suprotnosti su valjda u životu neizbježne i nužne kako bi se sagledali i izvrjednovali kvaliteti i ljepote civilizacijskih i kulturnih čovjekovih postignuća. Tako će naspram ljepote stajati grubost, naspram radosti patnja i bol, naspram svjetlosti tama, a dobro će biti suprotstavljeno zlu.

Petar čezne za slobodom življenja u kojoj bi čovjek bitisao po svom sopstvenom nahodjenju u skladu sa svojim potrebama. Međutim, rijetki su duhovi koji su se izborili za svetinju slobodnog i lijepog življenja. Čovjek je nekako arhetipski utamničen i bačen u svijet mimo svoje volje i znanja; prinuđen da živi onako kako mu se nameće i mora, a ne kako bi sam želio da osmisli svoj život.

Stalno čovjeka vrebaju potencijalne opasnosti od neke *Proklete avlije* i nekog Karađoza, koji će ga potčiniti, utamničiti, uskratiti mu pravo na slobodu i san o životu. Međutim, kako su svijet i ideje zasnovani na suprotnostima, tako ćemo uvijek imati optimističnu i pesimističnu čovjekovu viziju i doživljaj. Kad je najteže čovjeku potrebni su mu je optimizam, nada, vjera i želja da istraje, da ne posrne i ne izgubi korak i dah u iskonskoj namjeri da nadvlada zlo i dokaže vrijednost i vrlinu svoje borbe protiv vidljivih i nevidljivih opakih Karađoza koji bi najradije čitav svijet utamničili. Tako se i u fra-Petru javljaju optimizam i uzbuđenje pred put u Akru gdje se nada da će dočekati slobodu. Sa gnušanjem i prezirom se sjećao Karađoza i *Proklete avlije* u kojoj je proveo dva mjeseca:

Često je fra-Petar pričao o Karađozu, uvek sa pomešanim osećanjem ogorčenja, gnušanja i neke vrste nehodičnog divljenja, sa čuđenjem koje ni samo sebe ne shvata, ali i sa željom i potrebom da što bolje rečima prikaže sliku toga čudovišta, kako bi postala jasna i onome koji sluša i kako bi joj se i on čudio. I stalno

se bar ponekom ironičnom reči vraćao, na njega, kao da oseća da sa njim nije gotov. Ali pričao je isto tako živo i sa pojedinostima i o životu Avlije kao celine i o zanimljivim, smešnim, žalosnim, poremećenim pojedincima ljudima u njoj; oni su mu bili bliži i bolje ga poznati nego razbojnici, ubojice i mračni zlikovci kojih se klonio koliko je mogao. Pa ipak sve to kao da nije bilo najvažnije ni zauzimalo najviše mesta u fra Petrovim sećanjima na Prokletu avliju o kojoj je, u poslednjim danima svoga života, toliko pričao mladiću pored sebe (Andrić, 1995:42).

Fra Petra prevashodno doživljavamo kao zatočenika *Proklete avlije*, koji je zbunjen i uplašen za svoj položaj i sudbinu u surovom tamničkom ambijentu u kome su se našle razne bjelosvjetske protuve, ali i učeni i nevini mladić, fantasta Ćamil. Pisac njemu dodjeljuje i drugu ulogu u djelu, on je glavni pripovjedač (narator) koji nas upoznaje sa *Prokletom avlijom* i razotkriva zakonitosti po kojima ona funkcioniše. On je nemoćan u *Proklesoj avliji* i pored svoje intelektualnosti, znanja i humanističke vizije. Na poseban način doživljava *Avliju* i detaljno je opisuje razotkrivajući svu njenu surovost.

Iako je svešteno lice, Petar nije mistik, već je krajnje racionalan. Ivo Andrić mu kao mudracu prototipu mitskog kazivara povjerava ulogu naratora u priči o proklesoj tamnici kraj Carigrada. Već je naglašeno da lik fra Petra pisac obrađuje i u nekim drugim pripovijetkama u kojima ga zatičemo u sličnoj atmosferi kao u *Proklesoj avliji*: u ćeliji franjevačkog manastira, u kojoj leži bolestan u postelji. Simbolično pisac daje sliku prozora sa rešetkama u njegovoj manastirskoj ćeliji, što predstavlja metaforu čovjekove utamničenosti u svijetu. Iz mladićeve priče o fra Petru koji ga se sjeća, saznajemo da je njegova priča imala stalne prekide. On se često vraćao poput narodnog pripovjedača na ono što je već bio ispričao, pritom ostavljajući neka mjesta nedorečenim.

Fra Petar se interesira za razne sudbine zatvorenika i za njihove priče. On u zatvoru nije u svojoj mantiji što će mu olakšati namjeru da se utopi među ljude raznih vjeroispovjesti i kultura. Petar je čak i u *Proklesoj avliji* tražio neku ljepotu i zadovoljstvo. Ljepotu uspijeva pronaći u zakržljaloj vegetaciji u *Avliji*, u nezaboravnim i zadivljujućim carigradskim svitanjima i u priči sa drugim ljudima, posebno sa mladićem Ćamilom iz Smirne. Fra Petrovo vrijeme provedeno u *Proklesoj avliji* možemo podijeliti na dva

dijela. Prvi dio predstavlja vrijeme dok se u *Avliji* nalazio Ćamil, a drugi dio jeste vrijeme poslije Ćamilovog nestanka iz *Avlije*.

Ćamilova pojava u zatvoru pokrenuće misaonost iskusnog pripovjedača fra Petra koji ima izuzetnu moć zapažanja i racionalnog promišljanja o ljudima i pojavama:

Misleći o njemu, docnije, fra Petar nije mogao nikako da se tačno seti ni sata kad je došao, tražeći malo mesta, ni šta je pritom rekao. Kao ljudi koji nam postanu bliski mi sve te pojedinosti prvog dodira sa njima obično zaboravljamo; izgleda nam da smo ih vazda znali i kao da su oduvek sa nama bili (Andrić,1995:44).

Petra i Ćamila povezuje i sličan intelektualni senzibilitet, simbolično prikazan u njihovom odnosu prema knjizi u žutoj koži koju je Ćamil donio u *Avliju*. Po Ćamilovom odlasku fra Petar nije više imao pravog sagovornika. On ne nalazi više zadovoljstva ni u stambolskim svitanjima, koja su po njegovom mišljenju, najljepša na svijetu. Opsjednut je mladim Ćamilom koji mu se počeo priviđati.

Misleći da nema izlaza iz *Proklete avlije*, fra Petar uskoro izlazi iz nje, ponijevši snažne slike tamnice i veliku žalost za Ćamilom, nevinim čovjekom koji strada bez ikakve krivice u svijetu kojim vlada tiranin, a ne intelektualac, koji se iz svoje skromnosti i znanja povlači pred surovšću totalitarnog poretka skrojenog za banalizirane Karađože, a ne za umne i sentimentalne mislioce.

9. INTELEKTUALAC ĆAMIL EFENDIJA

On je potajni Džem

Mladić iz Smirne, Ćamil efendija, glavni je junak Andrićeve *Proklete avlije*. On je narator u romanu (priča o Džem-sultanu) jedne ljudske sudbine koja ima centralno mjesto u *Proklesoj avliji*. O njemu kao naratoru saznajemo iz piščevih komentara, odnosno iz fra Petrove i Haimove priče, zatim iz njegove (Ćamilove) samoispovijesti i kazivanja o Džem sultanu. Fra Petar ga opisuje kao jako mladog čovjeka koji ima podbuhlo lice. Imao je i modre oči sa tamnim kolutovima okolo, što kazuje da je bio bolestan i izmučen čovjek. Bio je oprezan u svojim pripovijedanjima. Njegova

opsesija, ispostaviće se i tragizam, proističu iz identifikacije sa nesuđenim sultanom Džemom o kome priča.

Svoju prvobitnu namjeru, da napiše hroniku o životu princa Džema, Andrić ostvaruje u svega dva poglavlja romana *Prokleta avlija*. U prvom poglavlju život Džemov predstavljen je jezikom kojim se pišu hronike, ljetopisi ili historije, sa godinama dešavanja i bilješkama o mnogim znamenitim ličnostima. U drugom poglavlju pisac je življim jezikom opisao Džemova duševna stanja.

Ćamilova priča o Džemu u sebi sadrži mitski sloj koji pripada arhetipu braće neprijatelja. Evo kako Andrić opisuje arhetip o braći suparnicima:

Otkako je sveta i veka postoje, i neprestano se rađaju i obnavljaju u svetu dva brata-suparnika. Jedan je od njih, stariji, mudriji, jači, bliži svetu i stvarnom životu i svemu onom što većinu ljudi vezuje i pokreće, čovek kom sve polazi za rukom, koji u svakom času zna šta treba a šta ne treba učiniti, šta se može a šta ne može tražiti od drugih i od sebe. Drugi je sušta protivnost njegova. Čovek kratka veka, zle sreće i pogrešnog prvog koraka. Čovek čije težnje stalno idu mimo onog što treba i iznad onog što se može. On je u sukobu sa starijim bratom, a sukob je neminovan, gubi unapred bitku (Andrić, 1995:70).

Neprijateljstvo i suparništvo među braćom, pa i bratoubistvo, česta su tematika i u mnogim mitovima. U biblijskoj priči sukobe se braća Kain i Avelj, odnosno u kur'anskoj predstavi imamo isti događaj dat u sukobu među braćom Kabiljom i Habiljom. Motive bratskog suparništva i sukoba nalazimo i u ranijim staroegipatskim mitovima. Još se u našem narodu može naići na tumačenje mitske predstave o Kabiljevom ubistvu brata Habilja, što se po narodnom vjerovanju vidi na Mjesecu kad je jasan i čitav, gdje se navodno jasno nazire scena bratskog obračuna.

Arhetip zavađene braće imamo u romanima *Feniks* Muhameda Abdagića i *Koreni* Dobrice Ćosića. Abdagićeви likovi-braća Rušidefendija i Šaćir; i Ćosićeви likovi- braća Đorđe i Vukašin, zavađeni su oko podjele zemlje, što je narodna predaja prenosila kao nekakvu neobjašnjivu fatalnu bratsku pizmu uzrokovanu čovjekovom antejskom vezom sa zemljom zbog koje je spreman žrtvovati i svoj život.

U bratskom sukobu po nekakvom nepisanom drevnom pravilu, uvijek pobjeđuje stariji brat, jer on je čuvar zakona, reda i poretka, čovjek od djela;

njemu je predodređeno prvenstvo već samim rođenjem. Mlađi brat teži za prvenstvom starijeg brata, ali njemu, koji je obično plemenitiji, predodređen je poraz, kao i rana smrt. Arhetipsko uporište u fenomenu bratskog sukoba, daje romanu univerzalno značenje umjetničkog teksta koji ovjekovječuje čovjekove mitske predstave o braći neprijateljima i suparnicima, što je čest motiv mnogih umjetničkih djela različitih žanrova.

Ćamil svečanim tonom u novom obliku pripovijeda drevnu priču o dva brata suparnika. Ona se ponavlja i traje vječito; obnavlja se u različitim vremenskim epohama. Između sinova Mehmeda II Osvajača, Bajazita i Džema, stajao je očev prijesto kao razlog sukoba u kome Džem biva poražen i bježi u Egipat. Međutim, on će ubrzo postati rob mnogih država, čovjek kojim će se pokušavati balansirati odnosi između muslimanskog i kršćanskog svijeta, između Istoka i Zapada.

Ćamil je melez, od oca Turčina i majke Grkinje. Bio je lijep, pametan i fizički pravilno razvijen. Bavio se sportom (plivanjem i rvanjem) i bio je omiljen u društvu. U njemu je buknuła ljubav prema lijepoj Grkinji, čiji su se roditelji usprotivili njihovoj vezi i silom je udali za nekog Grka iz Smirne. Od tog trenutka mladić Ćamil se povlači u samoću, udaljava se sve više od prijatelja i svijeta koji ga okružuje. Ćamil, nemoćan da se izbori za osobu koju voli, fantasta i osobenjak, lahko se odriče ove ljubavi, te strastveno uranja i tone u imaginativni svijet knjiga opsesivno izučavajući sudbinu Džem-sultana, historijske ličnosti iz XV stoljeća. Tragajući za historijskom građom putovao je u Egipat, na Rodos. Tako je ljubav prema lijepoj Grkinji zamijenio ljubavlju prema historiji i Džemovoj sudbini. Ćamila su vlasti shvatile kao sumnjivog i opasnog kritičara koji, proučavajući sudbinu Džem-sultana, zapravo aludira na savremenu vlast i sultana koji je kao i Bajazit, spriječio svoga brata da dođe na vlast. U tome je Ćamilova nevolja; u podudarnosti ove dvije priče, drevne i savremene, te je zbog toga on dospio u *Prokletu avliju*, ni kriv ni dužan. U *Avliji* će Ćamil naići na fra Petra, na koga njegova priča djeluje magijski oživljujući mu pamćenje.

Ćamil će se povjeriti fra Petru, ispričat će mu tragičnu sudbinu i nesreću Džem-sultana, sa kojim se nesretno poistovjetio. Džem je mislio da je najnesretniji čovjek na svijetu, čija je sudbina svedena samo na sredstvo kojim se održavaju odnosi između Istoka i Zapada. Mislio je da ga niko ne razumije i da je njegov život uzaludan, što Ćamil u svojim izučavanjima sudbine nesuđenog sultana nastoji opovrgnuti. Oživjet će Džemov život, živjet će ga i u tome će ići do samog kraja, ne gubeći dostojanstvo i ne

prihvatajući kompromise. Obnoviće Džemovu tragičnu krivicu u svom nesalomivom ponosu i nastojanju da se domogne sultanskog trona. Džem također kao i Ćamil potiče iz mješovitog braka. Otac mu je Turčin, a majka Srpkinja. Na dalju Ćamilovu sudbinu svakako je uticala i sudbina njegove majke, koja je bila čuvena ljepotica, ali nesretna, poput ostalih Andrićevih junakinja, fatalnih ljepotica koje tragično skončavaju svoje živote.

Ćamil efendija poslije neostvarene ljubavi sa mladom Grkinjom odlazi u Carigrad na studije, zatim se ponovo vraća u Smirnu, gdje se osjeća veoma usamljeno. Osjećao se strancem i među Grcima i među Turcima. Nekadašnji drugovi su mu također bili daleki i suvišni, te se i sa njima razišao i u samoći i tišini u potpunosti se predaje knjizi, odnosno postaje biograf turskog princa Džema, pretendenta na prijesto. Ćamila samo zanimaju učeni ljudi, intelektualci, kakve je i Džem skupljao oko sebe.

Po Smirni se počine pričati da su Ćamilu knjige udarile u glavu, da on nije dobro, kako vjeruje da je u njemu duh nekog nesretnog princa, te da je uobrazio da je i sam neki nesuđeni sultan. O tome su govorili i Ćamilovi vršnjaci, sa kojima se nije družio. Jedan od njih svojom bujnom maštom smislio je da se Ćamil nesretno zaljubio u historiju Džema, kako se nekad zaljubio u mladu Grkinju. Tako je nastala sumnja da je Ćamil potajni Džem-sultan. Glasine o Ćamilu stigle su i do samog izmirskog valije (Ćamila je neko oklevetao, kao i Jozefa K.), koji nalazi sličnost između Ćamilovog slučaja i aktuelnog stanja u državi, na koje su ih opomenuli pismom sa carigradskog vrha.

Valiju je zaprepastio veliki broj knjiga i bilježaka u Ćamilovoj kući, pri pretresu. Odlučio je da pošalje Ćamila sa svim dokaznim materijalom u Carigrad, da tamo odluče o njegovoj krivici. Sam sebi nije mogao da objasni zašto knjige, naročito strane knjige u ovolikom broju, izazivaju u njemu takvu mržnju i toliki gnev (Andrić,1995:60).

Svijet literature za valiju je apstraktan, te svojom moći on razvija odbrambeni mehanizam protiv Ćamilovih knjiga. On vjeruje u svoju nepogrešivost i pravičnost i zato i šalje Ćamila u Carigrad na isljeđivanje kod kadije koji pokušava da objasni Ćamilovu strast valiji, govoreći da je Ćamil bezopasan, da je svemu kriv njegov neuspjeh u ljubavi i da ništa nije upereno protiv sultana. Međutim, valija se ograđuje od Ćamilovog slučaja i njegove strasti za knjigom:

Ja niti čitam knjige, nit' hoću da mislim za drugog (...) što da ja strepim zbog njega? U mom vilajetu svak treba da misli šta radi i govori. Ja znam samo jedno: red i zakon (...) A čija glava strči iznad toga, srubiću je, carske mi službe, pa da je mog jedinca sina. Ja zanoktice jedne ovde ne trpim, pa ni tu sumnjičavu učenost ovog mladog efendije (Andrić,1995:61).

Postavlja se pitanje zašto valija mrzi knjige i učene ljude. Odgovor se može pronaći u činjenici da su knjige oduvijek bile složen svijet sazdan od aluzija i asocijacija, od skrivenih istina i metafora, te da je taj svijet dosta nerazuman, zatvoren i dalek. Učiniti svijet knjige dostupnim drugim učenim ljudima i omogućiti im slobodu čitanja i pisanja knjiga, predstavlja po rezonu totalitarne vlasti opasnost za samu državu. Po valijinoj logici najbolje je knjige utamničiti i na taj način spasiti vlast od opasnih intelektualnih ideja. Valija izrasta u univerzalnog predstavnika svih totalitarnih režima, u svim vremenima i na svim prostorima.

U susretu sa takvim mrziteljem knjige i učenosti u romanu *Prokleta avlija* stradaće Ćamil-efendija, nezaštićeni i sumnjivi mislilac. Ne zna se kako je završio Ćamil. Zna se samo da je nestao u jednoj noći iz *Proklete avlije*. Ostaju nam logične pretpostavke da je otjeran u zatočeništvo, možda i zadavljen, ili odveden u duševnu bolnicu. Znaju vlasti.

Andrić je izvanrednim umjetničkim umijećem predstavio položaj intelektualca u totalitarnom i surovom režimu u kome noć tajanstveno guta mislećeg čovjeka, o čijoj sudbini javnost ništa ne zna. Znaju samo vlasti. Haim će fra Petru ispričati šta se desilo sa Ćamilom; jer on je sve znao i sve vidio, čak i ono što mu nije bilo dostupno - Ćamilovo ispitivanje od strane policajaca. Ćamila ispituju dvojica isljednika za vrijeme noći. Noć je za njih najpodesniji ambijent. Čitava scena odiše sumornom kafkijanskom atmosferom i najavljuje još jednu nevinu žrtvu koja će arhetipski stradati od zuluma totalitarnog sistema. Svuda je zloslutni mrak. Totalitarna svijest ne može da razumije Ćamilovu strast bavljenja knjigom; u tome vidi samo opasnost za državu i njen poredak. Isljednici mu predočavaju da se početak njegovog kraja desio onda kada se počeo prisno ispovijedati ljudima u Smirni. Vrijeme odmiče, Ćamil je slomljen, njegovo dostojanstvo je povrijeđeno, osramoćen je i nesposoban za dokazivanje svoje nevinosti. Više ne može da sluša besmislene hipoteze svojih isljednika i on je priznao da je istovjetan sa Džem-sultanom, to jest sa čovjekom koji je nesretno dospio u bezizlaznu poziciju. Ćamil uobražava da je Džem, što će ga koštati nevolja u

Avliji. Tim svojim posljednjim riječima- *Ja sam to!*- on se poistovjetio sa Džemovom nesrećom, sa jednom tragičnom egzistencijom čovjeka stradalnika i patnika.

Andrić je 1961. godine prilikom primanja Nobelove nagrade iskazao moć i snagu priče i čovjekovih mitskih predstava za koje je Jung razvio teoriju o arhetipovima.

Po Jungu, arhetipovi su slike ponavljanja iskustva cjelokupnog čovječanstva. Oni su naslijeđeni obrasci emotivnog i duhovnog ponašanja čovjeka. Arhetipovi, po njemu, imaju ishodište u mitskim slikama, ali se i mitske slike javljaju kao ishodišta arhetipova. Dakle, ti arhetipovi prebivaju u legendama i predanjima za kojima Andrić tako često poseže u gradnji svojih književnih djela.

10. SELIMOVIĆEVO SHVATANJE I VIZIJA UMJETNOSTI

*Pisca najbolje objašnjava,
ili optužuje, njegovo djelo*

Za pisca Selimovića kulturna i književna javnost značajnije se zainteresirala tek poslije objavljivanja romana *Derviš i smrt* (1966) koji je ubrzo postao bestseller južnoslavenske književnosti.

U romanu *Tvrđava* (1970) Meša Selimović je u duhu svoje poetike nastavio promišljanje o čovjekovoj sudbini i zatočeništvu u zidinama tvrđave, te njegovoj nemoći da ljudski iskorači iz životne kaljuge u koju ga je uglubio totalitarni režim vlasti. Takva tvrđava postaje univerzalni simbol čovjekovog ropstva.

Selimović je ovim romanima doživio skoro sve književne počasti u domaćoj i međunarodnoj kulturnoj i književnoj javnosti. Zbog mogućih pogrešnih interpretacija i nerazumijevanja njegovih djela, te kulturološke i etničke određenosti, pisac je osjećao potrebu da u brojnim javnim razgovorima objasni činjenice iz svog života, gledište na život, literaturu, rodbinu i prijatelje, nastojeći da tako razriješi brojne nedoumice i moguće manipulativne pristupe proučavalaca njegovog života i djela. U tom smislu najvažnija je njegova memoarska proza *Sjećanja* (1976) u kojoj saznajemo dragocjene podatke iz vizure samog pisca Selimovića, koji nam pomažu u proćavanju i razumijevanju njegove poetike. Selimovićeva knjiga *Sjećanja* je

specifična autobiografska ispovijest, pisana živo, temperamentno, u kojoj pisac polemičkom intonacijom iskreno razotkriva svoju narav govoreći o svom teškom životnom putu, nesporazumima, progonstvu, nerazumijevanju i dr. On je težio i u životu i u književnoj umjetnosti humanizaciji svijeta i čovjeka, ali je u tom plemenitom nastojanju teško uspostavljao prave kontakte sa svijetom, te je zato u stalnoj dilemi, strahu i samopreispitivanjima, često sumnjao u sebe i svoje stvaralaštvo, upravo zbog te nelagodnosti koja proističe iz nesporazuma sa okolinom.

Selimovićev književnoumjetnički rad odredila su dva faktora: pričanja o životu koja je u djetinjstvu slušao od starijih ukućana i sopstvena iskustva. On kaže u *Sjećanjima* da je u djetinjstvu slušao dvije vrste priča. Od nene i majke slušao je bajke i pjevušenje muslimanskih balada, a od kočijaša je slušao priče grube i teške od života. U dječakovu svijest priče kočijaša su se dublje i snažnije urezale, jer su bile realne ispovijesti ovih argata. Te dvije vrste pričanja, ta dva svijeta i dva različita shvatanja života suštinski će odrediti Selimovićev književnoumjetnički svijet.

Govoreći o piscima koje cijeni i koji su možda imali utjecaj na njegovo književno djelo, Selimović posebno izdvaja Dostojevskog koji je bio njegov veliki uzor i čije je romane sa oduševljenjem čitao još od ranih školskih dana:

Ostao sam mu vjerni poklonik: osvojio me, opčinio, zarobio za cio život(...) Dostojevski se ne može slijediti. Dokaz su pisci koji su to pokušavali, bez ikakvog uspjeha(...) Dostojevski roni u dubinu gdje svako drugi gubi dah, prodire u tajnovito, traga za neispitanim prostorima ljudske psihe, a to se ne može naučiti (Selimović,1986:172,173).

Govoreći dalje o piscima uzorima, Selimović navodi Emila Zolu (1840-1902), čiji mu je roman *Žerminal*, koji govori o teškom rudarskom poslu, poslužio kao podsticaj da piše o tušanjским rudarima. U tom smislu primjetan je i utjecaj Maksima Gorkog (1868-1936), što i sam pisac ističe. Selimović veoma poštuje i Tomasa Vulfa (1900-1938) kod koga ga je oduševila težnja da svijet sagleda kao cjelinu, kao i njegova spisateljska ambicija da postigne nemoguće u izražavanju svih životnih sazvučja.

Selimović je smatrao da je suvišno i besmisleno objašnjavati nečije djelo:

Zašto polazimo od pretpostavke da pisca treba objašnjavati? Da li zato što mislimo da je pisac nejasan, ili da su čitaoci nedorasli? Što se mene tiče, ne volim pisce koje treba neko da mi objašnjava.

Jer, šta može da mi objasni? Samo neke periferne, drugorazredne činjenice koje nisu važne za razumijevanje suštine. Sve drugo, smisao, aromu, nijanse, osvojiću sam, zadržavajući sebi pravo da to bude pogrešno. Samo neka me kroz umjetnost niko ne vodi za uho. Pisca najbolje objašnjava, ili optužuje, njegovo djelo. Drugi ga ne mogu objasniti, jer ne mogu ući u njegov skriveni unutrašnji svijet, osim putem analogije, a to je prilično dubiozno saznavanje. I zašto pisca objašnjavati? Zar nije dovoljno da ga prihvatimo, ili odbacimo (Selimović,1990:181)?

Svoj esejistički diskurs u pogledu tumačenja umjetničkog djela apostrofirao je i u govoru u povodu 80 – godišnjice od rođenja Ive Andrića: *U Mostu na Žepi, jednoj od najljepših pripovjedaka cjelokupne svjetske literature, vezir Jusuf će izbrisati i posljednju riječ s natpisa na tek dovršenom mostu: umjetničkom djelu nije potreban komentar niti ikakva dopuna izvan njega samog. Ono cjelovito takvo kakvo je, hair i ljepota, samo sebe najbolje objašnjava, samo sobom najpotpunije govori o sebi (Selimović,1990:260).*

Iz bojazni da njegovo književnoumjetničko djelo može biti površno i pogrešno interpretirano i shvaćeno, Selimović je kad se god za to ukazala valjana prilika objašnjavao svoje stvaralaštvo. U tom kontekstu on veli da *svaki savremeni pisac je istovremeno i kritičar (...) Savremeni pisac, uz talent koji je nužna pretpostavka, mora da zna o književnosti, estetici, filozofiji, isto toliko koliko i dobar esejista. To je vjerojatno i razlog što danas više ne postoje svemoćni kritičari - učitelji i arbitri (Selimović,1990:260).*

U *Sjećanjima* Meša Selimović objašnjava podsticaje za nastanak svojih djela i tumači ih ne ostavljajući književnoj kritici mogućnost lutanja i pogrešnog interpretiranja i svakojakih manipulacija, što je čest slučaj u književnim studijama. Za pisanje romana *Derviš i smrt* (1966) pisac se dugo pripremao; još od 1944.godine kada mu je strijeljan stariji brat Šefkija, partizanski oficir, zato što je iz magacina uzeo krevet, ormar, stolicu i još neke sitnice. Strijeljala ga je partizanska vlast iako je cijela porodica Selimović bila u partizanskom pokretu. Pogubljenje brata pisac je bolno doživio i u njemu je dugo sazrijevala ideja da napiše roman u kome će priča o nepravedno i prestrogo kažnjenom bratu biti jedan od osnovnih motiva u djelu *Derviš i smrt*. Pisac govori da je književna kritika nerijetko pogrešno predstavljala roman i otkriva svoje namjere koje je želio da ostvari ovim

djelom: *Ja sam htio da napišem roman o ljubavi, roman o tragediji čovjeka koji je toliko indoktriniran da dogma kojoj služi postane suština njegovog života: promašio je ljubav, promašio i život* (Selimović, 1986:200). Svakako da su piščeva objašnjenja dragocjena u analizi i recepciji ovog velikog djela.

Selimović u *Sjećanjima* objašnjava i podstičaje, tematska izvorišta, slojevitu strukturu i smisao svog romana *Tvrđava* (1970), koji je također ušao na velika vrata u južnoslavensku književnost, kao značajan prozni poduhvat. Sve moguće nedoumice u vezi sa razumijevanjem *Tvrđave* pisac razrjašava govoreći o svom djelu:

Ovo je trebalo da bude roman o Mula Mustafi Bašeskiji. Odatle dosta imena i podataka iz njegove Hronike. Ali dok sam pisao, nametnule su mi se druge ličnosti, naročito Ahmet Šabo, Mahmut Neretljak i Šehaga Sočo (...) Tvrđava je pandan Dervišu i smrti. Tvrđava je svaki čovjek, svaka zajednica, svaka država, svaka ideologija. Glavni junak romana, Ahmet Šabo, želi da nađe most do drugih ljudi, da izađe iz tvrđave, jer zna, razdvaja nas i uništava mržnja, održaće nas samo ljubav, ili makar vjera da je moguće ma kakvo sporazumijevanje među pojedincima i zajednicom. Vođen tom vjerom i željom, on ostaje vedar i moralno čist (Selimović, 1986:214).

Pisac Meša Selimović u svojim djelima otkriva razloge koji čine ljude nesretnim; govori o besmislu kao obliku trajanja. On ustaje protiv zla i tiranije i suprotstavlja im ljubav i dobrotu. Po njegovom shvatanju čovjekov život jedino ima smisla ukoliko teži ljubavi i dobroti. U tom pogledu čista ljubav između Ahmeta i Tijane u romanu *Tvrđava* nanovo osmišljava život i daje nadu da se vrijedi boriti za ljubav i prijateljstvo, jer čovjeku nije dato da je usamljen, izopćen iz društva i očajan, već da egzistira kao dio kolektiva. Ljubav je na strani života i čovjeka i zbog nje treba izgarati i tražiti u njoj smisao postojanja. Selimović u svojim djelima misaono duboko promišlja o čovjekovoj sudbini, mjevogom tragičnom položaju iz kojeg će se izbaviti samo sopstvenim aktivizmom, pobunom i traganjem za ljepotom i ljubavlju koju pisac u djelu jasno suprotstavlja zlu i mržnji. Svoju umjetničku viziju Selimović ostvaruje pomoću simbola među kojima se ističe tvrđava kao simbol emotivno otuđenog, osuđenog, zatvorenog i zazidanog čovjeka. Za pisca tvrđava je veoma širok pojam. To je po njegovom mišljenju sve što odvaja ljude: religija, nacija, države, ubjeđenja, predrasude. Tvrđava je,

dakle, sve ono u šta se zatvara pojedinac ili skupina ljudi, što dijeli čovjeka od drugog čovjeka i čini ga tragičnim i nesretnim, izdvojenim iz ljudske zajednice kojoj pripada, ma kakva ona bila. Jedna od bitnih dimenzija umjetnosti Meše Selimovića, jeste borba za čovjekovu slobodu i humanizaciju društvenih odnosa; iznalaženje mogućnosti, ma koliko nam se činilo da su male, da se prevaziđe zlo i da se krene putem traganja za ljepotom, ljubavlju i smislom čovjekovog bitisanja. Čovjek je bez svoje krivice bačen u haotičan svijet u kome ne može da se snađe, ali nipošto ne smije da klone duhom i da prestane da traga za smislom postojanja i za mogućnostima popravljjanja sebe i društva ma koliko nam se ta njegova aktivnost ponekad činila apsurdnom. Selimovićeva književna djela upravo su traganje za osmišljavanjem života u nehumanim okolnostima koje je čovjek u dobroj mjeri svojim neinteligentnim djelanjem proizveo. U tom mučnom, ali misionarski smjelom čovjekovom traganju za smislom, pisac ističe ljubav i pobunu kao vrhovne ciljeve kojima treba težiti. Uloga umjetnosti i jeste u tome da se stvara vizija nade za utamničenog i uplašenog čovjeka u životnom bezizlazu i besmislu. Selimović u svojim djelima zastupa pobunu kao nužnost u plemenitoj čovjekovoj misiji mijenjanja svijeta. Međutim, čovjeku se u toj namjeri na put ispriječio strah koji ga sputava:

A meni se čini da je strah najveća sramota ovog svijeta, i najveće poniženje čovjekovo. Izmahnut je nad njim, kao bič, uperen u grlo, kao nož. Čovjek je opkoljen strahom, kao plamenom, potopljen njime, kao vodom. Plaši ga sudbina, plaši ga sutrašnji dan, plaši ga vladajući zakon, plaši ga moćniji čovjek, i on nije ono što bi htio biti, već ono što mora da bude (Selimović,1991:268).

Meša Selimović umjetničkom transpozicijom kroz univerzalne simbole, prikazuje nehumani svijet i individualno čovjekovo nastojanje da svojim traganjem za ljepotom, znanjem, pravdom, ljubavlju i sopstvenim merhametom autoritativno afirmira humanističku viziju svijeta. Nema sumnje da je u takvom nastojanju uspio i stvorio književno djelo trajne i univerzalne estetske vrijednosti.

11. SUDBINA INTELEKTUALCA U ROMANU TVRĐAVA

*Tvrđava je svaki čovjek,
svaka zajednica,
svaka država,
svaka ideologija*

U romanu *Tvrđava* pisac s posebnom senzibilnošću govori o sudbini intelektualca u nedoba, u vrijeme ratova Turaka protiv Poljaka i Litvanaca na Hoćinu 1621. godine i događajima poslije bitke. Pisac je smjestio radnju u 17. stoljeće, ali ova priča nadilazi ograničenost vremena i poprima jedno nadvremensko univerzalno značenje koje nosi općeljudsku vrijednost i dimenziju. Asocijativnim vezama pisac pričom i simbolima u djelu upućuje na njegovo savremeno vrijeme i na sarajevsku čaršiju i događaje u njoj. Sam pisac Selimović je napisao u napomeni romana, da je *Tvrđava* djelo o Ahmetu Šabu kao glavnom junaku koji želi da nađe most do drugih ljudi i da izađe iz tvrđave, jer zna da ljude razdvaja i uništava mržnja i da će ih održati samo ljubav, ili makar vjera da je moguće izgraditi ma kakav sistem sporazumijevanja među njima. Roman *Tvrđava* podsjeća na mrežu isprepletanu intimnim egzistencijalnim problemima nesretnih junaka, koji tragaju za smislom postojanja u jednom nehumanom, totalitaristički konstruiranom društvenom sistemu.

12. PJESNIK I MISLILAC AHMET ŠABO

*Ja sam mali
čovjek,
koji je zaboravio da je mali*

Glavni junak romana *Tvrđava* Ahmet Šabo prikazan je kao intelektualac koji misli svojom glavom, saosjeća sa obespravljenima i na strani je dobra, a protiv zla i neiskrenog odnosa prema ljudskim sudbinama, sa kojima se moćnici brutalno i vješto poigravaju. U ovom romanu odnos pojedinca i vlasti, odnosno intelektualca i vlasti, poprima univerzalno općevažće značenje. Riječi Ahmeta Šaba: *Jedan pijetao, milioni spavača* (Selimović, 1991:165), jasno ilustriraju beznačajnost glasa trezvenog pojedinca u odnosu na bezličnu, bezobzirnu i raspamećenu masu koja

sokratovski rečeno *ne sudi, već presuđuje*. Masa u ovom slučaju ne misli, već koristi konformistički usvojene stereotipe arhitekata javnog mnjenja. Zato *glas pijetla* ne dopire daleko i teško budi mase iz duboke usnulosti i duhovnog i moralnog klonuća. Međutim, iako nam se čini nemoćnim i uzaludnim, taj glas probuđene ljudske svijesti je kolosalno dragocjen u smislu trijeznjenja mase iz usnulosti i pokretanja na aktivizam kojim će se srušiti sistem truhlog totalitarnog poretka skrojenog po mjeri i za potrebe vlasti, a ne na korist trezvenog individualca, čovjeka, intelektualca. Sopstvena žrtva koju će podnijeti misleći individualci i u životu i u romanu *Tvrđava* je velika, što je čini izvanrednom i svetom u čovjekom traganju za smislom i mogućnostima izbavljenja iz životne bačenosti, gdje je dospio disovski kazano *bez imalo znanja i bez svoje volje*. Motiviran iskrenim poimanjem fenomena vlasti, poštenja, čovjekove potrebe da slobodno misli i djela, saosjećanjem sa nepravedno okrivljenim studentom Ramizom, pjesnik i intelektualac Ahmet Šabo će sticajem slučajnih i nesretnih okolnosti upasti u velike nevolje sa kojima se jedva nosio. On se stalno iščuđuje nad svojom sudbinom, preispitujući svoju ličnost, ulogu u društvu, svrsishodnost borbe i otpora protiv nepravde i besmisla.

Posmatrajući Mahmuta Neretljaka kao osobu u kojoj djeluju dvije karakterne dimenzije, on otkriva to dvojstvo i u sopstvenom biću: *A samo časak ranije, pod strehom, mislio sam o dvojnosti Mahmuta Neretljaka kao čudu* (Selimović, 1991:146).

Ovo filozofsko poimanje protivrječnosti u ljudskoj ličnosti zapravo govori o tragičnosti naše egzistencije u nastojanju da budemo dosljedni u zdravorazumskom rezonovanju životnih fenomena. Pisac nam sugerira da čovjek nije jednom za svagda definirana konstanta, već je on zagonetno biće isprepletено brojnim i složenim komponentama koje ga čine nepredvidivim, tajanstvenim, nedosljednim, često apsurdnim stvorenjem koje nastoji razumjeti tajanstvo kompleksnog života i svijeta.

U priči romana *Tvrđava* likovi nemaju mir za kojim čeznu. Nekima su se na putu traganja za mirom ispriječili ljudi koji im proizvode brojne nevolje, dok je pojedincima iz komfuzije sopstvenih psihičkih stanja, izmakla sposobnost realnog rasuđivanja, te ne raspoznaju granicu između krivih i nevinih ljudi. Ta granica u *Tvrđavi* je ponekad toliko beznačajna da se skoro i ne vidi. Pisac Selimović kroz psihičku fizionomnost svojih junaka u djelu, sugerira čovjekovu krivicu koja proističe iz nesavršenstva njegovog bića. Naravno da stepen krivice nije isti kod svih likova. Ahmet Šabo kao

tragični junak u romanu, u jednom trenutku shvata da se on i Osman Vuk, beskrupulozni dželat, ne razlikuju mnogo. Zbog sopstvenog bijega od odgovornosti Ahmet Šabo samokritički promišlja: *Ako je tako, a drugog objašnjenja nema, onda je čovjek prilično prljav stvor, čak i kada nije svjestan svojih postupaka. Jer, neće da ih bude svjestan* (Selimović, 1991:292)!

Ove Ahmetove riječi su iskrene i izraz su njegovog realnog razmišljanja o čovjeku kao nikad do kraja istraženom i nejasnom fenomenu koji se otima nastojanju svake egzaktne definicije. On stalno preispituje sebe, filozofski promišljajući o svrsishodnosti postojanja i čovjekovoj nemogućnosti da spozna samoga sebe: *Ko sam, gdje, u kojem safu, u kojem džematu? Kakav sam, dobar ili rđav, površan ili mučan, šta su mi ljudi i život, čemu težim, šta očekujem od sebe i od drugih* (Selimović, 1991:120)?

Čovjekova tragika jeste u njegovoj nemogućnosti da utiče na sopstvenu sudbinu. On se mimo svoje volje zbunjen i zapitan kreće fatalistički ocrtanom životnom putanjom: *Da li je moguća ikakva veza između čovjeka i svijeta osim moranja? Ja ne biram ono što imam, u stvari, ništa, ni rođenje, ni porodicu, ni ime, ni grad, ni kraj, ni narod, sve mi je nametnuto* (Selimović, 1991:123).

Ahmet Šabo je Selimovićev junak intelektualac, kao što je Andrićev Ćamil iz Smirne. I jedan i drugi su tragični junaci bačeni ne svojom voljom u žrvanj životnog besmisla u teškom i mučnom vremenu trijumfa totalitarne svijesti. Pisac Ahmeta Šaba vremenski locira u 17. stoljeće, a znamo da je želio da napiše roman o savremenom životu. Da je pisac smjestio radnju romana u svoje savremeno doba moguće da bi ta vremenska i društvena neposrednost umanjila univerzalni značaj i smisao umjetničke poruke.

Upitno je kako bi se priroda kontemplativnog intelektualca glavnog junaka Ahmeta Šaba uklopila u duh savremenog piščevog života, te da li bi se time izgubila općeljudska dimenziju intelektualca koji živi i djela u nedoba totalitarnog osmanskog društva. Profilu ovako osmišljenom tipu intelektualca najbolje je odgovaralo vrijeme u koje ga je pisac smjestio.

Ahmet Šabo je čovjek koji promišlja život i na strani je dobra. Takav je od početka do kraja priče u romanu, od užasnih hoćinskih ratnih iskustava pa do pohoćinskih sarajevskih vremena u kojima ulazi u konflikt sa društvom u kome živi. To je tipičan sukob intelektualca sa beskrupuloznom vlašću i sredinom koja je skrojena za čovjeka drugačijeg intelekta i

fizionomije od Ahmeta Šaba. On je osjećajan i human čovjek koji prezire rat: *Volio sam sve što nije rat, volio sam mir* (Selimović, 1991:28).

Pisac Ahmeta Šaba izdvaja od ostalih likova već na samom početku romana gdje ga odmah predstavlja kao osjećajnog, moralnog intelektualca koji o ratu, tuđoj zemlji, besmislu, osvajanjima tuđe zemlje, pogibijama, neljudskom nasrtaju na čast tuđe žene, kaže:

Šabo se prisjeća događaja iz besmislenog rata: Iz tog čuda što se zove rat, zapamtio sam bezbroj sitnica i samo dva događaja, i pričam o njima (...) Prvi se tiče jedne bitke među mnogima. Otimali smo se o jedno utvrđenje, pleter nabijen zemljom. Mnogo je ljudi poginulo u močvarama oko utvrđenja (...) Drugi događaj je ružan (...) Obišao sam kuću i stog šaše, ušao u staju. Na zemlji je ležala žena. Ibrahim Paro se otresao od slame i paučine, i pritegavši kaiš izašao, ne pogledavši me. Žena je ležala mirno golih butina, nije ni pokušala da se pokrije, čekala je da sve prođe. Kleknuo sam pored nje. Lice joj je blijedo, oči zatvorene, okrvavljene usne stisnute. Užas je prešao preko nje. Povukao sam bijelu rubinu i pokrio je, maramom pokušao da joj obrišem krv s lica (Selimović, 1991:23).

Koliko je samo ljudskog u intelektualcu Ahmetu Šabu! Pisac u poemičnom tonu uzdiže Šaba na nivo apologete morala u naturalistički mračnom ambijentu rata i čovjekovog stradanja. Ahmetovo prisjećanje na hoćinske dane podsjeća nas na pjesničke vizije Dušana Vasiljeva u pjesmi *Čovjek peva posle rata* (Vasiljev, 2007:172). Ahmet Šabo kao i lirski subjekt u pjesmi Dušana Vasiljeva, jadikuju nad ratnim besmisлом, strahotama i čovjekovim poniženjima. I u jednom i u drugom književnom umjetničkom tekstu imamo arhetip stradanja žene i majke u ratnoj histeriji.

Ahmet Šabo je usred ratnog ludila pokazao moralnost i ljudski i intelektualni rezon za poštovanje integriteta ljudske ličnosti, bez obzira u kakvim se životnim okolnostima nalazio. On nije klasični bezobzirni vojnik - osvajač koji će pogaziti moral kao vrhovni princip čovjekovog života. On je za ljubav i život, a protiv je mržnje i besmislenog stradanja ljudi. Po svom pasivnom i kontemplativnom odnosu prema stvarnosti Šabo liči na Kamijevog junaka Mersoa. Poslije dolaska iz rata postao je hladnokrvan i nezainteresiran za neke životne aktivnosti. Svejedno mu je hoće li napredovati u društvu i ravnodušan je prema autoritetima iz redova vlasti. Kad odlazi kod Duhotine sa Ibrahimom on to čini više da ne bi ovoga odbio

nego što bi imao kakve koristi. Bezvoljno ide na sijelo, jer nije to njegovo društvo, tjeskobno se osjeća u njemu i tište ga sve nepravde koje su nanesene njemu i ostalim borcima koji su ratovali i stradali daleko od svojih domova.

Intelektualac Ahmet Šabo se razlikovao od ostalih i u hoćinskom ratu i u pohoćinskom sarajevskom životu. U Sarajevu on dolazi u sukob sa vlastima i konzervativnom sredinom. Osjećajući nemirnu slobodarsku misao u Ahmetu Šabu koja bi mogla rezultirati javnim pozivom na pobunu, mula Ibrahim, kod koga se zaposlio, mudro ga savjetuje da obuzda opasne misli koje ga mogu koštati života:

Zašto ne loviš ribu? Izgleda velika ludost, što i jest, ali postane najveća strast. I brani čovjeka od drugih ludosti. Svijet se može rušiti, a ti ćeš, nepomičan, buljiti u vodu. Najveća mudrost u životu je da čovjek pronađe pravu ludost. Da je vlast pametna, naredila bi svima: udicu u šake, pa na rijeku, lovi ribu! Lovi ribu, Ahmete Šabo (Selimović,1991:34)!

Mula Ibrahim je podozriv i oprezan prema svemu što nije pravilo i zakon, zato mu se nije dopalo Šabovo usamljivanje: *Usamljenost rađa misao, misao nezadovoljstvo, nezadovoljstvo pobunu* (Selimović,1991:34). Od ovakvih iskrenih i realnih mišljenja o protivrječnosti u čovjekovom biću uključujući i sebe, Ahmet Šabo nastoji da pobjegne nalazeći utočište u idealizaciji voljene žene Tijane, ne želeći da sumnja u njeno savršenstvo, plašeći se da bi u tim istraživanjima oskrnavio njen kult, što bi ga konačno ostavilo samog na pustoj životnoj vjetrometini. Tijana je Ahmetu bila zaklon i *mirna luka* u koju bi uplovio poslije burnih batrganja i nesporazuma sa svim i svačim. Ona je bila utočište za njegovu napaćenu prirodu koju su šibale oluje nepravde i svakovrsnih ljudskih zala. Ahmet stalno nastoji da otkrije razloge zašto se sudbina tako odnosi prema njemu. U tom traganju za sopstvenim usudom on se ne predaje religiji, kako bi u to vrijeme, a i danas, većina učinila, već se čudi zbog čega ljudi miješaju Boga u svoje probleme. U svojoj nesreći i očaju bogohulno uzvikuje: *O, Bože nepravedni, šta ćeš još navaliti na moju glavu!* Razočaran nepravdom prema dobrim i pravičnim ljudima on nastavlja: *Više ima nevolja nego krivica, a najmanje je nevolja prema ljudima koji imaju najviše krivice, pa je šteta što nismo više krivi* (Selimović,1991:177).

Očigledno da je Ahmet Šabo gnjevan na svoj položaj i na sve nevolje koje se, ne zna zašto, svaljuju na njegova krhka pleća. Da je u njegovoj личности nadvladala religiozna dimenzija, on bi sve te nevolje prihvatio kao

neminovnost i Božju datost, a sve što je od Boga vjerujući čovjek je dužan ponizno, mirno i razložno prihvatiti, jer nas Bog u životu stalno ispituje stavljajući nas na razna iskušenja. Ovako, Ahmet ogorčen, ironično dovodi u sumnju svrsishodnost čovjekove posvećenosti poštenju. Međutim, njegova je priroda i pored naznačenih protivrječnosti, okrenuta dobru i saosjećanju sa nedužnim i proganjanim ljudima.

Ahmet je radoznao (kao i svaki misleći čovjek) zbog čega je vlast zadavila u tvrđavi imama i dvojicu seljaka iz sela Župče, koji su pogubljeni zato što nisu htjeli da daju ratnu pomoć. Mula Ibrahim će uznemireno odgovoriti Ahmetu: *Šta hoćeš da ti kažem? Tolike ljude su pobili, a ti tražiš razlog zašto su zadavljeni imam i dva seljaka iz Župče! Lovi ribu, Ahmete Šabo* (Selimović,1991:34)! Ahmetove kontemplacije, zainteresiranost za zadavljenog imama i dvojicu seljaka, kao i odnos prema sultanovom rođendanu, već polahko ali sigurno određuju tijesnu i strmu životnu putanju kojom će se kretati, bolje reći kojom će tumarati, ovaj mladi intelektualac, učitelj i pjesnik, posvećen pravdi, dobroti, čovjekoljublju i plemenitosti. Koliko je taj put opasan po njega najbolje primjećuje mudri mula Ibrahim koji ga nastoji odvratiti od opasnih misli iskonskom opomenom preuzetom iz drevne riznice čovjekovog iskustva: *Lovi Ribu, Ahmete Šabo!* No, Ahmet Šabo je već uveliko podmakao na tom opasnom putu preispitivanja odnosa vlasti prema pojedincu, pravde i nepravde, smisla i besmisla, rata i mira, mržnje i ljubavi. U tim Ahmetovim premišljanjima nastupa rođendan sultanov za koji narod javno iskazuje odanost i lojalnost kao u svim apsolutističkim i totalitarnim režimima. I dućan mula Ibrahimov u kome Ahmet zarađuje koru hljeba u čast sultanovog rođendana kako i priliči biva okićen i ukrašen slikom vladara. Pod utiskom saosjećanja sa nesretnim imamom i seljacima Ahmet se ponaša čudno i iskreno, ne mareći da svoj odnos prema sultanovom događaju licemjerno prilagodi i upristoji:

Bilo je bijedno, bilo je smiješno, bilo je ružno. Ne bi bilo čudno da sam zaplakao ili zaškrgutao zubima, a ja sam se smijao i prijateljevom oduševljenju i svome gađenju. Potpuno su me raskrojili ćutljivi seljaci iz Župče. Oni sad sjede negdje u velikom tuđem gradu, čekaju svoje leševe, a ja gledam u ovo šareno čudo i smijem se, smijem, smijem. Suze mi teku od smijeha. ako prestanem da se smijem, ostaće samo suze. -Prestani! - šaptao je Mula Ibrahim, prestravljeno se osvrćući. Čemu se smiješ? Šta je toliko smiješno? Ne znam, mislio sam, ne znam šta je smiješno, ni čemu se toliko smijem. Jesmo li okitili dućan i upalili svijeće ispod šarenih zvijezda i

junačkog sultana zato što su ubijeni imam i dva seljaka iz Župče, i što sad njihovi rođaci čute u mraku, čekajući jutro, da ih mrtve ponesu sa sobom? Ili zato što su pod Hoćinom izginuli svi moji drugovi? Ili zašto berber Salih s Alifakovca još čeka svoje sinove? Ne znam zašto se smijem (Selimović,1991:36).

Ahmet je iskrenom ljubavlju prema Tijani, djevojci kojom se oženio, dobio prijatelja i utočište za svoju nezadovoljnu i ogorčenu prirodu koja nije daleko od gesta pobune koja bi ga konačno dotukla. Željno očekujući nasljednika koji je već na putu, Ahmet sanjari i mašta iznoseći viziju mogućnosti ljepšeg i smislenijeg života izvan ratnog besmisla i drugih čovjekovih kompleksa i predrasuda:

Ženi sam rekao da pomožem nesrećnom čovjeku koji sve u životu čini pogrešno, a drago mi je i da radim sa djecom, pogotovu otkako mi je rekla da je trudna, i otkako očekujemo nepoznato drago stvorenje, koje će rasti između nje i mene, kao između dva duba, zaštićeno, natkriljeno, i neće ići ni na kakav Hoćin, niti će učiti arapski jezik kod Mahmuta Neretljaka. Naučiću ga pjesništvu, i naučiću ga da mrzi rat (Selimović,1991:48).

Njegovu iluziju i san prekida racionalni mula Ibrahim koji na Ahmetovo pitanje šta bi savjetovao čovjeku kome želi dobro, iznosi svoje viđenje, filozofiju i stav:

Da se svojim mišljenjem ne izdvaja među ljudima s kojima živi. Zato što će se onemogućiti prije nego što išta učini. Drugi moj savjet čovjeku kome želim dobro bio bi: ne govori uvijek ono što misliš(...) Ima stvari koje su iznad nas, i ne mogu se mjeriti našim običnim mjerilima. Sultan je gotovo nadstvarni pojam koji povezuje naša različita htijenja. On je viši razlog, koji nas drži na okupu, kao sila teža. Razletjeli bismo se na sve strane, kao iz pračke izbačeni, kad njega ne bi bilo (Selimović,1991:48).

Ahmet nije spreman na podaništvo, jer je doživio strahote Hoćina i uvidio svu apsurdnost lažnih autoriteta i kultova koje čovjek svjesno ili nesvjesno proizvodi i kojima tamniči svoju ličnost, snove i ideale. Na sopstvenoj koži je iskusio surovost rata i nemira poslije rata, pa mu je čudna i smiješna odanost sultanu i njegovoj izloženoj slici za rođendan, što će dodatno začuditi i uplašiti opreznog mula Ibrahima.

Ahmet Šabo sticajem okolnosti upada u nove nevolje poslije sijela kod hadži Duhotine, gdje će u pijanstvu izgovoriti slobodoumne i opasne

riječi. Šabo je ganut sudbinom bajraktara Muharema koji prosi u blizini kuće hadži Duhotine i iz njega će se na sijelu spontano i iskreno izručiti riječi prepune gorčine zbog nepravde u društvu. Opijen, Ahmet je bio lahak plijen za zlonamjernog Džemala Zafraniju koji ga navodi na kritiku vlasti:

Što ima više svetih skloništa iza kojih se ljudi kriju, sve je više prostora za ljudsko zlo. Čovjek uvijek izmisli razlog izvan sebe, da bi se oslobodio odgovornosti i krivice. To je podsticaj za zajedničku neodgovornost. Teško čovječanstvu dok je tako (...) Jesi li vidio bajraktara Muharema kad si dolazio ovamo? Najbolji možda gladuju, ili umiru po tamnicama (...) Potrebno je da neko kaže. Ne možemo svi ćutati, uvijek. Ne želim nikog da vrijeđam, ali me potresla prilika i sudbina starog bajraktara. Je li bajraktar gori od nas ovdje? A koliko ima takvih ovdje? Ne vodimo računa ni o živima ni o mrtvima. Život ovoga naroda je glad, krv, muka, bijedno tavorenje na svojoj zemlji i besmisleno umiranje na tuđoj. Svi moji drugovi na Hoćinu su izginuli, kao psi, ni sami ne znajući zašto, i hiljade drugih ratnika isto tako. A da su se vratili, možda bi prosili, kao Muharem bajraktar. Nije dobro ako mislimo samo na svoje dobro (...) I odjednom sam se sjetio! Iz magle uspavanih uspomena doplivao je ozbiljni lik studenta Ramiza, i ono što je rekao u tmurnim hoćinskim šumama. Zapamtio sam to, i ne znajući, i ponovio, istim riječima, u najnezgodniji čas (Selimović,1991:65).

Intelektualac Ahmet Šabo bit će pretučen i ponižen od strane totalitarističke vlasti, koja žrtvu vreba i kažnjava noću, jer se u ambijentu mraka njihova ideologija najefektnije štiti, a danju se (a i noću, op.a.) skupljaju podaci o prijestupnicima od perfektno organizirane špijunske agenture.

Vlasti su u ovom slučaju ustrojene na principima totalitarističke birokratije koja ne trpi kritiku, drugačiji stav, slobodoumlje, nastojeći da sataniziraju i kazne političke protivnike uz demonstraciju svoje agresivne moći. Na taj način vlast legalizira politički progon i represalije prema neistomišljenicima, koje treba izmisliti ako ih nema, kako bi se u vidu propagande dokazivala odanost vladaru, ne prezajući od podmetačina, neistina i špijunaže.

Junak romana *Tvrđava* Ahmet Šabo je predmet torture i poniženja od strane vlasti. Njega proganjaju zato što se poput Nurudina u romanu *Derviš i*

smrt usudio da misli pokazujući da odudara od stereotipa poslušnog čovjeka koji nameće vlast kao nužan obrazac u totalitarističkom sistemu vladanja.

Svojim istupanjem Šabo dovodi u pitanje ispravnost postupanja vlasti i lokalnih moćnika koji brzo reagiraju preko svojih *terenskih ljudi* i ponižavaju ga na neljudski način uprljavši ga svojim izmetom, čime ga beskrupulozno obezvrjeđuju: *Osjetio sam da mi se glava rasprsnula od udarca i, padajući, čuo sam nejasno kako oko mene klopara mnogo nogu, kao maljice o bubanj. Onda sam se onesvjestio* (Selimović,1991:94).

Mahmut Neretljak ga zatiče u ponižavajućoj poziciji: *I usrali su te, nesrećniče, od tjemena do koljena. Usrali i upišali* (Selimović,1991:95).

Ovakav režim koristi metode poniženja čovjeka svodeći ga na animalan nivo, ili bezvrijednu stvar. Činom prljanja izmetom Ahmeta su lišili identiteta dostojanstvene misleće ličnosti i počastili ga društvom serdara-Avdage koji će ga uporno i revnosno pratiti kao čovjeka opasnog po poredak. Poslije Ramizovih govora u džamiji i Ahmetovih simpatija prema ovom mladiću koga jedva i poznaje, serdar-Avdaga počinje da sumnjiči Ahmeta stalno ga uhodeći i sumnjičavo ispitujući. Na Avdagu optužbu da je Ramiz opasan po državu Ahmetova žena Tijana je uzvratila:

Teško državi za koju je opasan jedan jedini čovjek. A nije on opasan po državu, već po nekoga ko misli da je država. Je li i moj otac bio opasan po državu? Ne ni za koga on nije bio opasan. A opet su ga ubili. Nekome su naredili, i taj je poslušao. Možda samo zato što je nešto rekao u piću, ili se nekome učinilo da je rekao. Tuđi život je jeftin, Avdaga. Mnogo ih je koji nikoga neće požaliti. Pa zašto i od poštenih ljudi stvarate zlikovce? Neka ostanu makar za čudo (Selimović,1991:161).

Ahmet Šabo ne može niti želi da nađe način kako bi uspostavio normalne odnose sa vlastima. On kaže da ne može da nađe zajednički jezik sa vlastima. Njegovim kažnjavanjem i poniženjem vlast želi da demonstrira prijeteću poruku i pokaže kako završavaju oni koji se na bilo koji način suprotstave autoritetu vladara. U Šabovom diskursu osjeća se nemoć pred *bесmисlenom surovosti* koja zabranjuje riječ. Šabo to spoznaje, što je i cilj vlasti – *životni prostor krivca pretvoriti u stakleno zvono pod kojim će on spoznati jad svoje moći i moć vlasti* (Prohić,1972:47). Šabo je jedinka u *zvjerinjaku* po osobenosti razumijevanja društvene zajednice kojoj pripada i po otporu protiv vlasti. Ta zajednica je bez ikakvih pravila, zakona i morala.

Čovjek se obično kad mu je najteže u životu okreće Bogu i izbjavljenje od raznih nevolja traži u vjerskom obredu. Ahmet ne spada u ovaj tip ljudi. On mimo vjerskih krugova ostaje dosljedan traganju za ljubavlju i pravdom koja je nedostižna, držeći se svojih kontemplacija nad vodom, ili u biblioteci razgovarajući sa svestrano obrazovanim i tajanstvenim, hladnokrvnim i nezainteresiranim bibliotekarom Seid Mehmedom u ambijentu obilja prašnjavih knjiga. Ahmet Šabo će bibliotekaru Seidu povjeriti svoju pjesmu:

*U životu,
u trpljenju
srce blijedi,
srce vene,
sjena slijedi
bivšeg mene,
u trpljenju,
u življenju.*

*Izgubih se
u traženju.
Ja sam bio,
ja sam i sad.
Nisam bio,
nisam ni sad.
Izgubih se
u traženju.*

*U lutanju,
u snovima
noć me rubi.
dan me vraća.
Dan se gubi,
život kraća,
u snovima,
u lutanju.
U nadanju,
u čekanju*

*život snijem,
a snom živim,
što još snijem,
u čekanju,
u nadanju.*
(Selimović: 2010:388).

U rasvjetljavanju lika Ahmeta Šaba kao senzibilnog pjesnika, filozofa i mislioca koji je proživio strahote i besmisao rata, ova njegova pjesma ima važnu ulogu. Gnjevan i razočaran u ljude i njihovu nepravičnost, njegovo melanholično lamentiranje nalik je na čovjekovu otužnu poslijeratnu pjesmu-jadikovku. Ahmet se iskazao kao pjesnik, *zalutali i obijesni*, kako kaže Seid Mehmed, citirajući Kur'an u kome Bog kaže: *Mi Poslanika nismo pjesništvu učili. Njemu pjesništvo ne dolikuje. Pjesnike slijede zalutali i obijesni. Zar ne vidiš da pjesnici lutaju dolinama i govore ludosti? Cilj im je da se rugaju i da razvraćaju. Stići će ih kazna koja će ih uništiti i uniziti* (Selimović, 1991:126).

Uopćavanjem negativnog stava prema pjesnicima prozvanim u Knjizi, bibliotekar Seid osuđuje Ahmeta pjesnika za bogohuljenje. U osudi Seid se zaklanja iza citata iz Kur'ana: *U odbrani vjere nastupajte u safovima! Alah voli one koji se bore u zbijenim redovima, čvrstim kao zid. A tebe Alah ne voli, jer ti nastupaš sam, razbijaš saf, podrivaš čvrsti zid. I ne samo da ne braniš vjeru, ti si protiv nje* (Selimović, 1991:127).

Šabova pobuna je moranje na koje ga podstiču pravičnost, humanizam i intelekt. Poslije, za Avdagu sumnjivog susreta Ahmeta Šaba i studenta Ramiza u biblioteci, ova dvojica intelektualaca postaju predmet stalnog praćenja od strane vlasti. Serdar Avdaga nudi siromašnom Ahmetu da špijunira Ramiza u džamiji i da zapiše njegove govore, što bi trebalo poslužiti kao dokaz u sudskom procesu na kome bi se osudilo opasno istupanje studenta protiv vlasti. Ahmet odlučno odbija: - *Kažem, neću! Nikad se tim poslom bavio nisam, neću ni sad* (Selimović, 1991:148).

Ovako organizirana vlast počiva na potkazivanju, špijunaži, praćenju i progonu svakog ko drugačije misli. Koristeći se moćnim mehanizmima prinude i potkupljivanja ljudi, dajući im nekakve pozicije i druge protivusluge, ona lahko pronalazi saradnike u progonu i sataniziranju odvažnih individualaca koji slobodno misle. U slučaju Ahmeta Šaba vlast se preračunala. On ne pristaje na ulogu potkazivača, ma kakvu mu protivuslugu ponudila, zato što je moralist i mislilac koji se ne da potkupiti za nečasnu

radnju, ma u kakvom jadnom položaju se nalazio. Ramiz je njegov prijatelj u zajedničkoj misiji protiv nepravične vlasti koja bezobzirno izrabljuje sirotinju. Ono što bi mnogi u njegovoj poziciji prihvatili, Ahmet odlučno odbija, čime će sebi još više otežati ionako težak položaj siromašnog, neupošljenog, a uz to još i sumnjivog čovjeka koji misli svojom glavom. *Šta su oni? (...) Zvijeri?(...)Ja sam mali čovjek koji je zaboravio da je mali. Uvrijedio sam ih što se usuđujem da mislim.(...) Ja, ludi vrabac, pošao sam jastrebu u pohode* (Selimović,1991:101).

Šabo u nastavku *obrazlaganja* nasilja izvršenog nad njim ukazuje na način funkcioniranja aparata vlasti, tj. obračunavanja sa neistomišljenicima. Naime, vlast funkcionira preko neke vrste produžene ruke, uz pomoć *izvršilaca* koji su po pravilu ljudi upitnog morala i karaktera, ali moćno siju strah čime učvršćuju poziciju svojih nalogodavaca. Totalitarna vlast je kroz historiju često iskorištavala raznovrsne delinkvente i kriminalce instrumentalizirajući ih u cilju učvršćivanja i nametanja svoje moći i uticaja. Takvu situaciju imamo i u slučaju ponižavanja Šaba. *Ponizili su me, tuđom rukom, oni za sve imaju izvršioce, vječne sluge, bez savjesti i razuma (...) Svi im se podsmijevaju, svi ih preziru, a svi ih se boje. I ja ih prezirem, i ja ih se bojim* (Selimović,1991:103).

Šabo razmatra mogućnost žalbe, no za razliku od Nurudina koji vjeruje da *tamo negdje* postoji pravda i pokušava da se žali (da ukaže na nepravdu i da pozove na kažnjavanje krivaca), on odmah bez iluzija shvata da je u svijetu u kojem živi besmisleno pokušavati tražiti pravdu – pojedinac je potpuno nevažan u sistemu sile i nasilja. Šabovo promišljanje se može dovesti u vezu s tvrdnjom da se vlastodršci u totalitarnom sistemu nikad i ni pred kim ne pravdaju. Tužiti izvršioce koji realiziraju zamisli moćnika je besmisleno: *Ne mogu čak ni da tužim. Koga? Mrak, vještice? I zašto? (...) Mogu da mislim što god hoću, učiniti ne mogu ništa* (Selimović,1991:106).

U vremenima strahovlade smrt je nerijetko kazna za ljude slobodne i kritičke misli. U *Dervišu* je tako kažnjen Harun, Nurudinov brat, jer je pronašao dokaze koji kompromitiraju vlast (sudstvo). U *Tvrđavi*, hafiz Abdulah Delalija biva ubijen nakon što je javno ukazao na negativne osobine društvenih prvaka (oholost, sebičnost, teror nad narodom, sprječavanje slobodne misli). Vlast se sa svojim protivnicima ili neistomišljenicima obračunava na diskretan način, pod okriljem noći, uz pomoć u zlu vještih ljudi upitnog morala. Tako se ne otkriva vlast kao izvršilac kazne, jer takav čin bi naišao na javnu osudu, već se onome nad kime se izvrši kazna jasno

šalje poruka zašto je i od koga kažnjen. *Šaba su pretukli i uprljali izmetom gradski momci (nepoznati), a hafiz Abdulaha su namrtvo prebili hrsuzi kada se vraćao iz džamije, sa jacije* (Selimović,1991:271).

Represija nad Šabom, Nurudinom, Ramizom, Delalijom, rezultat je reakcije vlasti na njihovu slobodno izgovorenu riječ koja ugrožava stabilnost vladajuće strukture. Nisu samo pojedinci izloženi represiji zbog otpora vlastima. U *Tvrđavi* je cijela jedna zajednica (selo Župča) izložena represiji, jer odbija carsku naredbu o davanju ratne pomoći. *Tvrđavski* prvaci su spremni na sve kako bi izbrisali Ramizove riječi – kako Zafranija kaže *moramo zatrti sjeme njegovih riječi, da ne iznikne nijedna rđava posljedica*, a Šabu nude da utiče na Ramiza kako bi se odrekao svojih riječi, što je i vrhunac totalitarnog djelovanja – zabraniti vlastito mišljenje ljudi, poglede na život i stvarnost.

Vlast zapravo nastoji uništiti čovjekov identitet slobodne ličnosti. On se *mora* uklapati u okvire nametnute totalitarne misli. Važnost riječi tako poprima ogromne razmjere uzrokujući široka društveno - politička previranja. Taj aspekt je posebno izražen u totalitarnim režimima kakvi su u *Tvrđavi* i *Dervišu*, pošto su posebno osjetljivi prema iskazivanju kritičkih stavova, te čak svojim zakonodavstvom sužavaju granice slobodnog govora potpuno zabranjujući ili ograničavajući iznošenje javnog mišljenja na određene društvene teme. Selimović i u *Krugu* također problematizira ovo pitanje naglašavajući osjetljivost sistema prema kritičkim promišljanjima (primjeri Čizmića, Vladimira, ali i cjelokupna pozadina romana koja otkriva nepostojanje građanskih sloboda). Vlast preko svojih ljudi na terenu želi da javna riječ bude u skladu s njihovom politikom i ideologijom. Jedan od primjera takvog djelovanja je i *partijski* novinar R. koji nastoji da kreira afirmativnu atmosferu u odnosu na Partiju.

U Selimovićevim romanima nalazimo različite metode uspostavljanja dominacije (na neke smo već ukazali). Fokusirat ćemo se na dvije izrazito specifične tehnike: *discipliniranje sa ispitivanjem* kao osnovnom metodom i *priznanje*. Termine je u naučnu praksu uveo Michel Foucault (1926-19849), a za naš su rad važni s aspekta dokazivanja univerzalnosti Selimovićevog romana u kojima se radnja dešava u prošlim osmanskim vremenima.

U romanina *Derviš i smrt* i *Tvrđava*, dat je prototip vladavine totalitarnih sistema, čija se vlast temelji, između ostalog i na konstantnom nadzoru osumnjičenih. Takav je sistem kako navodi Dejan Đuričković

(1938-2017), *totalitarna državna ideologija koja hoće da apsolutnom nadzoru podredi ne samo čovjekovo ponašanje nego i čovjekovo mišljenje* (Đuričković,1982:6,7).

U Tvrđavi je Šabo izložen konstantnoj kontroli – iako ga je strogo kaznila, vlast ga ne zaboravlja. Kontrolu vrši policajac serdar Avdaga. Lik Avdage se u stvari može promatrati kao metafora totalitarne vlasti koja hoće da *potpuno* kontrolira čovjekovo biće – njegovo mišljenje, kretanje, govor, susrete sa ljudima. On je odani vojnik vlasti, koji ne misli već djeluje po zadatku ne birajući sredstva, načine, vrijeme i mjesto kako bi doznao važnu informaciju, zatekao osumnjičenog u prijestupu i na kraju ga bezdušno uhapsio i zatočio. Takav posvećenik, za njega *časnom poslu*, biće stalna prijetnja i pratnja kontemplativnom i rezigniranom Šabu. *I da ti naredi da me ubiješ, tibi poslušao. Zašto Avdaga?- A zašto ne bih poslušao* (Selimović,1991:196)?

Pandan Avdaginom liku nalazimo i u *Dervišu*, u liku Piri -Vojvode. I on je slijepo odan svom pozivu čuvara zakona kažnjavajući ljude, ne pitajući za razloge i ne tražeći nagradu. Piri-Vojvoda iz jednog skoro bezazlenog slučaja počinje juriti sjenke (Selimović, 2010:391). Na kraju će uplitanje Hasana i Nurudina protiv vrhovne vlasti donijeti Nurudinu i smrtnu presudu. Iako po funkciji potčinjen Nurudinu, Piri-Vojvoda vrši vrlo snažan pritisak na njega, stalno tražeći odgovore na svoje bezbrojne prijave i prateći njegove poteze. *U njemu je bjesnilo načelo neke nakazne pravde i strasne želje da se kazne svi ljudi, za što bilo* (Selimović, 2010:391).

Dakle i Avdaga i Piri-Vojvoda, kao i Karađoz u Andrićevoj *Proklesoj avliji*, polaze od premise da su svi ljudi u osnovi negativci i krivci, a da je uloga vlasti da ih kontrolira, stalno uhodi i hapsi.

Ahmet Šabo će biti zapitan i nad slučajem Šehaga Soče koji se ne miri sa sudbinom koja mu je uzela sina u ratu. Istu sudbinu mogao je doživjeti i Ahmet koji je bio vršnjak Šehaginog sina. Tu sličnost Ahmeta i njegovog sina, Šehaga uzima kao polazište za izgradnju prisnog odnosa sa Šabom koji je meta sumnjičave vlasti i sa kojim je opasno biti u ma kakvim kontaktima. Ti čudaci nemirnog duha koji svojom žrtvom i djelanjem prizivaju pobunu bivaju usamljeni i izolirani od drugih ljudi koji ih se klone. Izolacija logično vodi u probleme sa vlastima i neki buntovnici bivaju kažnjeni smrću. Ipak, mladi buntovnik student Ramiz je uspio da izbjegne smrt. Spasili su ga Ahmet, Šehaga i Osman Vuk. To neće poći za rukom junaku romana *Derviš i smrt*, kao ni Šefkiji, bratu Meše Selimovića. Zašto je

junak Ahmet Šabo drugačiji od ostalih ljudi? On sebe vidi kao običnog čovjeka i želi da bude kao i ostali ljudi: *Zašto nisam kao oni? Zašto ne vodim brigu o svome životu? Zašto me se tiče ono što me se ne tiče? Možda ću ozdraviti, možda ću sazreti. Jednom. Ne znam kada* (Selimović,1991:168).

U romanu je njegova autentična čovječnost dosljedno ostvarena. Po svaku cijenu on se ne odriče svoje humanističke misije u težnji da promijeni i ono što se teško može promijeniti u kruto postavljenim životnim pravilima koja obespravljaju individualca koga vlasti nastoje potčiniti općevažjećem kanonu. Roman se završava Šabovim optimizmom, nadom i veličanjem ljubavi ističući je do visine kulta nalazeći u njoj smisao i za smrt i za život.

13.REVOLUCIONARNI INTELEKTUALAC RAMIZ

*Jedan pijetao,
milioni spavača*

Pobuna mladog revolucionara Ramiza, studenta sa Al Azhara, još u mračnim hoćinskim šumama ostavila je snažan utjecaj na Ahmeta Šaba. Oni su sličnih sudbina, mišljenja i stavova. I jedan i drugi su usamljeni *pijetlovi glasnici*, suprotstavljeni inertnoj masi miliona spavača. Sljedeće Ramizovo pojavljivanje imamo u epizodi u biblioteci gdje vode dijalog Ahmet i bibliotekar Seid. Već mjesec dana Ramiz drži propovijedi sirotinji u prepunoj džamiji. Ahmet je jednom prisustvovao tom Ramizovom govoru od kojeg se uplašio i pobjegao prije nego što se propovijed završila.

Nikad ni od koga nijesam čuo toliko oštrih riječi, toliko prezira prema ljudima na vlasti, toliko ludog slobodoumlja, kao te večeri, slušajući vatrenog al-azharskog studenta, koji nije znao šta je strah, ili nije znao šta je vlast. Rekao je, sjećam se i sad svog zaprepaštenja, da postoje tri velike strasti, alkohol, kocka i vlast. Od prve dvije ljudi se nekako mogu izliječiti, od treće nikako (Selimović,1991:128).

Ove hrabre riječi intelektualca Ramiza pozivaju narod na pobunu protiv sistema tlačenja od strane poročne vlasti. Čuvari reda i poretka su pustili ovog slobodoumnog vizionara da iskreno i hrabro drži propovijedi običnom svijetu o nepoštenoj i obijesnoj vlasti. Kao student na Al Azharu slušao je mudre misli jednog derviša hamzevijskog reda koji mu je predočio

teoriju o uređenju međuljudskih odnosa bez upravljača, vladara i države. Sve su to po mišljenju ovog derviša suvišni represivni aparati koji proizvode nasilje nad ljudima. Po derviškoj teoriji za funkcioniranje društva dovoljni su ljudi koji se dogovaraju međusobno, obavljaju svoje poslove i koji ne žele da vladaju, jer je božja milost neizmjerljiva i na nju se oslanjaju u praktičnom uređenju svojih odnosa. Naravno, za ovakvo slobodoumno istupanje derviš je platio glavom, ali su njegove riječi ostale u studentu Ramizu i one će ga trajno učvrstiti u uvjerenju da se protiv vlasti treba boriti po cijenu vlastite žrtve. Derviška idealizacija harmoničnih međuljudskih odnosa u kojima vladaju ljubav i razumijevanje, naravno ostaje samo kao san i iluzija u ambijentu totalitarne vladavine. Takvom vremenu nije potreban derviški asketski i bajkoviti humani rezon, već moćni i dobro organizirani činovnički aparat koji odano služi državi čuvajući je od *ramizovskih* revolucionarnih zamisli. Revolucionarna misao u Ramizovoj ideji datira od čovjekovog praiskona, jer je nepravda stara koliko i sam čovjek, a i čovjekov otpor protiv nepravde, ma koliko nam se činio uzaludnim, daje smisao i razlog njegovom postojanju i traganju za ljepotom, ljubavlju, istinskim ljudskim vrijednostima za koje se vrijedi boriti. Intelektualni nemir pokreće studenta Ramiza u nastojanju da poput usamljenog pijetla, simbola čovjekove pobune, probudi milione spavača opijene kolektivnim pasivizmom i uvjerenjem da su nemoćni bilo što promijeniti u nametnutom krutom poretku življenja. Od takvog Ramizovog otvorenog i oštrog kritičkog stava zaziru i boje se svi, pa i Ahmet Šabo, iako mu je ovaj mladi buntovnik idejni sabrat i prijatelj, mada ga jedva i poznaje. Svaki pokret i susret sumnjivih ljudi i njihov dijalog budno prati i registrira serdar Avdaga, revnosni režimski činovnik i čuvar poretka koji se uvijek nađe na pravom mjestu događaja gdje se po njegovoj birokratskoj logici snuje nekakva zavjera protiv vlasti. Susret Ahmeta sa Ramizom on će registrirati poslije čega će ispitivati Ahmeta o njegovim vezama sa opasnim mladićem.

- *Nisam znao da si prijatelj sa Ramizom. (...)Mene se tiče šta ljudi rade. Mnogo je hrsuza.*
- *(...)Ako opet vidiš Ramiza, zapamti šta govori (Selimović,1991:134).*

Ovim Avdaginim istraživanjima Ramizovog istupanja u džamiji i sumnjivih susreta polahko se komplicira njegova pozicija i priprema represija režima nad njim.

Kao logička posljedica Ramizovih kritičkih govora ovaj mladić je uhapšen i zatočen u tvrđavi. Vladajuća elita u džamiji iznosi teške optužbe na račun čovjeka koji ne misli kao oni, optužujući ga da je nevjernik i opasan po državu. Svi govori činovnika o Ramizu su osuđujući i u funkciji su dokazivanja moći i dominacije. U džamijskim birokratiziranim političkim govorima Džemail Zafranija (kadijin pisar), Himzi efendija (sudija), muderis Numan, Iljaz efendija i kadija, jedinstveni su u stavu osude opasnih istupa studenta Ramiza. Na politički diskurs u romanu *Tvrđava* ukazala je književna kritika posebno ističući parabolična obilježja. Književni kritičar Kasim Prohić (1937-1984) najdecidnije ističe politički, ali savremeni karakter romana Meše Selimovića vidjeći u njemu: *političko pismo, marksističko pismo i staljinističko pismo* (Prohić, 1972:80).

Elbisa Ustamujić ističe da *politički govor i sadržaj pojedinih diskusija (...) izlučuje smisao i aktuelnost totalitarnih političkih sistema savremenog svijeta* (Ustamujić, 1990:207).

Svi govornici se zaklanjaju iza ideologije osuđujući studenta Ramiza koga nazivaju raznim pogrđnim imenima. Džemail Zafranija ovakvim negativnim epitetima slika Ramizov karakter:

U našem gradu je boravio neki probisvijet Ramiz, poznata ništarija (...) ali se taj bezvjernik i neznalica usudio da ljudima govori najstrašnije stvari, koje častan čovjek ne može ni ponoviti. (...) Taj bjesomučnik je napadao naše zakone, vjeru, državu, čak i presvijetlog cara. (...) Taj zlikovac je sipao otrov cio mjesec dana. (...) I niko, baš niko, za punih trideset dana, nije ustao da odbije takvo bogohuljenje (...) Bili smo slijepi i gluhi, moramo to reći, uspavali smo se i pustili da najgori neprijatelj govori narodu što mu na usta dođe. A vlast, koja mora da zna šta sumnjivi ljudi rade, prstom nije mahnula. Možemo li trpjeti da svaki zločinac, samo kad mu se to prohtije, pljuje na naše svetinje? Možemo li ostaviti narod da ga truju mračni čovjekomrsci ? (Selimović, 1991:170).

Agresivni Zafranijin govor prepun je uvreda koje su gradacijski poređane u osudi i demoniziranju studenta Ramiza. Ta gradacija započinje prikazivanjem Ramizovog razvoja od bezazlenog probisvijeta do mračnog mizantropa. Ramizovu ličnost predstavnici vlasti su okarakterizirali kao ličnost probisvijeta, ništarije, bezvjernika, neznalice, bjesomučnika, zlikovca, bogohulnika, najgoreg neprijatelja, zločinca i mračnog čovjekomrscu.

Zafranija će sebe predstaviti u ulozi zaštitnika naroda od opasnih čovjekomrzaca koji ga truju. Birokrate poput Zafranija lojalno služe totalitarnom sistemu i ne prezaju da po svaku cijenu pronađu neprijatelja režima, obavezno ga etiketirajući i svojim odnosom prema njemu gradeći sebi mjesto u hijerarhiji poslušnika vlasti, lišeni svake moralne i ljudske skrupuloznosti. Oni grade svoju poziciju i karijeru potkazivača i agenta u sistemu podmetanja, lažnih optužbi, spletkarenja i optuživanja ljudi koji nisu kao oni, koji slobodno nastoje da misle i pravično rezonuju. U takvom ambijentu misleći i pobunjeni pojedinci su unaprijed osuđeni na kaznu bez pravičnog suđenja. Za takvu narav mase i onih koji vladaju u ime naroda rekao je Sokrat: *Oni ne sude, oni presuđuju* (Šušnjić, 2003:112). Takav sistem je sazdan na osnovama krute hijerarhije vladavine i ko se god ne uklapa u taj bezumni opći poredak biva izopćen, sumnjiv kad šuti i kažnjen kad iskreno progovori. Zafranijin govor je najizrazitiji i mržnjom najubojitiji u sataniziranju Ramiza čije ideje treba u korijenu sasjeci i osujetiti. Od svih govornika jedino se izdvajao hafiz Abdulah Delalija:

Ali, za ime boga, ne širite strah i izvan ovog kruga, ne naplaćujte se za svoje poniženje! Kaznite krivca po pravdi i po zakonima, i najstrože ako treba, ali ne izmišljajte krivce među onima koji to nisu. Natjeraćete ih da postanu krivci. I ne upotrebljavajte velike riječi i krupne razloge da bi ste namirili svoje račune. Odgovorniji smo pred narodom i pred istorijom nego što i sami mislimo. Molim kadiju i sve vas, da mi ne zamjere što govorim ovako otvoreno. Suviše vas poštujem i vas i sebe da bih ćutao, a mislio drukčije, ili, govorio drukčije nego što mislim (Selimović,1991:74).

Čovjekoljublje je dokaz bogoljublja i povjerenja u božju pravdu, koja je, dakako, moćnija i smislenija od ljudske. U tom smislu hafiz Abdulah je samim tim što se približio Bogu osobena priroda intelektualca u romanu *Tvrđava*.

Završnu riječ, koja je izuzetno važna na političkim i ideološkim skupovima, ima kadija kao vrhovni autoritet. Kadija završava sastanak čime daje konačan sud zaključujući sve govore na način koji će artikulirati jedinstven stav i nesebičnu borbu protiv neprijatelja u cilju očuvanja svetinja, te poništiti *neuklopljena* mišljenja. To je stav koji odgovora vlastodršcima i opravdava cilj skupa *bez obzira na neka usamljena pogrešna mišljenja, skup*

(je) pokazao visoku svijest i opravdao očekivanja. Razlike u mišljenjima nije bilo, i ta jedinstvenost će nas podstaknuti za veće napore za očuvanje i učvršćenje svega što nam je sveto (Selimović,1991:74).

Vlastima dobro dođu ovakvi čudaci usamljenici kao što je Ramiz, za koje se od straha ne zauzima niko i oni su idealna prilika da se pokaže moć činom njihovog kažnjavanja, što je i dobra odgojna lekcija svim potencijalnim Ramizima koji bi da mudruju i podrivaju državne i vjerske interese. U tom, za vlast lakom procesu, činovnici se utrkuju ko će pronaći adekvatniji uvredljiviji izraz kojim će se pozicija žrtve učiniti što nemogućnijom i bezizlaznijom. Svoja mišljenja i ciljeve oni proglašavaju općim, jer su svjesni da će sopstvene pozicije sačuvati samo uz stalno dokazivanje bezgranične odanosti vlastima. U tom kontekstu slučaj studenta Ramiza im je dobar dar koji će znalčki i vješto materijalizirati ne mareći hoće li se ogriješiti o moralne i vjerske norme.

Svi činovnici se u svojim govorima koriste sličnom frazeologijom, što govori koliko su indoktrinirani ideologijom koju zastupaju. Džemal Zafranija nastoji da nagovori Ahmeta da ode u tvrđavu i ubijedi Ramiza da se javno u džamiji odrekne svojih govora, a zauzvrat bi bio oslobođen. Vlastima ne ide u prilog da od Ramiza naprave žrtvu u očima javnosti na koju je ostavio određeni utisak svojim nastupima. Ukoliko bi ga ubili u tvrđavi, njegova slava bi postala veća, narod bi ga doživljavao kao žrtvu, a ne kao krivca. Zato on ne smije postati mučenik i treba zatrijeti sjeme njegovih riječi.

Zatočeništvo Ramizovo i bjekstvo iz tvrđave je arhetipsko i bajkovito. Ramiz je vitez pobune običnog čovjeka protiv tiranije vlasti. To su oni izuzetni heroji koji svojom veličinom uđu u narodno pamćenje i o njima se ispjevaju pjesme čime narod ovjekovječuje njihovu ličnost i djelo. Njega iz tvrđavske tamnice izbavljaju Šehaga i Osman Vuk na tajanstven način kako se to čini u narodnim pripovijetkama i junačkim pjesmama. Oni to čine bez ikakve lične koristi i dokazuju da dok ima ovakvih ljudi postoji i nada u čovjekovo nemirenje sa postojećim ponižavajućim položajem u odnosu na vlast. Poslije bjekstva iz tvrđave Ramiz će se skrivati u selu Župče, odakle potiču neposlušni imam i mještani, koji su se usprotivili vlastima i platili glavom svoju nelojalnost. Ramiz se ne skriva u gradu u kome je moćna špijunska mreža vlasti, već bježi među obični svijet, koji neće izdati ni po koju cijenu čovjeka koji im se povjerio. Ti siromašni ljudi mučno žive, ali poštuju drevni zavjet da se pruži azil nevoljniku čiji je život ugrožen od

moćnih vlasti. Seljaci i student Ramiz su na istoj strani u svojoj borbi protiv tiranije i zla. Na jednoj strani su moćni vladari, koji su po pravilu surovi i nepravedni; a na drugoj strani je sirotinja koja osim poštenja, tradicije, visoke moralnosti, nema nikakav mehanizam moći kojim bi sebi olakšala nevolje i patnje koje trpeljivo i stoički podnosi.

14. IRONIČNI I UČENI BIBLIOTEKAR SEID MEHMED

Seid bibliotekar ironičnim izražavanjem krije svoje iskrene i mudre misli duboko zapretane u nepristupačne predjele tajanstvene ličnosti. Nije se slučajno baš njemu Ahmet Šabo povjerio pjesmom i nije se slučajno baš tu u biblioteci našao revolucionarni mislilac student Ramiz. Znanje Mehmeda Seida vrsnog intelektualca je institucionalno zarobljeno i od njega društvo nema koristi, niti vlast ima štete. On je tip introvertnog intelektualca koji se svjesno pasivizirao bojeći se opasnog nevakta u kome je *najbolje šutjeti*, ne izlagati se svojim javnim djelovanjem i iskrenim mišljenjem koje bi neko mogao okarakterizirati kao pobunu protiv vladajućeg reda i poretka. Zaklon za svoja nezadovoljstva Seid nalazi u bibliotekarskom diskretnom ambijentu, van domašaja javnosti. On je ironičan u svom obraćanju Ahmetu, navodno ga koreći za neposlušnost. Mislilac Seid se nekome i nečemu ruga. Licemjernim vlastima, ulemi koja svoj problematičan moral maskira citatima iz Kur'ana i osuđujućem odnosu prema onima koji nisu na njihovoj liniji? Možda se ruga i svom ponižavajućem konformističkom odnosu prema ljudima i pojavama i nedostatku odvažnosti da javno i odlučno, kako to čini student Ramiz, izrazi svoje neslaganje sa surovim nedemokratskim vladanjem moćnika koji su podredili svom interesu vjeru i vjerske svetinje, zakon, pravdu, ustanove i ljude.

U Ahmetu i Ramizu on vidi sebe željenog i sanjanog u ulozi intelektualca čija je misao da svojim aktivizmom mijenja i popravlja svijet. Životna surovost i splet raznih okolnosti su zarobili misao ovog mudrog čovjeka nesposobnog na angažiranu ulogu u društvu. Dugačak je spisak u svjetskoj literaturi ovakvih učenjaka koji su se svjesno izmakli od društva, ne učestvujući aktivno u njegovom preobražaju i ne interesirajući se za promjenu postojećeg stanja kolektiva. Obrazovani i tihi oni u osami u svijetu literature i dubokog filozofskog promišljanja, izmaknuti od ljudi (iako ih

vole, op.a.) čuvaju sopstveni mir i sigurnost, nemajući hrabrosti niti volje da se pokrenu i svojim znanjem i intelektom pomognu sebi i društvu.

15. ĆAMIL EFENDIJA I AHMET ŠABO KAO UNIVERZALNA METAFORA ČOVJEKOVE INTELEKTUALNE POBUNE

U romanu *Tvrđava* vlast se obračunava sa pojedincima koji su svojim djelovanjem doveli u pitanje njihov totalitarni sistem upravljanja ljudskim sudbinama. Vlast je ustrojena na principima strahovlade uz tehniku moćne i razvijene špijunske mreže u koju će se upecati i krivi i pravi, ako je uopće po tvrđavskoj logici moguće postojanje ljudi koji nisu zbog nečega krivi. Terorom se podanici održavaju u ponižavajućem pokornom položaju. Roman *Tvrđava* se po mišljenju Predraga Palavestre (1930-2014) priključio onim djelima moderne književnosti koja tragaju za odgovorima na najznačajnija pitanja našeg vremena (Palavestra, 1992:15).

Tvrđava jeste moderno prozno djelo po umjetničkom postupku i osobitom piščevom senzibilitetu da manirom psihologa pronikne u najskrovitije sfere čovjekove prirode, razapete između sopstvenih nastojanja za oslobađanjem ličnosti i krutih i surovih okova vlasti koje ga žele potčiniti i utamničiti. U kontekstu čovjekovog intelektualnog suprotstavljanja vlastima i nemirenja sa ponižavajućim položajem u društvu možemo komparativno posmatrati i proučavati Andrićeve i Selimovićeve junake u romanima *Prokleta avlija* i *Tvrđava*. Diskurs angažiranog intelektualca u nehumanim totalitarističkim društvenim sistemima zastupaju na sebi svojstven način oba pisca, nastojeći da sa određene vremenske distance umjetnički približe čitaocu vremena i naravi turske vladavine u 17. i 18. stoljeću. U tom smislu sličnih su sudbina Andrićev intelektualac Ćamil iz Smirne i Selimovićev intelektualac Ahmet Šabo. I jedan i drugi su učeni, nesretni i atipični intelektualci koji svojim stilom života i mišljenjem odudaraju od tipa učenog čovjeka potčinjenog vladajućem poretku. Njihov tragizam proizilazi iz nametnutih života koje žive po moranju, a ne po volji i sopstvenim zamislima, što će ih predstaviti kao izopćene čudake koji svojim djelima i mentalitetom opasno štrče iz bezlične mase prosječnih nemislećih poslušnika.

Ćamilova nevolja započinje zabranjenom mu ljubavlju sa voljenom djevojkom druge vjere, poslije čega će se povući u svijet knjiga i identificirati sa nesretnim Džem-sultanom, što će biti sumnjivo činovničkom vladajućem aparatu kome ništa ne promiče i koji će ga utamničiti i kazniti. Ćamil nije birao nacionalnost svoje majke, kao ni djevojke u koju će se zagledati i zaljubiti. On spontano misli i djela pa i interesiranje za sudbinu Džem-sultana nije njegov hir i smišljen čin u smislu podriivanja sultana i društvenog poretka. Da bi pobjegao od sopstvene tuge uzrokovane zabranjenom mu ljubavlju, Ćamil nesvjesno upada u zamke totalitarne vlasti koja mu zamjera što izučava život Džem-sultana. To znači da u tako ustrojenim društvima i vremenima zasnovanim na svakojakim predrasudama, pojedinac ne može ostvariti svoju iskrenu ljubav, ne može čitati knjige po vlastitom izboru i ne može autonomno misliti i djelati. U tome je tragizam intelektualca Ćamila u *Proklesoj avliji*.

Tragizam Ahmeta Šaba, Selimovićevog intelektualca u romanu *Tvrđava*, također proističe iz nametnutog mu života i njegovog nemirenja sa nepravednim sistemom koji je nehuman i surov za individualca koji misli i djela u skladu sa moralnim normama i vlastitim osjećanjima. Šabu je nametnut besmisleni rat na Hoćinu u kome je doživljavao razne strahote i poniženja. Po dolasku u domovinu umjesto počasti vlast ga sumnjiči, proganja i ponižava. On je plemenit čovjek i intelektualac koji saosjeća sa nevoljama drugih ljudi, krajnje kontemlaivan, emotivan, bezopasan i spontan.

Ćamil je stradao zbog identificiranja sa Džem-sultanom, a Ahmetove nevolje proizilaze zbog simpatija prema mladom intelektualcu studentu Ramizu i preziranja rata i nepravičnih vlasti. Za razliku od Ćamila, Šabo je ostvario ljubav sa voljenom djevojkom koja je pripadala drugoj vjeri, što će za njega ipak predstavljati satisfakciju za sve nepravde i poniženja koja je doživio po povratku sa Hoćina. Ćamilove i Ahmetove društvene aktivnosti motivirane su isključivo altruizmom, a ne nekakvim ličnim interesima. Oni su na strani pravde, ljubavi i iskonskih ljudskih vrijednosti. Kao učeni ljudi bili su iznad i ispred vremena u kome su živjeli, međutim zbog straha od mogućih sankcija brutalnih vlasti, njihovo djelovanje je prigušeno i tajno i zbog same njihove prirode kontemplativnih osobenjaka upuštenih u beskrajna egzistencijalna promišljanja i proučavanja. Njihova pozicija je izuzetno teška, jer nemaju nikakvu moć ni uporište u društvu. Stalna su meta vlastima koje ne vjeruju nikome, te jednoga sumnjiče zbog čitanja sumnjive

literature i identifikacije sa nesuđenim sultanom Džemom, a drugoga zbog poznanstva i zauzimanja za slobodoumnog studenta Ramiza. Ono za što nemaju hrabrosti ni mogućnosti iskazati Ćamil i Ahmet, student Ramiz će hrabro propovijedati javno u džamijskim govorima u kojima otvoreno nastupa protiv vlasti i podstiče običan namučeni i siromašni svijet na pobunu. On je prototip romantičarskog neustrašivog revolucionara koji sopstvenom svjesnom žrtvom hrabri uspavanu i obespravljenu masu. Ćamil gaji simpatije prema pobunjeniku Džem-sultanu, Ahmet Šabo je na strani revolucionara Ramiza, koji je simbol angažiranog hlabrog i beskompromisnog intelektualca, istrajnog u svojoj revolucionarnoj ideji za prijeko potrebnom čovjekovom pobunom protiv svog ponižavajućeg položaja. Ramiz je ubijeđen da je narod sposoban da zbacii nametnuti jaram od strane moćnih tlačitelja i teži derviškom idealu uređenja društva bez vladajuće hijerarhije. U ovom ubjeđenju će ga učvrstiti hamzevija dok je podučavao đake na Al Azharu: *Sve mu je otkrio jedan derviš hamzevijskog reda. Upravljači nisu potrebni, ni vladar, ni država, sve je to nasilje. Dovoljni su ljudi koji se dogovaraju o svemu, obični ljudi* (Selimović,1991:132).

O hamzevijama govori i Muderis Rahman na skupu uleme, kad nastoji da objasni uzroke Ramizovog djelovanja: *Muderis Rahman je objasnio razloge nastanka hamzevijskog učenja, koje odriče svaku vlast i propovijeda nered, u kojem svako treba da se brine o sebi (...) da se to učenje pojavilo, ne znam kada i ne znam gdje, kao posljedica siromašenja i nezadovoljstva seljaka, čiji su uslovi života bili teški* (Selimović,1991:171).

Neki književni kritičari (Enver Kazaz) su u pobunjeniku Ramizu vidjeli komunističkog disidenta Milovana Đilasa, sa kojim se, po njihovim mišljenjima, Selimović poistovjećuje, pošto je isključen iz partije i protjeran sa posla, te po njihovom mišljenju, u romanu *Tvrđava* on zapravo govori o svom vremenu i svojoj sudbini u Titovoj komunističkoj Jugoslaviji. Student Ramiz i pjesnik Ahmet Šabo simboli su ljudske i intelektualne pobune koja se može smjestiti u sva vremena i u sve prostore u kojima je čovjek potlačen i utamničen u nehumanim društvenim odnosima u krutom nedemokratskom poretku. Oni su nosioci univerzalnih karakteristika mislećih, ujedno i tragičnih individualaca zatočenika surovih životnih bezizlaza uzrokovanih mentalitetom totalitarne vlasti. Na tom univerzalnom diskursu umjetničkog oblikovanja arhetipski utamničenog i nesretnog čovjeka Andrić i Selimović izgrađuju osoben svijet književnog djela koji ima svevremensko i sveprostorno značenje.

16. ANDRIĆEV KARAOZ I SELIMOVIĆEV KARANDOLOZ U FUNKCIJI PROGONITELJA INTELEKTUALACA

*Kako su ljudi glupi,
Često čine zlo, da im se zlo
vrati*

Sudbina intelektualaca Ćamila u *Proklesoj avliji*, Ahmeta Šaba i Ramiza u *Tvrđavi*, uslovljena je stalnom prismotrom i sumnjičenjima od strane agenata Karađoza i Avdage, koji su po svom mentalitetu, šturosti i slijepim služenjem vlastima, slični jedan drugome.

Karađoz oličava *Avliju* ne samo svojom funkcijom nego i izgledom i svim svojim osobinama. U njegovom imenu i nadimku ima paradoksa i ironije - *Latif* na arapskom znači nježan, prijatan, lijep. Nijedna od ovih osobina ne krasi upravnika zatvora. Nadimak Karađoz (ličnost iz tada omiljenog pozorišta sjenki) dobro mu stoji, jer odražava suštinske karakteristike Latifage kao upravnika tamnice. Znamo da je Latifaga u mladosti bio razborit, volio je knjige, muziku i igru. Očekivanja su bila da će ovaj mladić poći očevim putem uspješnog državnog službenika, međutim on se odjednom naglo promijenio: napustio je školu, počeo da se druži sa kockarima i pijancima, ušao je u sumnjive poslove i došao u sukob sa zakonom. Zahvaljujući očevom ugledu, on se zapošljava u policiji poslije čega opet pravi nagli zaokret: nemilosrdno i sa velikom mržnjom se okomio na svijet skitnica, lopova i pijanica. Zbog zasluga u službi napredovao je i postao upravnik *Proklete avlije* u čiji ambijent se i svojim izgledom uklopio. Izgledao je kao pospan čovjek, lica bez osmjeha koje je moglo da se steže i rasteže, mijenja i preobražava, od izraza krajnjeg gnušanja i strašne prijetnje, do dubokog razumijevanja i iskrenog saučešća. Imao je razroke oči i kao sječivo oštar pogled. Cijelo lice mu je bilo nakaradno, nalik na grotesknu masku. Njegova pojava u *Avliji* je izazivala nelagodnost, nesigurnost, strijepnju i strah. Ličnost Karađoza je dvostruka: na jednoj strani je surovost i zlo, sadističko uživljavanje nad zatvorenima; na drugoj strani su njegovi postupci na momente blagi i puni sažaljenja i obazrivosti. Dobro je poznavao svakog zatvorenika, njegovu prošlost i krivicu. Za njega nema nevinih zatvorenika:

*U Avliji nema nevinih. Niko ovdje nije slučajno. Je li prešao prag
ove Avlije, nije on nevin. Skrivio je nešto, pa ma to bilo u snu. Ako*

ništa drugo, majka mu je, kad ga je nosila, pomislila nešto rđavo (...) Ko ovdje dođe on je kriv, ili se makar očešao o krivca. (...) ovdje nevinog čovjeka nema (...) Ja ljude znam, krivi su svi, samo nije svakom pisano da ovdje hljeb jede (...) Na riječi optuženog da je nevin Karađoz nelogično odgovara: Da si rekao da si kriv, ja sam mogao da te pustim, jer krivih ovde ima mnogo. Svi su krivi. Ali baš nam jedan nevin treba. I zato ne mogu da te pustim (Andrić,1995:35).

Svojim nastupom on zbunjuje ljude.

- *Jeste li vi rekli onima koji su uhvatili da je nevin?*
- *Jesmo, dakako da smo rekli, ali...*
- *E, to ste pogrešili. Phi, phi, phiii! To ne valja. Jer baš sad hvataju nevine, a puštaju krive. Takav je nov red. Ali kad ste vi sami pred vlastima izjavili da nije ništa kriv, moraće da ostane ovde (Andrić,1995:36).*

Ovakav Karađoz se u svojoj manijakalnoj misiji izivljavanja nad zatvorenica, ponekad sažali nad njihovom sudbinom, čime zapravo pokazuje da je kažnjavanje ljudi u *Avliji* i njegovo samokažnjavanje.

Sudbina kontemplativnog intelektualca Ćamila efendije je sticajem nesretnih okolnosti u dobroj mjeri zavisila od čudaka Karađoza, koji sprovodi represiju u ime totalitarne vlasti. Andrićevom Karađozu sličan je Selimovićev serdar Avdaga, čovjek koji također, krajnje revnosno služi vlastima u uhođenju i kažnjavanju sumnjivih ljudi. Za njega je svako sumnjiv i opasan ko drugačije misli i nije na strani vlasti. Njegova sumnja u sve i svakog ide u toliku krajnost da sam priznaje: *Meni je sve razlog za sumnju* (Selimović,1991:264).

Ahmet Šabo Avdagi daje ime Karandoloz, koji predstavlja crnog demona u mitskim narodnim predanjima. Karandoloz je prema predanju smrdljivo i teško čudovište koje je o Božiću sačekivalo ljude na mračnim raskrsnicama i pelo im se na leđa. Prestravljeni čovjek bi nosio na leđima Karandoloz, koji bi pritom pitao onoga koji ga nosi: *-Jesam li težak?* Ako bi čovjek odgovorio iskreno, da mu je teško, on bi postajao još teži i ujutru bi nesretnog čovjeka pronašli mrtva. Ako bi čovjek čudovištu odgovorio da nije teško, spasao bi se, jer bi Karandoloz odmah nestao i tako bi se čovjek oslobodio. Ovu priču je Ahmetu pričala u djetinjstvu njegova nena. Ahmet serdara Avdagu identificira sa Karandolozom iz narodne mitske predstave: *Mene je na nekom životnom raskršću presreo karandoloz Avdaga, i popeo mi*

se na leđa. Dah mi se krati od njegove težine, kao da planinu nosim na sebi. Neću reći da mi je teško, ali nisam rekao ni da mi je lako (Selimović,1991:265).

Avdaga ne razmišlja o svojoj službi ni o ljudskim sudbinama. On poslušno mehanički obavlja svoj zadatak koji mu je povjeren i ne interesuju ga posljedice koje proizvodi svojim aktivnostima u kojima je dosljedan i uporan. On to ne čini iz mržnje prema ljudima koje goni, niti zbog nagrade koju će dobiti. Nagradu nalazi u sopstvenom zadovoljstvu zbog pošteno obavljenog posla. Njega ne zanima krivica ljudi koje fanatično goni. Avdaga je samo jedan u nizu tipičnih činovnika totalitarnog sistema koji ne trpi učene ljude, zbog čega ih stalno treba držati na oku i čim se ukaže povoljna prilika uhapsiti ih zbog nekakve počinjene krivice prema vlastima. U svojoj službi bio je fanatični vjernik i operativac utvrđenog reda, čiji smisao nije ispitivao, kao što vjernici ne sumnjice i ne ispituju postojanje božije suštine. *U ime svoje vjere, vrijedno je lovio ljude* (Selimović,191:280). Po Avdaginoj logici svi su ljudi mogući krivci (...) *Više je volio da kazni stotinu nevinih nego da pusti jednog krivog, ali je svakom nalazio krivicu po svojim mjerilima* (Selimović, 1991:158).

Koliko je samo sličnosti između Andrićevog Karađoza i Selimovićevog Karandžoloz (Avdage). Njihovo shvatanje ljudske krivice je arhetipsko, što ih pravi karikaturnim grotesknim pojavama u vječitoj čovjekovoj drami u kojoj obično stradaju pravični, nemoćni i učeni ljudi, poput Ćamil-efendije, fra Petra, pjesnika Ahmeta Šaba, studenta i revolucionara Ramiza, mudrog bibliotekara Mehmeda Seida.

17. FRA PETAR I MEHMED SEID

U ovom komparativnom istraživanju sličnosti među likovima u romanima *Prokleta avlija* i *Tvrđava* svakako da je vrijedna pažnje i sličnost fra Petra i Mehmeda Seida. Oni su osobenjaci, svako na svoj način, koji nisu glavni junaci u ovim romanima, ali svojom intelektualnom zamišljenošću, hladnom zrelošću i ironijom prema životu i ljudima i odmjerenošću, predstavljaju filozofe koji stoje iznad događaja i ništa ih ne može pomjeriti iz pozicije ravnodušnih razočaranih ljudi. Fra Petar voli puške i sahadžijski zanat. Umjesto da je odjeven u sveštenu odjeću on se oblači isto kao i svi ostali u *Avliji*, gdje pripovijeda o sudbini nesretnog mladića Ćamila, prema kome je pokazivao simpatije i naklonost. To pripovijedanje je u početku hladno i distancirano, da bi kako priča odmiče postepeno postajalo dramatično, gotovo strasno i prožeto lirizmom. Iako je po obrazovanju katolički sveštenik, on nije mistik i sanjar, već je krajnje racionalan i proračunat sa izraženim osjećanjem za realnost. On je nepravedno zatočen u *Avliji* u kojoj je spoznao sve nevolje zatvoreničkog života u kome posebno stradaju misleći ljudi. Fra Petrova priča započinje trećeg dana po njegovoj smrti u sjećanju bezimenog mladića, kome se fratar ispovijeda u posljednjim trenucima života. Fra Petar je tip mudraca prekaljenog teškim životom, koji stoički i trpeljivo podnosi sve životne nevolje. Sebe poistovjećuje sa jednim svojim prijateljem koji bi i bez hljeba mogao živjeti, ali ne i bez razgovora sa ljudima. Želi razgovor sa ljudima i bliskost sa njima, ali je u tim kontaktima suzdržan i površan navlačeći masku kojom se štiti na neki svoj način od nevolja u *Avliji*. U *Proklesoj avliji* zapravo i nema pravog dijaloga. Maskirani fra Petar i nije za pravi otvoreni dijalog. On radije sluša tuđe monologe i komentira ih na svoj način. Svjestan je rizika nepromišljenog govora i opasnosti koje vrebaju čovjeka u totalitarnom društvu gdje se ne toleriše sloboda mišljenja i govora. Kad je upoznao govorljivog Haima, Petar je u svom stilu zaključio da je ovog nesretnika ta nepromišljena i beskorisna govorljivost i dovela u *Avliju*.

Selimovićev Seid Mehmed u romanu *Tvrđava* slično fra Petru rezonuje o mogućim opasnostima i rizicima čovjekovog slobodnog iskrenog javnog istupanja u društvu. Seid je svoj ogromni intelektualni potencijal i učenost upravo zbog takve opasnosti zarobio tajanstvom mračne biblioteke i imaginarnim svijetom knjiga.

On je suzdržani intelektualac koji se brani distanciranom stavom od javnosti, čime se štiti od rizika osude javnog pokazivanja svog mišljenja. Ovako ga doživljava Ahmet Šabo:

On je ćutao i sam, i s drugima (...) Ponekad bi me gotovo zaprepastio poznavanjem života, filozofije, književnosti, ili nekom umnom primjedbom koju sam samo od njega mogao čuti (...) Sjedio je nepomičan, zagledan u zid, u pod, u sunčanu zraku i, ne videći ništa, plovio tihom strujom svojih nesaznatljivih maštanja, iz kojih ga moj govor nije mogao vratiti na ovaj svijet(...) Tako je najobrazovaniji čovjek u gradu bio i najjadniji. Ogromno blago je ležalo u njemu naslagano i neiskorišćeno (...) Sve je u njemu tajna. Potpuno je zazidan u sebi, kao mogila. Ništa u njoj ne vidiš, ništa o sebi ne govori (Selimović,1991:124,125).

Fra Petar u Andrićevoj *Proklesoj avliji* i Seid Mehmed u Selimovićevoj *Tvrđavi* su arhetipski zaplašeni i osujećeni intelektualci u totalitaristički ustrojenim društvenim okolnostima. Njihov strah dolazi iz iskustva, inteligencije i percepcije surovosti režima koji se odlučno obračunava sa ljudima koji drukčije i slobodno promišljaju. Zato je njihova zebnja ljudska, realna i opravdana, jer kao učeni ljudi oni su svjesni tragizma mislećeg čovjeka u surovom poretku egzistiranja. Kao oprezni i umni ljudi koji su svjesno distancirali i pasivizirali svoj intelekt, oni su antipod angažiranom neustrašivom revolucionaru studentu Ramizu, nosiocu slobodarskih i plemenitih ideja čovjekove pobune protiv tiranije vlasti.

18. PISAC I REVOLUCIONAR MUHAMED ABDAGIĆ

Meni je i nebo ostalo dužno

Dosadašnja proučavanja književnog djela Muhameda Abdagića uglavnom su u fokus naučnog interesiranja stavljala pjesnički i pripovjedački opus ovog značajnog, ali *nepročitano* i naučno neistraženog bošnjačkog pisca druge XX stoljeća. Činjenica da Abdagić, strastveni zanesenjak u komunističku i revolucionarnu ideju, kasnije osumnjičen u odanost ideologiji i partiji koju je stvarao, diže glas za svoj obespravljeni narod, usporila je i pokolebala potencijalne istraživače književnog djela ovog tajanstvenog i tragičnog pisca savremene sandžačkobošnjačke književnosti. Iz tih razloga u

radu je posebna istraživačka i naučna pažnja fokusirana na Abdagićev život i njegovo poimanje fenomena intelektualca u romanu *Feniks*.

Abdagić je imao težak i gorak životni put praćen udbaškim sumnjičenjem od strane vlasnika komunističke ideologije u čije se krute i nerijetko surove okvire nije dao smjestiti osoben umjetnički senzibilitet i intelektualni rezon najvećeg *patnika* u sandžačkobošnjačkoj književnosti druge polovine XX stoljeća.

Abdagić je rođen 1916.godine u Sjenici, u jednom ratu u kome je nastajala nova južnoslavenska zajednica, a umro 1991.godine u Novom Pazaru, u drugom ratu u kome je ta ideja zajedništva Južnih Slavena sahranjena. Učio je Veliku medresu kralja Aleksandra u Skoplju zajedno sa Ćamilom Sijarićem i Rašidom Dedovićem. U ovoj tzv. *Crvenoj medresi* stasavala je generacija istaknutih i trezvenih bošnjačkih intelektualaca u kojoj provijavaju i kličaju komunističke ideje, ali i ideje sandžačkobošnjačkog kulturnog i nacionalnog uzdignuća u budućoj zajedničkoj domovini. I tek što je zakoračio u svijet intelektualne i nacionalne spoznaje, učenika Abdagića će zajedno sa Ćamilom Sijarićem i Rašidom Dedovićem isključiti iz Medrese, te je gimnazijsko školovanje bio prinuđen nastaviti i završiti u Vranju.

Gorčina i jed kazne mladom čovjeku će sudbinski predodrediti mučan životni put revolucionara i pisca. Za vrijeme studija prava u Beogradu ovaj nemirni duh revolucionara postao je aktivan u KPJ i bio istaknuti vođa progresivnog studentskog pokreta i potpisnik proglasa *Studenti Sandžaka svome narodu*. Svoj doživljaj studentske organizacije Beogradskog univerziteta kasnije je ovako je opisao:

U to vrijeme, partijska organizacija na univerzitetu u Beogradu, bila je mnogo više, nego što su to danas univerzitetske partijske organizacije, u stvari, ona je bila partija, odnosno, rukovodstvo partijske organizacije za Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, a njom su rukovodili Ivo Ribar, Rifat Burdžović, Cvijetin Mijatović, Hasan Brkić, Osman Karabegović, Mijalko Todorović i mnoge drugi poznateličnosti iz revolucije (Abdagić, Deseti konges SK BiH, 1989, neobjavljen tekst, op.a.).

Student Abdagić je uređivao list sandžačkih studenata *Glas Sandžaka* iako se kao oficijelni urednik potpisivao student prava iz Novog Pazara Hakija Zejnelović. Ovo slobodoumno glasilo je izlazilo u Novom Pazaru, mada je

pripremano u *Odboru za kulturu* Beogradskog univerziteta u kome je Abdagić aktivno sudjelovao kao sekretar preuzevši organizaciju brojnih kulturno-umjetničkih manifestacija na području Sandžaka, Kosova i Makedonije. Ubrzo je uslijedilo i političko organiziranje i djelovanje na ovim prostorima. Kao mladi intelektualac i beskompromisni zagovornik ideje jugoslavenstva i komunizma, Abdagić je pisao za list *Student* u kome su objavljivali tekstove mnogi napredni studenti Beogradskog univerziteta. Koliko je bio uvažavan u studentskom pokretu govori činjenica da mu je pripala čast da organizira Prvi međunarodni kongres studentskih udruženja na kome je imao zapaženo izlaganje, a taj događaj je bio sa velikom pažnjom praćen u kulturnoj javnosti predratne Jugoslavije.

Neumorni revolucionar Abdagić će po izbijanju rata 1941. godine dobiti partijski zadatak u Mostaru, gdje je zajedno sa Svetozarom Vukmanovićem, Avdom Humom i Lepom Perović radio na pripremama podizanja ustanka u Hercegovini. Novi partijski zadatak odveo ga je, ili bolje rečeno vratio u Sandžak. U Sjenici je ilegalno radio kao partijski funkcioner i ubrzo je bio uhapšen od strane Muslimanske milicije kojom je rukovodio Hasan Zvizdić. Predat je italijanskim vlastima, što je izazvalo opći gnjev i bunt naroda u Sjenici, koji je bio naklonjen uglednoj imamskoj i intelektualnoj porodici Abdagić. Na zauzimanje sjeničkih prvaka Italijani su poslije sedam mjeseci pustili Muhameda iz zatvora, uz uslovnu kaznu i obavezu da im se javlja dva puta dnevno. Ubrzo će uslijediti nova hapšenja, sada od strane Nijemaca poslije povlačenja Italijana iz Sjenice, zatim hapšenje od specijalne policije u Beogradu.

Abdagić će u zatvoru boraviti do kraja 1943. Godine. Po izlasku iz zatvora revolucionar se uputio u rodni grad Sjenicu u kome ponovo organizira ilegalni partijski rad. Saznavši da se nalazi na listi za strijeljanje on bježi iz Sjenice. Novi partijski zadatak obavljaće početkom 1944. godine u Kosovskoj Mitrovici, gdje će sarađivati sa Ali Šukrijom, Milijom Kovačevićem i Rasimom Čerkezom. Sve do oslobođenja Kosovske Mitrovice, u novembru 1944.godine, uspješno je vodio partijsku organizaciju u ovom kraju. O partijskom radu u Kosovskoj Mitrovici svjedoči i on sam:

Dakle te 1944.godine odmah na početku, nisam se više mogao održati u mome mjestu, ne bar kao komunista, pa sam prešao na Kosovo, jer sam tamo imao desetak mojih drugova, ili kolega iz Sandžaka, koji su tu radili u administraciji, u nedostatku pismenih ljudi, odnosno, činovnika albanske narodnosti. Oni su me

prihvatili, a ja sam se sav dao na posao, iskoristivši sve svoje sposobnosti i iskustvo koje sam imao, i ubrzo stvorio partijsku organizaciju od oko pedesetak ljudi...koja je bila znatno aktivnija nego mnoge po Srbiji, koje su postojale samo na papiru, razvivši niz aktivnosti, i to počev od izdavanja svakodnevnih radio vijesti, prikupljanja odjeće, obuće i drugog, za partizane, održavanje partizanskih porodica, likvidiranje neprijatelja, tj. okupatorskih vojnika i oficira, kao i slanja ljudi u partizanski odred na tom području. Izuzev beogradske, koja je to još partijska organizacija mogla? (Abdagić, Deseti kongres SK BiH, 1989, neobjavljen tekst, op. a.).

Sve Abdagićeve zasluge u partijskom djelovanju nešto docnije će biti ignorantno odbačene od strane političkog i sudskog sistema koji ga je trajno označio kao sumnjivog kolaboracionistu.

18.1. USUD SPORNE FUSNOTE I TAJANSTVENOG DOSIJEJA

Beskompromisni predratni i ratni revolucionar i neumorni borac za pravdu i jednakost Abdagić će biti optužen i osuđen od strane totalitarističkog političkog i sudskog sistema u kafkijanskom procesu koji je unaprijed pripremio presudu, organizirajući suđenje kao farsu u režiranom teatru sablasne i monstrozne OZN-e. Mirko Ćuković je za angažman Abdagića u Oblasnom komitetu KPj za Sandžak napisao: *Jedini član KP iz Sjenice bio je student Beogradskog univerziteta Muhamed Abdagić, ali je on u junu otišao iz Sjenice i sklonio se u Bosnu. U Sandžaku se pojavio tek januara 1942. godine* (Ćuković, 1964:168). U kobnoj fusnoti po sudbinu Abdagića Ćuković je napisao: *Muhamed Abdagić je kasnije stupio u službu gestapoa i postao jedan od glavnih njegovih pomagača na otkrivanju pristalica narodnooslobodilačkog pokreta* (Ćuković, 1964:168). Zbog ljudskog protivljenja masovnim poslijeratnim strijelanjima i nepoštivanja postignutih političkih i vojnih sporazuma, koje je Abdagić kao partijski prvak sklopio sa albanskim prvacima krajem rata, dolazi do razmimoilaženja i sukoba sa Dušanom Mugošom, sekretarom Oblasnog komiteta KP. Abdagić je na tajnom suđenju pred Vojnim sudom bez ikakvih dokaza

krivice i bez prisustva svjedoka (pročitali su samo njihove izjave, op.a.), bez mogućnosti da se kao okrivljeni obrati sudu, osuđen na deset godina zatvora u kome je proveo preko četiri godine. Da bi ironija bila ubjedljivija, suđenju sinu revolucionaru prisustvovala je njegova majka Nurija, cijenjena i ugledna žena u čitavom kraju, predsjednica AFŽ-a u Sjenici, majka kojoj je revolucija uzela dva sina, a treće dijete Muhameda je ista ta revolucija progutala u montiranom i nepravednom sudskom procesu anatemišući ga kao sumnjivog i opasnog protivnika tekovina revolucije u kojoj je i sam učestvovao. Svaki pokušaj Abdagića da nešto kaže na ovom suđenju predsjedavajući je odbijao osuđujućim i ostrim riječima: *Ti da ćutiš, znamo šta hoćeš da kažeš!* (Abgagić, AS, neobjavljen tekst, op. a.).¹⁰ Da je ovo bio tipičan primjer političkog suđenja u totalitarnom sistemu posvjedočio je i Abdagićev advokat Miodrag Popović. Mukotrpan, iskren i predan revolucionarni rad zamijenjen je novim nevoljama, anatemama, robijanjem, dosijeima, vječito krivog bez dokazane krivice, intelektualca i pisca Muhameda Abdagića. Razočaran i ogorčen na Partiju koju je i sam izgrađivao i bezrezervno joj vjerovao, bolestan izlazi iz zatvora 1951. godine. Koliko je bio cijenjen i ugledan u svom kraju govori slika mase okupljenih sugrađana na dočeku djeteta revolucije, odbačenog, prezrenog i osuđenog mladog intelektualca u nepravičnom kafkijanskom sudskom procesu.

Abdagić je poslije izlaska iz zatvora nastavio započete studije prava u Beogradu, koje je zbog revolucionarnog angažmana prekinuo kao apsolvent 1940. godine. Po završenim studijama radio je desetak godina kao pravnik u Sjenici, Novom Pazaru i Sarajevu. Neočekivano napušta posao pravnika iz samo njemu znanih razloga i posvećuje se književnom radu kao i naporima za sudsku i političku rehabilitaciju od imaginarne krivice zbog koje je osuđen i progonjen. Siguran posao pravnika koji mu je obezbijedio egzistenciju, sada već pisac Abdagić, zamijenio je sizifovskom težnjom da dokaže svoju nevinost i ispravnost ideja i stavova, što su komunističke vlasti ignorirale. Svoju životnu tragiku iskazat će najoriginalnije i najiskrenije u svijetu književne umjetnosti, kojoj će se tako strasno i povjerljivo baciti u krilo, kao dijete koje je poslije dugotrajnog upornog traganja napokon pronašlo svoju izgublenu majku. I ta umjetnička i književna strast ga neće napustiti do kraja života.

---

¹⁰ Muhamed Abdagić- *Autobiografska sjećanja*, neobjavljen rukopis iz poridičnog arhiva.

Koliko je ugrozio sopstvenu egzistenciju napustivši siguran posao pravnika i upustivši se u avanturizam književnog stvaranja i sam pisac je kasnije bio svjestan:

Kada sam polagao zaostali ispit iz radnog prava profesor mi je rekao: "Kao učesnik narodnooslobodilačkog rata, Vi sigurno znate kakve su zakonske privilegije omogućene borcima". Ja sam počeo da nabrajam: priznavanje učešća u NOB-u u dvostrukom trajanju, besplatno liječenje, i drugo, na šta me je on prekinuo: "Čudi me kolega, da niste spomenuli najvažnije, a to je da se borci mogu penzionisati sa svega petnaest godina staža, u šta ulaze i godine provedene u ratu u dvostrukom trajanju (Abdagić, Deseti kongres, SK BiH, 1989, neobjavljen tekst, op. a.).

Abdagić je u kasnijim svjedočenjima govorio da su mu proces, robiju, odstranjivanje iz partije i anatemu sumnjivog i po partiju opasnog intelektualca, organizirali ljudi iz samoga vrha vlasti. Tvrdio je da mu je Milovan Đilas rekao 1956.godine, da je imao njegov dosije u rukama. Abdagićev saborac i drug Avdo Humo mu je rekao da je vidio njegov dosije pun raznih sudskih i partijskih dokumenata, kao i njegovih *ogorčenih pisama*, na čijim su marginama rukom bile ispisane opaske Aleksandra Rankovića. Ova zlokobna tamnoruka Rankovićeve škrabanja po marginama Abdagićevih gorčinom ispisanih pisama, trajno će odrediti bolnu i tragičnu sudbinu ovog namjerno neshvaćenog revolucionara, intelektualca i čovjeka.

O tim nerazumijevanjima partijskih prvaka njegovog protivljenja surovim masovnim poslijeratnim strijeljanjima neistomišljenika, govori i sam pisac Abdagić neposredno pred smrt u intervjuu datom 1991.godine novinaru Fehimu Kajeviću za *Reviju Sandžak*:

Za mene su strijeljanja, prije svega, bila stvar savjesti, a u Mostaru sam, dok sam na početku rata bio rukovodilac ilegalne partijske organizacije, pored drugih pisaca, čitao i Dostojevskog, i u njegovim djelima pronašao da tu postoji i savjest. Nažalost, malo komunista je tada znalo za tu savjest, za njih je savjest bila samo ono što rade za Partiju. Dostojevski je tada u Sovjetskom Savezu bio zabranjen, za njih je neprijatelj bio ništa, samo jedno ime i prezime na spisku manje...Prva razmimoilaženja sa nekim ljudima iz partijskog rukovodstva (Tempom), imao sam kada sam se suprotstavio osudi i strijeljanju doktora Safeta Mujovića zbog

njegovog povratka u Mostar poslije ranjavanja, neuspjeha i razbijanja njegovog partizanskog odreda...

Kao sekretar Kalinovičkog odreda, pretrpio sam strahove, opet zbog savjesti...Uхватili su, na drumu, 54 Muslimana i odmah htjeli da ih likvidiraju po kratkom postupku. Ja sam rekao da ih sprovedu u Štab i oni su me poslušali. Suđenja su u ono vrijeme bila narodna, plakatirali su da će to biti u nedjelju, kao što je i bilo. Narod se zgranuo, naravno sve Srbi...Jednog po jednog su izvodili, a narod ih je branio:-Poznajem mog komšiju sa Bašćaršije, on je dobar, on nije bio u ustašama, kaže jedan. Ni jednog nisu mogli da spasu i svaki je bio osuđen na strijeljanje.

Drugom prilikom sukobio sam se sa Vojom Lekovićem, glavnim egzекutorom u vrijeme tzv. lijevih skretanja, kada sam se suprotstavio strijeljanju 60 kulaka, ovaj put Srba, iz okoline Nove Varoši. Leković je bio za to da se ovaj čin završi po kratkom postupku i oni likvidiraju zbog toga što su, po njemu, to bili masoni, kulaci i bogati seljaci za kojima ide selo, pa će nam smetati sutra, ako ne danas...

Ja sam imao drugi stav, jer sam završio jedan viši partijski kurs, prije rata, na kojem sam naučio da se politika, za danas, vodi prema situaciji koja će biti sutra (Kajević, RS, 1991).

Školovani komunista i partijski prvak, postradao je od ideologije koju je i sam stvarao i razvijao. Tajnovita crna ruka revnosnih čuvara totalitarnog reda unutar partijskog jednoulja, ugrabila je naivno iskrenog i čistog revolucionara koji se sav bio predao idealu revolucije i NOB-u. Njegovo tumananje kroz mukotrpní život, nemilosrdno odbačen i ostavljen na milost i nemilost surovih životnih okolnosti, učiniće od ovog velikog čovjeka i intelektualca blistavog razuma i svijesti introvertnu osobu, razočaranu u ideologiju kojoj je svim svojim bićem pripadao. Izgubio je vjeru u ljude, ideologiju, pisao knjige, objašnjavao *pečal svoju* i onima koji nisu imali ni vremena ni razumijevanja, a ni smjelosti, da ga saslušaju i razumiju. Taj zazor i distanca sredine, partije i intelektualnih krugova od intelektualca, komunističkog disidenta i nadarenog pisca, proganjaće ga do kraja života.

Abdagić je uporno do samog životnog finala nastojao dokazati svoju nevinost i izmoliti rehabilitaciju koju za života nije u potpunosti dočekao. Istina, njegovi saborci Džemal Bijedić, Mitja Ribičić i Lepa Perović, su mu

ljudski pomogli da mu se prizna predratni revolucionarni rad i partizanski staž u NOB-u, kao i boravak u zatvorima okupatora u dvostrukom iznosu. Vlast mu je dodijelila stan u Sarajevu, ali ga nikada nije rehabilitirala, jer bi tako priznala svoje zablude i greške. U upornom nastojanju da sa sebe skinе iracionalnu krivicu nekoliko puta se obraćao najvišim partijskim funkcionerima, pa i samome Titu. Na uporno insistiranje na kraju mu je omogućen uvid u predmet u Vojnom sudu u Beogradu. Abdagić je do kraja vodio upornu i žestoku borbu u cilju poništavanja nepoštene i lažne sudske dokumentacije i montiranih svjedočenja.

Historičar dr. Safet Bandžović je u sjećanju na Muhameda Abdagića napisao sljedeće:

Revolucija je, ipak, jela svoju djecu. Jedna fatalna fusnota, u knjizi Mirka Ćukovića Sandžak u NOB-u (Beograd, 1964.), bila je njegova teška rana i zlokobni pratilac. Od nje se nije mogao izliječiti, ni onda, kada se pokazala da je neistina. Sam Ćuković je u Beogradu 06.12.1983. godine napisao, potpisao i ovjerio u Skupštini opštine Voždovac, svoju izjavu kojom je potvrdio da, informacija kojom se poslužio prilikom pisanja knjige, nije bila vjerodostojan istorijski dokument o učešću Muhameda Abdagića u NOB-u i tom prilikom mu se izvinio. Ovim je anulirana i zabeleška u fusnoti pomenute knjige. Ovu će izjavu objaviti sarajevsko Oslobođenje, a prokomentarišaće i beogradska Politika.¹¹

Izjava Mirka Ćukovića potvrdila je da je Abdagić nepravedno sumnjičen i suđen za tobože nekakvu saradnju sa okupatorom, za šta nije bilo nikakvih dokaza, osim čitanja izjava svjedoka na suđenju koji su bili natjerani da daju lažne iskaze.

Intelektualac Abdagić je imao snažan osjećaj pravičnosti i kada se ubojita komunistička oštrica obušila i na djelo Slobodana Jovanovića, njegovog profesora na Pravnom fakultetu. On će se javno pobuniti u *Književnim novinama* protiv zabrane izdavanja *Sabranih dela* profesora Jovanovića (Abdagić, KN, 25. 06.1986). Projekat ovog izdanja pokrenuo je Beogradski komitet SK na čijem je čelu bio Slobodan Milošević. Abdagić je i u ovom slučaju bio kritiziran u javnosti zbog, kako su govorili, svrstavanja

---

¹¹Dr.Safet Bandžović: *Muhamed Abdagić-in memoriam*, Zbornik Sjenice; Mirko Ćuković: Službena izjava, neobjavljeni dokument; Muharem Durić: *Ljudski je pogrešiti - priča o savesti*, Politika, Beograd, 25. 06. 1986. godine.

na stranu jednog srpskog nacionaliste. Optužbe su stizale iz Beograda, Zagreba i Sarajeva. Najoštrije reakcije i optužbe bile su one iz Sarajeva u kome mu je ozbiljno zamjereno zbog *miješanja u srpske probleme* i što se on kao Musliman stavlja u odbranu srpskog nacionaliste (Petrović, Politika, 25. 05. 1985). Uzaludno je i u ovom slučaju Abdagić nastojao objasniti komunističkoj i intelektualnoj javnosti da je njegovo protivljenje zabrani ovog izdanja motivirano isključivo intelektualnom ljudskom principijelnošću u borbi za istinu i protivljenjem laži i anatemisanju drugačijeg mišljenja. U tom smislu napisao je nekoliko članaka koje naravno nijedna redakcija ondašnjih štampanih glasila nije smjela objaviti. U jednom takvom neobjavljenom članku Abdagić je napisao:

Ja profesora Jovanovića poznajem samo iz studentskih dana i branim njegov lik iz tog vremena, i nije moje da sudim o njegovom djelovanju i odgovornosti za vrijeme rata, za to postoje istorijski dokumenti i kompetentniji ljudi, mada, poznavajući njegov karakter, lično ne vjerujem da je baš on bio inspirator famoznog slova Z, jer to, jednostavno, nije ličilo na njega (Abdagić, Umjetnost i iskrivljivanje i prefarbavanje likova, neobjavljen tekst, op. a.).

Abdagić je ovim činom pokazao intelektualnu smjelost i tolerantnost u traganju za istinom, ne robujući nikakvim ideološkim predrasudama koje su prepriječile put slobodi, pravdi, umjetničkoj i estetičkoj posebnosti doživljaja života i pojava. Međutim, opet na sceni konce povlači nevidljivi tamnoruki duh koji će navući mrak na bjelinu stranica mukotrпно pisanih Abdagićevih romana. Sarajevska *Prosvjeta* i beogradski *Nolit* rekli su – *Ne-romanima sumnjivog* disidenta i pisca.

Ovim postupkom učinjena je još jedna bolna nepravda osjećajnom revolucionaru, sanjaru, piscu izuzetne erudicije i senzibileteta. U bjekstvu od komunističko-totalitarnog duha i traganju za svojim mirom skrasio se krajem 80-ih godina kao azilant u malom njemačkom mjestu Kolbermor blizu Rozenhajma. Revolucionar, rodoljub i pisac je iz daljine nostalgično i čežnjivo zamućenog pogleda nijemo bio zagledan u sent koji tako strasno ljubljaše, te mu zato i patnja bješe golema, bolna i neutješna.

Slom komunističkog jednoulja, idolatrije i totalitarizma, vratio je nadu čovjeku i piscu Abdagiću da su izbljedile Rankovićeve opaske tamnorukog škrabanja na marginama njegovog dosijea i on je pohitao nazad

u Sarajevo i Beograd, naivno vjerujući da se njegova konačna rehabilitacija u novom poretku sama po sebi podrazumijeva. I opet se prevario iskreni revolucionar i intelektualac, krivac bez krivice. Njegova molba za rehabilitaciju Vrhovnom sudu u Beogradu je grubo odbijena. Abdagić tada nije bio svjestan da je jedan apsolutizam zamijenjen novim, surovijim i brutalnijim, koji se užurbano pripremao za konačan obračun sa svima koji nisu prihvatili status sluge pobjesneloj hegemonističkoj velikosrpskoj ideologiji.

Uvehnuo je tiho u Novom Pazaru 1991. godine, poput rano pronikle biljke na jarkom suncu u parku na putu prema Beogradu, uzaludno tragajući za rehabilitacijom koju nije dočekaao. O njegovoj smrti pjesnik Ismet Rebronja je zapisao:

Pjesnik je ostavio svoju Izu Moreno na dar, u znak zahvalnosti onima koji su mu činili zlo. Umro je u novopazarskom parku gledajući nestanak ljubičica. Ukopan (bez prisustva vlasti, počasti i govora) sa mirisom postojanja "Ize Moreno". Ova knjiga je priča o svemu (Rebronja, Pogovor zbirci Iza Moreno, 1994).

Svoju nataloženu nesreću i zlu kob pisac i disident Abdagić će iskazati u stihovima prepunim gorčine: *Pa ipak nebo mi je ostalo dužno/ Listu zelenom, žutom i rumenom/ Jer sam dodao krvi svoje/ I procijepio svemir.* (Rebronja, Pogovor zbirci Iza Moreno, 1994).

Abdagićeve nevolje u dobroj mjeri proistekle su iz Rankovićevih zlokobnih škrabanja po marginama njegovog dosijea, te fusnote u jednom historijskom tekstu u kome se govori o aktivnostima KP u Sandžaku, gdje se Abdagić prikazuje kao kolaboracionista, što će rezultirati njegovim hapšenjem, osudom i robijanjem. Kasnije javno izvinjenje autora teksta Mirka Ćukovića i priznanje da je pogriješio nije bitnije promijenilo status Abdagića. Historičar Safet Bandžović je zapisao:

Onaj prohujali sistem je Abdagiću zagorčao život, činio ga usamljenim i sumnjičavim, oduzimaao mu je sva ona obična ljudska prava, prava na radost, mir, karijeru. Dok su drugi svoje knjige štampali uz pomoć države, on je bio prinuđen da sam iznalazi sredstva za to zadovoljstvo. No to su već neke priče, inspiracije za

nekoj budućeg Kafku, za nekog novog Orvela (Bandžović, 1994, časopis *Mak*, br. 4.).

Jedino utočište za svoju bol i razočaranja namjerno neshvaćeni revolucionar, disident i pisac pronašao je u umjetnosti kojoj se strasno i bezrezervo potpuno predao, kao što je uostalom činio i ranije u potpunosti i iskreno predanosti revolucionarnom radu i NOB-u.

18.2. UMJETNOST IZ GORČINE I PROTESTA

*Pisac je argat
kao i svaki drugi,
samo veći argat*

Abdagić se književnim radom počeo baviti još kao učenik Velike medrese u Skoplju, gdje je drugovao sa starijim medresantima koji su se bavili pisanjem, među kojima se posebno isticao Rifat Burdžović. Pripadnik naprednog studentskog pokreta u Skoplju, Sava Dragojlović, tada već afirmirani pjesnik, također je imao značajan utjecaj na njega. Pored književnih djela mladi i radoznali Abdagić je čitao brojna djela filozofske i naučne materijalističke literature progresivne orijentacije. Književni talenat i afinitet kasnije će preporučiti mladog i znatiželjnog studenta za sekretara Odbora za kulturu na Beogradskom univerzitetu. Na Abdagićevo trajno opredjeljenje za književnost značajan je i utjecaj dr. Vida Latkovića, profesora književnosti i srpskohrvatskog jezika u *Velikoj medresi*. Ovaj pedantni profesor književnosti je radio i kao bibliotekar i rukovodilac literarne sekcije *Književni jug*. Posebno je motivirao učenike na čitanje beletristike i vođenje bilježaka o pročitanim knjigama, što će imati sjajne efekte na podizanje čitalačke i književne kulture medresanata. Na Abdagića su bitan utjecaj ostavili i medresanati koji su se već aktivno bavili literarnim radom: A. Redžepagić, R. Burdžović, H. Sulejmani, E. Hasanagić, Ć. Sijarić, J. Međedović, H. Bajraktarević, B. Bašić, R. Selmanović. Koliko je medresant Muhamed Abdagić bio predan nauci i knjizi govore podaci o njegovom uspjehu iz svih predmeta, a interesirao se i za učenje engleskog, što je rezultiralo njegovim ovladavanjem ovim jezikom do osposobljenosti za prevođenje.

Uporedo sa bolnim i uzaludnim traganjem za svojom rehabilitacijom, Abdagić se uporno, manirom zanesenjaka u literaturu, bavio književnim

stvaralaštvom. Teško se njegova umjetnička i intelektualna zabranjivana misao probijala i pored pišćevoeg vještog izbjegavanja postavljenih ideoloških zamki partijskog jednomulja.

Za života objavio je sljedeća književna djela: *Tuži Dabiživ* (pjesme 1965), *Feniks* (pjesme, 1967), *Tri drame*(1967), *Zvučni zid* (pripovijetke, 1967), *Feniks I* (roman, 1971), *Feniks II* (roman, 1972), *Tvrđi grad* (roman, 1973), *Zamka* (roman, 1974), *Zemlja* (pripovijetke i roman, 1975), *Lutajući brod* (pjesme, 1977), *Duge studene zime* (roman, 1983). Posthumno su mu objavljene knjige: *Iza Moreno* (pjesme, 1993), *Ramiza* (drama, 1999), nekoliko pripovijedaka, pjesama, eseja i historiografskih članaka.

Književna ostavština Muhameda Abdagića predstavlja ogromno literarno, kulturno i historiografsko blago koje čeka na naučnoistraživačku obradu i skidanje mraka sa bjeline čistih i iskrenih intelektualnih i umjetničkih opservacija prefinjene i senzibilne erudicije jednog od najznačajnijeg, ujedno i najtragičnijeg mislioca i pisca u sandžačkobošnjačkoj književnosti XX stoljeća. Raduje činjenica da je u posljednje vrijeme pojačana naučnoistraživačka zainteresiranost za pisca Abdagića, posebno na *Departmanu za filologiju* Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, na kome je ustanovljen predmet *Sandžačkobošnjačka književnost*, što će nadamo se rezultirati sveobuhvatnim i objektivnim naučnokritičkim istraživanjem i valoriziranjem djela ovog našeg značajnog pisca. Nastojanje Adema Vrcića, učenog Abdagićevog bliskog rođaka u pogledu naučnog istraživanja, objavljivanja i vrjednovanja njegovog djela, primjer je svjesnog naučnog i kulturnog poslenika koji je i sam objavio značajan naučni rad o revolucionaru i piscu Abdagiću.¹²

Abdagićev plodan i raznovrstan književni opus i pored književnoumjetničkih kvaliteta nije naišao na razumijevanje ondašnjih ideološki strogo kontroliranih izdavača. On je većinu svojih djela štampao o svom trošku iako je živio na ivici egzistencije. Uprkos brojnim blokadama osmišljenim izvan književnonaučnih krugova, u duhu komitetske totalitarističke doktrine zabrane slobode mišljenja, Abdagić se svojom upornošću izborio da njegova književna djela ipak opstanu u književnoj javnosti. Za njega će se uz izvjesno zakašnjenje ipak zainteresirati pojedini književni kritičari i kulturni poslenici, te zahvaljujući njihovim malobrojnim naučnim radovima Abdagićevo djelo će napokon biti dostupnije čitalačkoj

---

¹²Adem Vrcić: *Sandžak kao literarna inspiracija i pokretačka snaga Muhameda Abdagića*, Zbornik Sjenice, broj 15-16/2004-2005.

publici krajem prošlog i početkom ovog stoljeća. Stevan Tontiće, pjesnik i kritičar, će se vidno uzбудiti literarnim talentom autora poslije prvog susreta sa Abdagićevom zbirkom poezije *Feniks* koju je autor potpisao pseudonimom M.Haljinović:

Ujesen prošle godine došla mi je do ruku jedna loša (da ne kažem provincijalno) uređena, u vlastitom izdanju štampana, zbirka pjesama izvjesnog M. Haljinovića u kojoj sam, na veliko zadovoljstvo, pročitao iznenađujuće zanimljive i dobre pjesme. Bio je to za mene, budući da uglavnom pratim zbivanja u našoj savremenoj poeziji, takoreći mali šok: otkriće jednog autentičnog i potpunog pjesničkog svijeta kod sasvim nepoznatog pjesnika. Autor "M.Haljinović", zbirka "Feniks". Sve mi to bijaše potpuno nepoznato. Međutim, istovremeno je u časopisu "Život" objavljeno nekoliko pjesama Muhameda Abdagića, meni samo djelimično poznatog pisca, koje su mi se učinile osobenim i interesantnim. Tako sam utvrdio da je tobožnji M. Haljinović ustvari Muhamed Abdagić, autor više knjiga proze (takođe štampanih u vlastitom izdanju) od kojih se jedna zvala kao i pomenuta pjesnička zbirka "Feniks". I taj mitski "feniks" postao je, nakon što sam pročitao dvije-tri stotine njegovih pjesama (u zbirci i u rukopisima), jedan stvarni pjesnički "slučaj" koji svojom izuzetnošću nalaže da se o njemu govori i kojim je isprovociran i ovaj tekst (Vrcić, ZS 15-16, 2004).

Ovo Tontićevo otkriće Abdagićeve originalne estetičnosti, stidljivo će odškrinuti vrata književnoj kritici u osoben svijet piščeve osame u kojoj je balzakovski uporno stvarao književna djela uz primjetnu gorčinu i razočaranje u ljude kojih se klonio i izbjegavao i koji su mu se do kraja života pričinjavali u obliku sjenki i tamnorukih kreatura.

Osporavanja njegove ideološke podobnosti i kvaliteta književnog djela ipak nisu do kraja ugušila riječ pisca, mislioca i umjetnika. Djela će mu napokon naći mjesto u nekim antologijama, a pojedina od njih, kao što je roman *Duge studene zime*, bit će prevedena na ruski jezik.

Abdagić je bio član *Udruženja književnika Bosne i Hercegovine*. Kao pisac predstavljen je u ediciji *Sto knjiga bošnjačke književnosti* autora Enesa Durakovića. Njegov najbolji roman *Feniks* još uvijek čeka na objavljivanje u okviru ove edicije.

18. 3. ROMAN FENIKS KAO ENCIKLOPEDIJA BOŠNJAČKOG TRAGIZMA

Prvi dio romana *Feniks I (Život Šaćirov prije objave)* pisac je objavio 1971. godine, a drugi dio romana *Feniks II (Život Šaćirov i objava)* 1972. godine. Abdagić je ovaj roman smatrao svojim životnim i najboljim književnim djelom,¹³ što uistinu i jeste, imajući u vidu estetske kvalitete i domete ove obimne romaneskne građe, koja je oblikovana modernim književnim postupkom uz primjetan psihološki, filozofski, estetički i intelektualistički diskurs. U *Feniksu* su vidljivi utjecaji Dostojevskog koga je Abdagić rado čitao i proučavao, zatim Prusta, Džojisa, Žida, Selimovića i Frojda. Roman *Feniks* počiva na historijskoj građi, ali se otima žanrovkom svrstavanju u historijski roman. Teoretičari književnosti će u ovoj prozi pronaći osobine romana toka svijesti, subjektivnog psihološkog romana, romana o umjetnicima. Svakako da *Feniks* predstavlja pravo osvježenje i otkrovenje modernog romana u sandžačkobošnjačkoj i cjelokupnoj bošnjačkoj književnosti druge polovine XX stoljeća. Pisac kao da je želio da cjelokupno svoje znanje smjesti u svijet romana, što mu daje enciklopedijski karakter djela u kome su predstavljene složene historijske okolnosti na Balkanu od odlaska Turaka pa do druge polovine XX stoljeća, u kojima je muslimansko-bošnjački narod mukotrпно preživljavao i jedva fizički opstao u južnoslavenskim državnim zajednicama. Pisac prati sudbinu svog naroda kroz četiri burne epohe kroz koje je prošao i koje su ostavile, svaka na svoj način, traumatične posljedice na kolektiv i pojedinca. Osim hronološkog prikaza važnih historijskih događaja, pisac prikazuje i svojevrsnu avanturu misli i duha intelektualca u liku tajanstvenog mladog čovjeka Šaćira, glavnog junaka romana. Pisac prati sudbinu tajanstvenog junaka intelektualca Šaćira i sudbine ostalih protagonista radnje u romanu kroz četiri historijske epohe:

1. Slabljenje i kraj turske vladavine na Balkanu
2. Epoha kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije
3. Epoha Drugog svjetskog rata i okupacije
4. Epoha poslijeratne socijalističke i komunističke društvene izgradnje

---

¹³ Abdagićevi savremenici tvrde da je prodao kuću kako bi obezbijedio novac za objavljivanje romana *Feniks*.

Ovi veliki i burni historijski događaji i procesi direktno su uslovljavali sudbine i odnose naroda na Balkanu, a najdirektniji utjecaj društvenih previranja osjetio je bošnjački narod koji se tromo i nesigurno nacionalno trijeznio poslije viševjekovne vladavine i propasti Turske imperije i vjerovanja u iluzije da će u novoj južnoslavenskoj zajednici biti ravnopravan u nacionalnom i vjerskom smislu sa ostalim slavenskim narodima. U novostvorenoj SHS državnoj tvorevini, odnosno Kraljevini Jugoslaviji i poslijeratnoj komunističko - socijalističkoj Jugoslaviji, bošnjački narod se nije iskazao do kraja kao autohton i punopravan etnitet. U okvirima SHS - ovske isključivosti, srpske hegemonije u Kraljevini i komunističko - socijalističke bajkovitosti u novoj Jugoslaviji, blijedio je bošnjački nacionalni osjećaj ustuknuvši pred imaginarnom južnoslavenskom utopijskom idejom, koja zamalo da potopi Bošnjake kao autohtoni južnoslavenski narod *pod istragom* u burnom kovitlacu historijskih događanja na nikad smirenom Balkanu. Problematiku tragičnosti i mogućnosti opstanka bošnjačkog naroda promišlja revolucionar, intelektualac i pisac Abdagić, gradeći osebujan svijet književnog djela u kome se osjeća snažan utjecaj mučne autobiografije, koja je značajno uslovljena njegovim neslaganjem sa totalitarističkim partijskim jednoumljem.

Abdagićev junak romana *Feniks*, mladi intelektualac student Šaćir, intenzivno živi i sazrijeva u dinamičnim procesima koje pisac prikazuje prateći njegovu sudbinu i sudbinu kolektiviteta kroz četiri vremenska perioda počev od odlaska Turaka pa do poslijeratne jugoslavenske komunističko-socijalističke društvene izgradnje. Ovu značajnu historijsku građu pisac uzima kao polazište u prikazu dramatike učenog i zagonetnog Šaćira i naroda kome on pripada. Poslije propasti turske vlasti posebnost muslimansko - bošnjačkog naroda nije adekvatno prihvaćena u novim društvenim okolnostima. Praksa osporavanja nacionalnih i vjerskih prava ovog naroda nastavljena je i u prvoj - staroj i drugoj - novoj Jugoslaviji. Takav odnos prema ovom narodu vječito nekom krivom kulminiraće u Drugom svjetskom ratu u kome je postradao od četničkog pokreta Dragoslava Mihailovića. Odan revoluciji, ovaj narod je postradao zarad stvaranja pravednog komunističko-socijalističkog zajedništva i bratstva Južnih Slavena, u kome će Bošnjaci opet mukotrpno okajavati iracionalne tuđe grijehove u svom nastojanju nacionalne, kulturne i vjerske emancipacije i samodefinicije. U takvom historijskom i društvenom ambijentu egzistirao je i promišljao pisac Abdagić, baš kao i njegov junak

Šaćir u romanu *Feniks* koji je se po mnogo čemu izdvaja u sandžačkobošnjačkoj i u cjelokupnoj bošnjačkoj literaturi kao osoben umjetnički znak koga pisac prikazuje kao neobičnog čudaka, revolucionara, umjetnika, naučnika, zanesenjaka, filozofa i sanjara, zbog učenosti prozvanog *ludov* i *pašaeferendi*.

18.4. ARHETIP SUKOBLJENE BRAĆE

*Ishod rata je Šaćira
i konačno izveo na sunce,
a Rušideferendiju bacio u mrak*

Na početku priče u romanu *Feniks* pisac nam predstavlja mladog i učenog Šaćira kao junaka novog doba, koji je u sukobu sa starijim bratom Rušideferendijom, imućnim velikašem kome će novonastale okolnosti polahko brisati udoban položaj uglednog plemića u vrijeme turskog vladanja Poluostrvom i Glogovikom. Ova Rušidova netrpeljivost mlađeg učenog i progresivnog brata Šaćira iznosi na vidjelo njegovu isfrustriranost i gnjev zbog ozbiljno uzdrmanih privilegija u novom vremenu i nadolazećoj ideologiji kojoj pripada Šaćir.

Mladi intelektualac Šaćir nije bio samo melanholični zanesenjак opijen estetičkim svijetom knjige, već je dva put *podmetao lagum* turskom paši u Glogovuiku, zbog čega je bio protjeran u daleki Jemen gdje je robijao. On se, dakle, još kao veoma mlad stavio na stranu pobunjenika protiv apsolutizma otomanskih plemića zagovarajući ideju slavenskoga bratstva. Zbog pripadnosti toj ideji biće proganjan, hapšen i osuđivan, što će imati trajne posljedice na njegovu mladalačku sentimentalnu romantično-revolucionarnu prirodu. Čitav niz negativnih okolnosti snažno će uzdrmati melanholičnu Šaćirovu prirodu, koji kao trezven i razborit realist koji zna šta hoće, ipak gubi na momente vezu sa realnošću i sanjari u meditativno-filozofskom promišljanju razočaran u ljude i ideale u koje je zaneseno i strastveno vjerovao.

Nije Šaćir odmah, ni tako lako, prešao granicu stvarnosti. Ne bi to ni mogao tako lako, samo svojom odlukom. A što je je važnije nije on to ni htio. Drugo je htio Šaćir, koji je bio sav od ovog svijeta. Nego samo onaj strašni udar, krah njegovog životnog djela, koji ga je odbacio daleko od zemlje, kojim je najprije razorio njegov

život, razorio vjeru u ljude i ljudske ideale, vjeru u život čovjeka na zemlji... Potres. Ne. To je bio zemljotres njegova života (Abdagić,1971:18).

Zloba starijeg brata Rušida kulminiraće poslije odlaska Turaka sa Poluostrva i njihovog Glogovika, čime je bespovratno nestalo gospodstvo Rušidefendije, a nastupilo vrijeme, mislilo se, Šaćirovih ideala i snova o oslobođenju i bratskom ujedinjenju Južnih Slavena. Taj sukob dva sasvim suprotstavljena ideala i životna koncepta tinjao je odranije u zavađenoj braći, a ishod rata je samo ubrzao njihov konačni raskid.

U stvari, nije ishod rata podijelio braću, bili su oni podijeljeni davno prije toga. Ali je ishod rata Šaćira i konačno izveo na sunce, a Rušidefendiju bacio u mrak. Ali Rušidefendijin ponos ne može da prizna to, njegova osionost ne može da poklekne pred trijumfom njegovog mlađeg brata. Da toga nije bilo ne bi se sad braća ni dijelila, ne bi ni došlo do svađe, ni oko podjele, ni oko takvih sitnica kao što je jedna svečana večera za pobjednike (Abdagić, 1971:18).

Osnova sukoba braće Rušida i Šaćira leži u njihovim različitim ideološkim shvatanjima. Rušid pripada čuvarima tradicionalnog reda i poretka, protiveći se svakoj novini, dok Šaćir kao intelektualac novih modernih materijalističkih shvatanja izrasta u literarni simbol čovjekove borbe za humanističke ideale. Ova ideološka sukobljenost braće izrečena je piščevim zaključkom: *Uvijek je bio po jedan Šaćir, koji je vukao naprijed i jedan Rušidefendija, koji je vukao nazad (Abdagić,1972:4).*

Nesporazumi i dioba braće Buljubašića poprimaju epsku dimenziju sličnu čuvenoj diobi Jakšića u istoimenoj srpskoj epskoj pjesmi i diobi braće Katića, Đorđa i Vukašina u Ćosićevom romanu *Koreni*. Šaćirova snaha, supruga Rušidefendije, svojom visokom moralnošću, dobrotom, iskrenošću i osjećanjem za pravičnost, duhovna je sestra Anđelije u pjesmi *Dioba Jakšića*, koja svojom iskrenom namjerom i mudrošću nastoji spasiti narušene bratske odnose Dmitra i Bogdana. Šaćir nije obuzet interesom i materijalističkim dobrima. On ne mari za nepreglednim zemljišnim prostranstvom kojim su raspolagali i sad bratski dijele, već je njegov duh uzdignut iznad materije i bogatstva.

Podjela? i svu zemlju, nepregledna obrađena polja i livade, beskrajne pašnjake i čitave planine šuma, pola Glogovika možda, ili ono što je bilo najbolje u Glogoviku, Šaćir je sa smiješkom ostavljao svom bratu, a najvažnije od toga i svu zemlju koja neće doći pod udar agrarne reforme...Ali svejedno. Ne pristaje on i tu se vidi da je tu nešto u karakteru važnije od svega toga, od svog interesa. Je li to ponos, ili prkos pobijedena čovjeka, ili možda samo pakost koja u svom bezumlju podređuje sve sebi i koja je nazajajžljiva i ne zna za sitost? (Abdagić,1971:18).

Osjećaj poraženosti proganja sujetnog velikaša i činovnika Rušidefendiju u novim okolnostima u kojim trijumfuju učenost i ideje njegovog brata Šaćira. Dioba imovine među braćom otkriva njihove karaktere, vizije, težnje i životne filozofije. Od ogromnog porodičnog imanja zagonetni Šaćir traži samo odavno napuštenu i ruiniranu kamenu kulu obraslu u korov.

Samo ta drevna napuštena kula, koju je familija davno otpisala, to je tražio Šaćir za sebe, pa ako se uzme u obzir intelektualna strana Šaćirova, njegova produhovljena osjećanja za koja je mogla da ima vrijednost i ovaj potpuno zabiti kamen šta će Rušidefendiji komad beskrajnog krša koji bi on radije poklonio sa smiješkom na usnama ko bi mu god zatražio vjerujući da je posrijedi šaldžija ili manijak (Abdagić,1971:19).

Međutim, ni ovakva Šaćirova popustljivost i nezainteresiranost za imanje neće ublažiti Rušidefendijinu netrpeljivost i mržnju prema mlađem bratu. To je iracionalna mržnja bez jasnog povoda i Šaćirove krivice. Rušidova visoka pozicija u vrijeme Turaka kao da mu je davala pravo na nadmenost i bezobzirnost u međubratskim odnosima. Primat starijeg brata u odnosu na mlađeg, uostalom, čest je motiv u svjetskoj literaturi, koja varira ovaj arhetip u različitim književnim epohama i žanrovima. Sindrom sukoba Kaina i Avelja vreba kao zla kob braću od praiskona i nerijetko potvrđuje nepisani zakon da se braća, ako se zavade čak i oko najbanalnijih stvari, po pravilu surovo razračunavaju. Sandžački kazivari drevnih priča pripovijedaju o jednoj bratskoj diobi *babovine*. Uspjela su se braća nagoditi oko cijele imovine uz asistenciju *muslihuna*, jedino se nisu mogli nagoditi kome bi pripao očev brus. Kako nisu imali namjeru popustiti ni jedan ni drugi,

muslihuni se dosjete te prepolove brus i obojici daju po jednu polovinu, čime se skončala podjela *babovine*. Ovo je ipak bio rijedak slučaj u historiji bratske diobe u Sandžaku, gdje se čin diobe imovine uglavnom završavavao u duhu tolerancije i pravde koja je imanentna mentalitetu sandžačkog čovjeka.

Rušidefendija u ovom slučaju podsjeća na braću iz priče koja se nisu mogla dogovoriti o podjeli očevog brusa. Šaćirovi ustupci neće smiriti razdražljivog i osionog starijeg brata, isfrustriranog gubitkom položaja i privilegija koje je imao. Njegovom zemljom sad bahato koračaju čipčije, brutalno gazeći ćilime u gospodstvenim odajama. U naletu bijesa Rušidefendija zbog propasti turske vlasti i svog gospodstva, očajno i u srdžbi baca uramljenu sliku sultana Hamida, koji kao da mu je kriv što mu čipčije drsko rovare imanjem i u kući ravnopravno sa njim sjede na minderu. U bratu Šaćiru on vidi većeg krivca za svoje posrnuće, nego i u sultanu Hamidu: *Ali nije car kriv, nego Šaćir* (Abdagić, 1971:20). Njegova žena ga nastoji vratiti u realnost, savjetujući ga da prihvati novo vrijeme, primat i dominantnost mlađeg učenog brata Šaćira: *Pokori se vaktu. Evo, njegovo je došlo, pa neka ga. Njegova učenost i njegov glas...mogli bi se ponositi* (Abdagić, 1971:20). Rušidova supruga Đula je primjer trezvene, realne i razborite žene, koja rasuđuje zdravorazumski. Naklonjena je svom učenom djeveru svjesna njegove intelektualne nadmoći u novom vremenu, za razliku od njenog muža koji se grčevito opire novom poretku, dobu i naravi. Đulina blagonaklonost prema učenom djeveru Šaćiru, ljutila je Rušida do srdžbe koja je kulminirala u dramatičnoj noći bratske diobe i sukoba: *Šaćir?- s prezirom i mržnjom pita samog sebe.*

Otpočetka nije mogao da ga trpi sa tim njegovim piskaranjem i s tim njegovim i bogu mrskim knjižurinama s kojima mu je skrnavio kuću, sjedio mu na glavi. A kad nije imao šta da izmisli, onda je tumarao po okolnim brdima i kopao po zapuštenim i utonulim grobljima i crkvinama, otkopavao izlomljene i napukle kamenice, što samo lud- kako on učen čovjek!-može da čini. Ili se skitao po poljima i rijekama, što u čitavoj Ljeskovini samo djeca čine, i zloslut, što nikad neće imati ni kuće ni kućišta (Abdagić,1971:21).

Surovi bratomrzac Rušidefendija prezire knjige i ne želi u svom domu ni učenog brata ni knjige: *Misli su se nadovezivale, srdžba rasla, nije mu dao u kuću* (Abdagić, 1971:21). Šaćirova učenost, knjige i pisanje

pokretali su mržnju i prijezir do patoloških razmjera u razjarenom bratu. Rušidefendija kao knjigomrzac u duhovnom je srodstvu sa valijom, likom u Andrićevoj *Prokletoj avliji*, koji također prezire knjige iako kako i sam priznaje ne zna ni sam otkuda dolazi ta mržnja i strah od knjiga. Melanholični fantasta, učeni Šaćir, je duhovni sabrat Ćamil-efendije koga također proganjaju zbog učenosti i zanimanja za knjige. To je valjda obavezan manir svih ograničenih činovničkih šturih i karikaturalnih egzistencija, koje svojim banalnim poimanjem života i pojava preziru knjige i učene ljude, čije *sumnjive* i *opasne* namjere treba osujetiti. Iz takvog totalitarizma, ograničenosti i ljudskih gluposti, izviru i nevolje učenih ljudi čiji su putevi misionarski u traganju za istinom, pravdom, ljepotom i naukom bez kojih čovjek ne može biti slobodan. Intelektualci su ipak posvećeni plemenitoj misiji mijenjanja i humaniziranja društva, bez obzira ko im prepriječio put na tom svetom i plemenitom ljudskom zadatku. Njihova žrtva je velika, ali ne i uzaludna, jer su posvećeni ideji koju mogu nositi samo odabrani duhovi bez kojih bi svijet izgledao sablasno, banalno i neinteligentno. Ni Šaćira neće pokolebati brutalna osionost starijeg brata, koji se i pored materijalne nadmoći osjeća nesretnim pored učenog brata nezainteresiranog za materijalno imanje, ali predanog ideji progresa i svijetu knjige. Ta Šaćirova odanost i posvećenost ideji mijenjanja i popravljavanja svijeta razdražuje Rušidefendiju, čuvara starog reda i gospodstva. U egzaltiranom i ekstatičnom zanosu, Šaćir patetično uzvikuje parole dugo sanjanom vremenu duhovnog i nacionalnog oslobađanja naroda Poluostrva (Južnih Slavena) od višestoljetnog turskog ropstva:

Sad je sve njihovo, i niko više neće odvlačiti u svoj dom njihovo, ostavljajući ih u neprosvjedenosti i bijedi. Jer mi smo svi na ovom Poluostrvu kao braća, pa tako i treba, sad sve da je naše. Oriće se u slobodi radost i smijeh, cvjetaće nauka i umjetnost...i upravljace kulturni ljudi državom, najzad (Abdagić,1971:21).

Ideja bratstva Južnih Slavena iskazana parolama, svrstava intelektualca Šaćira u rodonačelnika južnoslavenskog i partizanskog revolucionara, beskompromisnog i agresivnog komunističkog zanesenjaka i idealistu, koji će južnoslavlje razviti do visina kulta. Tom ulogom angažiranog beskompromisnog intelektualca i revolucionara, Šaćir se približava učenom i revolucionarnom mladom studentu Ramizu, liku u Selimovićevom romanu *Tvrđava*. Intelektualac Šaćir u paroliziranoj formi političkog

i društvenog manifesta udara temelje novog društvenog uređenja buduće zajedničke države na Poluostrvu. Zalaganje za nauku, umjetnost i kulturu u novom društvenom poretku govori zapravo o njegovoj snažnoj intelektualnoj posvećenosti sveopćem ljudskom progresu kroz smisao naučnog traganja i trajanja.

Novo doba zahtijeva i nove ljude i ideje. Šaćir je propatio u vrijeme turske vladavine. Bunio se protiv paše u Glogoviku, podmetao mu požar, zbog čega će biti protjeran i utamničen u dalekom Jemenu. To zatočeništvo je ostavilo trajne posljedice na mladića, ali ga nije obeshrabilo u njegovoj posvećenosti ideologiji, pobuni i borbi protiv apsolutizma i totalitarizma turskih plemića u Glogoviku. Naprotiv, tamnovanje je samo pojačalo otpor i bijes mladog intelektualca i učvrstilo ga u ideji otpora. U pobjedonosnom zanosu on kliče parole zajedništvu i bratstvu Južnih Slavena, svjestan da su mu novonastale okolnosti omogućile primat nad gnjevnim bratom Rušidom, koji se gušio u svojoj pakosti, egoizmu i frustracijama zbog svojih porušenih ideala i privilegija.

Arhetipom zavađene braće pisac živopisno i simbolično prikazuje sukob ideja, različitih koncepata života, te antipodnost u vrjednovanjima materijalnog i pojavnog, odnosno idejnog i duhovnog. Mlađi brat je i u ovom slučaju potvrdio univerzalnu arhetipsku datost nadmoći humanih i plemenitih ideja nad konzervativizmom i zlobom, pravde nad nepravdom, što je najbolje i najvjernije prikazano u bajkama u kojima je mlađi brat uvijek nosilac zdravog, plemenitog i humanog životnog rezona, spram starijeg, koji je po pravilu suprotstavljen tim idejama.

U svojim varijacijama arhetipa sukobljene braće u raznim pripovijestima narod kao kolektivni sudija u svoju zaštitu uzima mlađeg brata zbog njegove posvećenosti dobru. Starijeg brata je narodna mudra umjetnost označila i tipizirala kao nosioca zavjere, potvorstva, zlobe i zavisti. Taj drevni narodni rezon o zavađenoj braći prenesen je iz kolektivnog pamćenja i doživljava i u religijske svete knjige, koje na uvjerljiv alegorijsko - simboličan način ovjekovječuju bratomrsce i bratoubice (Priča o Kainu i Avelju, odnosno, Kabilu i Habilu, priča o Josifu, odnosno Jusufu i njegovoj braći). Motiv zavađene braće koji se sukobljavaju nekad sa razlogom, a nekad ni oko čega, odavno je prisutan u različitim oblicima religijskog i umjetničkog iskaza u čovjekovom historijskom trajanju.

Patološka Rušidova mržnja pomračila mu je um i sposobnost zdravorazumskog i realnog shvatanja svoje pozicije u novim okolnostima i

pokvarila svetu bratsku vezu. Prijekor Rušida od supruge Đule, razumne žene koja brani poziciju učenog djevera, može nas navesti na pogrešan zaključak da se možda u toj ženskoj naklonosti prema mladom djeveru Šaćiru kriju razlozi bratske ljubomore, mržnje i sukoba. Njeno nastojanje da nagovori muža na pokornost novom vremenu i priznanje i razumijevanje Šaćirove učenosti završavalo se Rušidovim grubim riječima: *Be hajd, tornjaj se zajedno s njim* (Abdagić,1971:21)! Uz osjećanje iskrenog i čistog patrijarhalnog ženskog stida poslije ovakvih muževljevih osuđujućih i grubih riječi ona bi hitro i postišeno bježala iz sobe u znak protesta: *Zaboga, Rušidefendija - kriknu bolno žena koja nije bila navikla na ovakve riječi. Istrča iz sobe umirući od stida* (Abdagić,1971:21). Patrijarhalni stid razumne žene koja nastoji svojom plemenitom namjerom popraviti narušene bratske odnose, otklanja svaku sumnju u nekakvu nedozvoljenu emotivnu vezu snahe i djevera, što bi, da je istina, s razlogom opravdalo Rušidov gnjev. Šaćir je kriv u bratovljevoj svijesti zbog odanosti ideji pobune protiv turske vlasti koja je nestajala sa Poluostrva, čime se polahko topila moć Rušidefendije. Bahato rovarjenje imanjem i odajama, njegovih do juče odanih i pokornih čipčija, slikovito govori o propasti osmanske moći na Balkanu i nastupanju drugog i drugačijeg poretka sa kojim se ovaj bivši turski plemić nije mogao pomiriti. On je ogrezao u alkohololu, bijesu i halucinantnom umišljaju da ga žena vara sa njegovim rođenim bratom Šaćirom. U stanju mentalnog rastrojstva, on nasrće pištoljem na brata, koji ga je sa lakoćom savladao. Između zavađene braće našao se mudri Selimefendija koji ovaj dugo od Rušida pripremani i željeni sukob vješto prekida dijalogom sa Šaćirom o njegovom pisanju romana, što simbolično predstavlja nadmoć intelekta nad surovim i banalnim porivima za svađom, kao finalnim aktom iskazivanja svojih nemoći. U takvom dramatičnom ambijentu bratskog sukoba Šaćir i Selimefendija vode dijalog o književnom stvaralaštvu:

-Jesi li gledao šta rade djevojke kad pritku ćilim? Mačuge u ruke i tresu. Otakme i očiste-tek onda na pijacu!

- Ovo nije ćilim. Kažu da je najbolje iz prve ruke...

- Onda će to učiniti vukovi kritike kad se dokopaju tvog djela. A ko zna koliko ćeš ti još puta to popravljati i šta će na kraju još iz toga ispasti. Iz tog tvog Selmana...(Abdagić,1971:21).

Pisac Šaćir je opijen idejom južnoslavenskog nacionalizma i bratstva, što je izluđivalo Rušidefendiju i uzrokovalo patološku mržnju prema bratu.

Selimefendija također zamjera Šaćirovoj ideologiji i mirnim, odmjerenim i mudrim tonom iskusnog čovjeka obraća mu se:

Dvije stvari ti ne valjaju(...),prvo taj tvoj nacionalizam, koji ti dosad nije donio ništa(...) Drugo, tvoj zanos za tim nacionalizmom (Abdagić,1971:24).

Rušidefendija je smatrao da je u mudrom kajmekamu Selimefendiji našao saveznika u preziranju Šaćirove ideologije.

Rušidefendija je u svom ćošku likovao slušajući kako sad Selimefendija bije Šaćira. Evo sam Selim efendija je na mojoj strani, i on dijeli moju mržnju prema slovenstvu i prema opanku, a to je značilo da je i po ovoj stvari, koja je i bila pravi uzrok bratskog razdora, bio on u pravu. Jače potpore od ove, to dobro zna čitava kasaba, nije mogao poželjati (Abdagić,1971:23).

Međutim, mudri kajmekam obraćajući se Rušidefendiji kaže: *Kad je mržnja slijepa, nerazumna je - čuo sam. Ovo nije ni Devetsto osma ni Petnaesta! A tuđinci su dosadili, i Austrijanci i Osmanlije (Abdagić,1971:24).*

Rušidefendija je ove riječi Selim efendije doživio kao poraz svoje ideje mržnje slavenstva i odanosti Porti, čudeći se ovakvom stavu kajmekama:- *I to od tebe da čujem! Ti, kojeg su služili i jedni i drugi (Abdagić,1971:24)! Iskusni kajmekam slikovito i mudro iskazuje svoj položaj visokog činovnika u vrijeme vladavine Turaka i Austrijanaca: Ja koji sam služio i jedne i druge...Ali evo, pogledaj(...) Vidiš? Nijedne dlake! A sve zato što sam se smijao zorom(...) Ali za tih trideset i šest godina nijednom mom kasabaliji, ni Srbinu ni Muslimanu, nije falila nijedna vlas sa glave. Oni su važni, ne ja (Abdagić,1971:24).*

Svako priklanjanje vrijednostima novog vremena razdraživalo je Rušidefendiju spremnog na mržnju i obračun sa zagovornicima novog poretka. Selimefendiju, koga je smatrao istomišljenikom u ideološkim stavovima, naprasno će u svojoj bezobzirnosti zamrziti, kao i brata Šaćira i svoju ženu Đulu. *Rušidefendija ga je gledao sa neprikrivenom mržnjom, sa onom istom mržnjom sa kojom je obasipao i Šaćira, a mrzio je i svoju ženu, što ga je zvala. Mrzio je u tom trenutku i nju što je tako ljupko i priljubljeno stajala uz Šaćira svoju snahu (Abdagić,1971:24).*

Ova mržnja Šaćirovog intelektualnog stava, drugačijeg poimanja, inteligentnog percipiranja novonastalih društvenih okolnosti, plod su Rušidovog sveukupnog posrnuća i nemoći da iskorači iz svijeta iluzija i

očaja zbog svojih porušenih ideala. On svoju autodestrukciju potpomaže prekomjernim opijanjem koje ga sve više udaljava od realnog pojavnog svijeta i bliskih ljudi prezirući ih zbog razlika u ideološkim shvatanjima.

U dramatičnoj noći diobe sukobljene braće trijumfuje Selimefendijina epska mudrost nad bezobzirnošću i iracionalnošću ogorčenog, u alkoholu, očaju, halucinantnosti i bezumlju ogrezlog Rušidefendije. Trijumfuje snaga intelekta i razbora nad mrakom pogubnih ljudskih destruktivnih poriva. Sukob se završava zajedničkom večerom koju inicira mudrac Selimefendija manicom prekaljenog muslihuna sposobnog da pomiri i ono što se čini nepomirljivim - ideološki oštro sukobljenu braću.

Dobro džanum, ko govori o večeri? I ja tako mislim, samo neću da se dijelite. Svi mi volimo da navratimo u Suštine, dodade on sa smiješkom, to selo nekako pripada pomalo svima nama. Rušidefendija je mogao biti zadovoljan, a Šaćir se već smijao sebi oko čega je mogao da zapodjene svađu sa bratom (Abdagić,1971:25).

Međutim, pitanje je koliko su međubratski odnosi popravljani ovim ceremonijalnim činom zajedničke večere, koji bi, da nije dubokog ideološkog sukoba među njima, podsjećao na primjer idilične i harmonične bratske odanosti i ljubavi. Isuviše je daleko otišao stariji brat u prijeziru i mržnji mlađeg zbog njegove ideje panslavizma, da bi se jednim potezom desio takav nagli pozitivni preokret u porodičnoj drami pisanoj gnjevom posrnulog turskog plemića Rušidefendije.

18.5. TRAGIZAM NARODA POD ISTRAGOM

*Kad je mržnja slijepa
ona je nerazumna*

Zanesenjak u panslavizam, pisac, mislilac, revolucionar i idealista Šaćir, ispaštao je tako što je još za vrijeme Turaka deportovan na ostrvo u Jonskom moru, a robijao je i u dalekom Jemenu. Idealist i sanjar, mladi Šaćir, uzbuđen je i opijen trijumfom ideje oslobođenja od tuđinske vlasti i mogućnošću konačnog ujedinjenja bratskih južnoslavenskih naroda. Taj zanos je kratko trajao u sudaru sa novim, još surovijim, sada srpskim represivnim poretkom. Drugi vremenski period kroz koji pisac provodi svog junaka intelektualca je doba Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, u kojoj će bošnjački narod biti obespravljen i proganjan.

Umjesto romantičarski sanjanog južnoslavenskog bratstva za koje se borio i ispaštao, Šaćir se suočio sa surovim realizmom totalitarističke hegemonije srpskog režima u odnosu na bošnjački narod *pod istragom*, kome predstoji dugotrajna i mukotrpa borba za svoja nacionalna i vjerska prava u novoj državnoj zajednici. Šaćir je bio zatečen i poražen kao revolucionar i intelektualac. I kako to po nekom nepisanom sudbinskom pravilu biva, intelektualac će biti legitimna meta priprostih činovnika i u novonastlim društvenim okolnostima koje su trebale, kako je Šaćir maštario, osloboditi i narod i pojedinca od višestoljetnog tuđinskog zuluma. Umjesto počasti Šaćir doživljava neljudski i surov odnos novih vlasti prema njemu. Mladi i učeni idealista Šaćir je krajnje optimistično do ushićenosti opijen bratstvom Južnih Slavena sanjao novo doba slobode: *A sve jedno bratstvo, jedna krv, i dok se ne uništi religija, neće se uništiti mržnja! Kako je to drugdje sve zaboravljeno:svako ispovijeda svoje, ali ko dirne u njihovu zemlju, svi su jedno* (Abdagić,1971:26).

Ova tipično komunistička Šaćirova vizija bratstva Južnih Slavena, ubrzo će udariti u neprobojan zid nacionalizma i hegemonije moćnijeg naroda nad manjom i nezaštićenom nacionalnom zajednicom kojoj pripada Šaćir. Preko noći će oni koji su do skoro bili sluge kod plemića i spahija postati činovnici u novom društvenom poretku i bezobzirno nasnuti na čast, život i imovinu, sada već podređenog i nanovo podjarmljenog *naroda pod vječitom sumnjom i istragom*. Novopostavljeni načelnik Gavro će ubrzo pokazati neljudske namjere nove države prema Šaćiru i njegovom narodu i poljuljati mu povjerenje u ostvarivost ideje za koju je robijao. Susret u

mračnoj magazi sa Gavrom će sentimentalnog sanjara Šaćira vratiti u turobnu i neminovnu realnost totalitarističkog poretka.

A Šaćir ne ustade i ne priđe mu ruci, kao što to činjahu drugi, kad je Gavro ušao u njegovu magazu. Stajao je u mračnom ćošku, skrštenih ruku na prsima, s pogledom u kome se čitala mržnja, nepomičan. Gavro se trudio da mu ubije samopouzdanje, jer ga je to dražilo: -E moj Šaćire, ti si špiclov, ali sam ja veći od tebe, ja nemam druge škole do te.(...) E, ako ti glava Šaćire, ne poleti, nek se ne zovem Gavro, pa ti dobro misli šta ćeš misliti (Abdagić,1971:42).

Ovaj Šaćirov dijalog sa Gavrom tipiziranim likom banalnog i brutalnog srpskog žandarma, doskorašnjeg hamala, raspršiće Šaćirov ideal i sahraniti nadu u pravednije društvo, koju je gajio još kao revolucionar i zatočenik na ostrvu Lemnos u Jonskom moru i u Jemenu. Osionost načelnika Gavra trijezniće mladog idealistu od zanosa i iluzije panslavizma, ideologije koju je njegov stariji brat iskreno i snažno prezirao. U dijalogu sa Gavrom Šaćir je pokazao odlučnost i hrabrost tvrdoglavog intelektualca, ne ustuknuvši pred brutalnim prijetnjama činovnika nove totalitarističke žandarmske vlasti. - *Šta hoćeš? Ostvaren je tvoj ideal: naši narodi su ujedinjeni, srušene su i Turska i Austrija, stvorena je jedna južnoslovenska država, slobodna* (Abdagić,1971:43).

Ova ironija načelnika Gavra o ostvarenosti Šaćirovog ideala o slobodnoj južnoslavenskoj državi u kojoj su svi narodi *ravnopravni*, još više je razgnjevila Šaćira koji je slobodno mislio i govorio.

Znao bi Šaćir kako bi moralo i kako je pametno. Ali to nije bila njegova priroda, on je govorio kako je trebalo a ne kako je trebalo govoriti tu u mračnoj magazi, ali ponosno i ruku skrštenih na prsima kao da je Gavro okovan a on slobodan, a ne obrnuto:- A odvođenja nevinih, pljačke ucjene, ubijanja i paljenje čitavih regiona, tjeranje u tuđinu, zar je to država, je li to bio naš san, jesam li za to proveo godine na Lemnosui i u Jemenu i istom ovom hućumetskom zatvoru ?(Abdagić,1971:43).

Slobodoumni i beskompromisni borac za pravdu diže glas protiv svih surovosti i nepravdi u novoj državi, novoj tamnici bošnjackog naroda, u kojoj su ugašeni njegovi snovi o slobodi, bratstvu, prosperitetu, afirmaciji

nauke, umjetnosti i pravde. I u ovoj državi kao i u Turskoj intelektualac Šaćir nije slobodan i sretan, za šta se borio, patio i stradao. Jedini izlaz za pisca, mislioca i vizionara poput Šaćira, jeste bjekstvo iz stvarnosti u zamišljeni idealni svijet umjetnosti. U tom ambijentu umjetnik je van domašaja surovog i banalnog nehumanog svjetonazora od koga se može spasiti samo bjekstvom, maštom, snovima i vizijom. Poslije razočaranja u novu državu i ljude koji su umislili da su država, Šaćir se povlači u samoću i piše roman o Selmanu u kome govori o svom životu. Zbog porušenih ideala on svoj lelujavi duh u iluziji u znak protesta simbolično unosi u Junan - kulu, gdje se *samozatočio* izražavajući na taj način bol revolucionara čiji su snovi i ideali zgaženi i poraženi. Bjekstvom u imaginativni svijet umjetnosti riječi, zatočeni duh pisca Šaćira tone u misticizam i spiritualizam nastojeći da proдре u dubine skrivenih, iracionalnih tajnovitih predjela čovjekove egzistencije. U tom smislu filozofsko - meditativni i psihološki diskurs svrstava roman *Feniks* u modernu južnoslavensku i evropsku prozu XX stoljeća, a u sandžačkobošnjačkoj literaturi novijeg doba ovo Abdagićevo *životno djelo* nadmoćno stoji usamljeno po svojoj tematskoj i idejnoj osobenosti i modernom umjetničkom postupku u oblikovanju zanimljive građe u čijem središtu se našla složena figura intelektualca Šaćira, duboko zamišljenog nad krupnim egzistencijalnim problemima sa kojima živi savremeni evropski intelektualac. U osami Junan - kule Šaćir filozofski, meditativno -esejistički, duboko promišlja sudbinu čovjeka i intelektualca porušenih ideala i ugaslih snova, zapadajući u halucinantna transcendentalna stanja svijesti.

Šta se dešava sa čovjekom koji je zavolio i nosio u srcu jedan ideal, borio se za njega čitavog života i stavljao na kocku za njega slobodu svoju, budućnost i život svoj i sve snage svoje posvetio ostvarenju tog sna i nade svoje vezao sve za ostvarenje njegovo- kao što je Selman, uljuljkivao se u slatkim maštanjima kako ćemo jednog dana skinuti jaram tuđina te će se braća rođena, iste rase, istog jezika i istog roda sjediniti i naći u bratskom zagrljaju da bi mogli da žive i raduju se združeno u jednoj istoj porodici, da bi onda sloboda mogla lakše i brže koračati ka ljepšoj i svjetlijoj budućnosti (Abdagić,1971:43).

Šaćirova samoća u Junan - kuli i duboko promišljanje o sebi i svom narodu u novoj državi prikazuje svu bol i tragizam zbog okajavanja *grijevova* njihovih predaka. Njegova ideja i revolucionarno izgaranje za

nacionalno oslobođenje i ujedinjenje bratskih južnoslavenskih naroda, izbljedjeli su u novom totalitarističkom SHS - ovskom surovom hegemonističkom maniru vladanja. On duboko pati i bolno proživljava slike užasa, progona i poniženja svog muslimansko - bošnjačkog naroda od strane žandarmerije u Kraljevini.

Ljudi se na ulici kreću na prstima svakog trenutka očekujući ko će im prići da ih svuče do gola ili da ih pretuče; oni koji izlaze vraćaju se kući žurno prije večere strahujući da ih na ulici ne zatekne mrak; one koji se zaborave i odocne, ili kušaju sudbinu, čekaju potajne grupe koje napadaju iz napuštenog grada, ili ispod ćuprijica, ili drugih haliluka, one koji se ni tako ne daju zovu u žandarmeriju s pozivima ili bez poziva, ili na silu izvlače iz kuća, pretuku tamo i prenoće, a onda puste kući gdje leže po sedam dana u svježim ovčijim kožama liječeći se od uboja(...) Po selima je još gore: čekaju ih kad izlaze iz džamije i onda premlaćuju, pa ih odnose kući na pruću ili na serdžadama džamijskim, a čuo sam da je na drugi kraj bivalo pa i po trista u jedan konopac, a onda plotunima...I ugarak u kuću, po čitavih sela, a već druge rabote i sramote da ti ne pišem. I bahsuzi i nesretnici, što se kaže, sve kao ovce na klanicu, mirno i bez otpora, ako ne misle na drugom će im se svijetu to priznati, pa da se isplati...Nije navikao naš svijet da daje otpora državi, pa to ti je(...) To je sloboda koju si nam donio, zato si bio surgun na ade i u Jemen (Abdagić,1971:45).

Abdagić svog junaka Šaćira stavlja u ulogu zabrinutog intelektualca za svoj narod koji proživljava tešku sudbinu između dva rata u Kraljevini. Ovo su zapravo refleksije samoga pisca koji je kao mladi zanesenjak u komunističku ideologiju spoznao sve nevolje svog naroda u teškim okolnostima nacionalne i vjerske neravnopravnosti. Pisac diskretno upućuje na pogrom muslimansko - bošnjačkog naroda u Kolašinu i Šahovićima koji se dogodio 1924. godine. Šaćir bolno proživljava stradanja svog naroda, ustaje protiv njegove uspavanosti i lojalnosti državi. On je sanjao drugačiju državnu južnoslavensku zajednicu, u kojoj će svi narodi biti ravnopravni, a stvarnost je donijela stradanja i progon bošnjačko-muslimanskog naroda vječito dužnom i krivom nekome za počinjene tuđe grijehove. U novom društvenom i državnom poretku i on, Šaćir, koji je toliko sanjao, borio se i robijao pod Turcima panslavističku ideju, postao je legitimna meta

nacionalističke ostrašćenosti žandarmerijskih vlasti, čuvara privilegija i hegemonije jačeg nad slabijim narodom, kome su bila uskraćena sva nacionalna prava, dok su mu vjerska prava reducirana na nivo simboličnosti. Odvajanje kazana za muslimane u kraljevoj vojsci je ironija vremena i naravi totalitarističkog sistema u kome se Bošnjacima nisu priznavala nacionalna prava, već ih se nastojalo, ako ne istrijebiti ili protjerati, onda asimilirati, brišući im nacionalnost. Šaćirova iskrena ideja panslavizma je poražena od strane surovog nacionalizma otjelotvorenog u žandarmerijskom činovniku Gavru, koji smatra da je došlo njegovo vrijeme u kome će pokazati svu bezobzirnost, superiornost i nadmoć nacije kojoj pripada nad nezaštićenim, nemoćnim i neorganiziranim bošnjačkim življem. U tom sudaru sa bezobzirom nacionalističkom i totalitarističkom Gavrovom ideologijom, Šaćirove ideje su izgledale kao maglovita opsjena koju je surovi realizam novog doba izbrisao u jednom potezu, a njega ostavio zabezeknutog nad pustoši koju su sijali revnosni hizmećari nacionalističke ideologije. Bivši hamal Gavro sijući strah i represalije u Glogoviku nad Bošnjacima, grmio je: - *Zlato, ili ti nema glave na ramenu* (Abdagić,1971:43)! Saslušavanje je vršio Gavro lično. Sve je išlo svojim uobičajenim rutinskim tokom.

- *Slušaj, Nazif - aga, kad bi mogao glavu da izbaviš, šta bi bio spreman da daš?*
- *Ništa se s glavom nije izmiješalo.*
- *E onda kad je tako, ono tvoje zemlje prevešćeš na mene.*
- *Bogme hoću!* (Abdagić,1971:47).

Uz prijetnje, ucjene i batine nekadašnji velikaši su preko noći ostajali bez svojih imanja i kuća. Uz ubistva, progone i pljačkanja, samovolju i izivljavanje činovnika nad Bošnjacima, zatečenim novim vremenom (uvijek ih zatekne neko vrijeme, op.a.), najsuroviji svoj izraz ljudska bezobzirnost poprima u nasrtajima na ljudsko dostojanstvo, čast i obraz: *Napolju je dopiralo iz kuća ono suho, ujednačeno i spontano i već bezosjećajno a-a-a-a žena, kome nikad nije bilo kraja* (Abdagić, 1971:47).

Poslije Šaćirovih bolnih saznanja i trauma sveznajući pripovjedač ga stavlja pred hamletovskom dilemom - *biti, ili ne biti?* Pomiriti se sa fatalitetom sopstvene i kolektivne nemoći pred okrutnom tiranijom totalitarno ustrojene države, ili se pokrenuti na ustanak u znak odbrane života, imetka, časti i dostojanstva? *Tako je to moralo biti, stotinu godina mi smo bili gore, pa red je sad i mi da budemo dolje, ili samo neko vrijeme da*

budemo dolje, da izdržimo dok se zvanično ne objavi i izvijesti da je najzad Kosovo osvećeno (Abdagić, 1971:47).

Šaćirov unutrašnji monolog dat je u dramskoj napetosti intelektualca koji duboko promišlja svoj položaj spram surove stvarnosti koja mu je porazila ideju u bratstvo Južnih Slavena po oslobođenju od Turaka. Pisac Abdagić unutrašnju Šaćirovu dramatiku šekspirovski dovodi do kulminacije u pogledu intelektualne skepse i dileme glavnog junaka. Umorstvo Šaćirove ideje odrediće životnu orijentaciju mladog intelektualca isto kao što će umorstvo kralja Klaudija, Hamletovog oca, odvojiti danskog kraljevića od svijeta knjige i zanosa i usmjeriti ga na put osvete. U Šaćirovom Glogoviku širi se zadah društvene truleži poput one u državi Danskoj. Šaćir je očajan zbog porušenih ideala i nije u stanju više živjeti u svijetu surovosti, sopstvene zablude i srušene nade u novo vrijeme južnoslavenskog bratstva. Hamlet će se protiv svoje volje odlučiti za čin osvete poslije saznanja da mu je ubijen otac. On je nesretan što mora da ubije, pa zbog toga i odlaže čin osvete, jer je njegova intelektualna priroda protiv nasilja i ubistva. Njega rukovodi svijest o dužnosti osvete, ali ga proganja i probuđena savjest vlastite žrtve koju mora podnijeti sam na putu na kome su mnogi njemu slični misionari stradali, uzaludno popravljajući svijet (*O, prokletstvo, sram, što sam rođen da ga ja popravljam sam!*). Hamlet odlaže osvetu ne zbog neodlučnosti, nego zbog visokomoralne svijesti osjećajnog i nježnog intelektualca koji se ne svojom voljom suočio sa bezobzirnošću svijeta koji je zasnovan na uzusima nemorala i zločina. Intelektualac Šaćir se ne upušta u osvetu Gavru i ostalim tiranima, iako je njegova priroda buntovnička i nepodanička, ispoljena još u pobuni protiv moćne turske vlasti. Poziv na bunt i ustanak protiv zuluma nove žandarmerijske vlasti u Glogoviku učinio bi Šaćira nacional - patriotom i obezbijedio mu mjesto literarnog simbola historijske ličnosti bošnjačkog naroda. Šaćirov poraz kulminiraće u sceni, makar ona bila i produkt iluzije, u kojoj se njegova žena Mejra prepušta žandarmerijskom činovniku Gavru.

Sjedela je na prostranom divanu u odaji, zastrtoj svilom i bila odjevena baš onako kao kad ju je prvi put video. Imala je na sebi onu istu odjeću od ljubičaste hare, a preko glave jednu od skupocjenih skopljanskih povezača, kao paučina tankih, sa blagim prelivima boja koje su dočaravale njenu ljupkost. Nisku krupnog bisera na grlu i iste one papuče na nogama, od crne kadife i sa

krupnim srebrnim cvijetom na sredini u kojima je jedva umakla njegovom radoznom pogledu (Abdagić, 1971:51).

Šaćir je poput Hamleta bačen u surove okolnosti u kojima caruju nečovještvo, nemoral i zulum. Intelektualac Hamlet je protiv svoje prirode natjeran na osvetu, a Šaćir će poraz svojih ideala bolovati distanciran od svijeta i *zatvoren* u Junan-kuli zaronivši u svijet mistike, spiritualizam i esejističko - meditativno promišljanje. U momentima ugroženosti vlastite egzistencije i ideje intelektualac ima dvije mogućnosti reagiranja: biti angažiran i aktivno se suprotstaviti zlu, ili se distancirati od zla. Šaćirovo duboko razočaranje u novi poredak baciće ga u tamu Junan - kule u kojoj tone u misticizam i samopreispitivanje svoje pozicije u surovoj društvenoj stvarnosti koja mu je porušila snove za čije ostvarenje je živio i stradao. On je poražen kao nosilac slobodarske ideje, kao revolucionar, mislilac i čovjek. Rušidefendijina skepsa u južnoslavensko bratstvo trijumfovala je nad nacionalromantičarskom ushićenošću i nadom njegovog mlađeg brata intelektualca Šaćira, koji je zatečen bolnim saznanjem da je brutalna Gavrova represivna praksa sahranila njegovu iluziju južnoslavenskog bratstva. Ozbiljno narušeni odnosi sa starijim bratom kao da su sudbinski nagovjestili propast Šaćirove ideje bratstva južnoslavenskih naroda. Njegov čvrsti stav u smislu ispravnosti ideje borbe protiv tuđina i izgradnje bratske državne zajednice, pokazao se kao snoviđenje mladog osjećajnog idealiste, fantaste, revolucionara, intelektualca i pisca. Vlastitu ideju je živio svim svojim bićem beskompromisnog borca i zanesenjaka, pa će i razočaranje u stvarnost i ljude biti bolno i jako, te jedino utočište nalazi u tajanstvu Junan - kule. Njegovo bjekstvo od ljudi može se uzeti kao čin revolta i protesta protiv onih koji su mu porušili i sahranili ideale bez kojih on nije on. Poraz Šaćirove ideje znači i trijumf skepse njegovog brata, šturog i gnjevnog Rušidefendije, koji je bio svjestan svih kompleksa novog doba i novog vladara. Pozicija nekadašnjih golemaša Buljubašića je ozbiljno uzdrmana i oni će okajavati svoje gospodstvo trpeći razna poniženja uz uskraćivanje privilegija i oduzimanje imovine od strane novih vlasti. *Bez posjeda, bez položaja, bez posluge, Rušidefendija je ostao i bez nade u sebe, iako ne i bez svoje oholosti, što je još više pojačavalo unutrašnju pocijepanost u njemu (Abdagić, 1971:56).*

Rušidefendiju proganja svijest o gubljenju privilegija, položaja, bogatstva i gospodstva. Bolno suočen sa siromaštvom posrnuli plemić nije u

stanju da se suoči sa realnošću novog vremena. Poput Stankovićevo­g junaka efendi-Mite u romanu *Nečista krv* i on se stidi pred javnošću zbog svog materijalnog posrnuća u čemu i jeste pravi razlog za gnjev i nemoć Rušidefendije u novim društvenim okolnostima. Za razliku od njega Šaćir nije materijalist, on je čisti i iskreni idealist i propast svoje vrhovne životne ideje doživljava kao sopstveni poraz i krah. Dakle, brat materijalist doživljava slom kada ostaje bez materijalnog imanja, a brat idealist je slomljen jer mu je ideja za koju je živio i stradao u praksi doživjela krah.

Junan - kula u kojoj je Šaćir zatvoren, zagonetno je dravno zdanje za čiji nastanak je vezano predanje iz vremena turskog vladanja Glogovikom. Dok se u Evropi umjesto crkvenih tornjeva podižu fabrički dimnjaci i biblioteke, u Šaćirovom Glogoviku odjekuje doboš koji poziva u sveti rat. Hadži-baba je svojim ljudskim i vjerskim autoritetom regrutirao svete ratnike u Glogoviku, koji su u povorkama hrlili za vatrenim glasom džihadiste podsjećajući na svetu obavezu svakog muslimana na odbranu ummeta i zemlje od nevjernika. Ukoliko bi se desilo da pogine u svetom ratu (mislilo se) džihadista bi kao šehid nastanio dženetske ljepote. Ratnici su otišli u sveti rat u daleku Jeladu odakle se nisu vratili u svoj Glogovik. U blizini Bajronovog spomenika koji je poginuo boreći se na strani Grka protiv Turaka, podignuto je i Hadži-babino turbe u čast ovog gazije, koji je pod zelenim bajrakom islama poginuo u svetom ratu. Predanje kaže da je carskim ukazom naređeno da se Hadži-babinoj familiji o državnom trošku sagradi kula i da im se dodijeli najbolja zemlja i sa jedne i sa druge strane rijeke Nare. Izgrađena je kula od bijelog klesanog kamena na četiri kata. Kula je nadmoćno bila izvijena nad kasabom i predstavljala je simbol snage, vječnosti i odanosti ideji za koju se žrtvovao Hadži-baba braneći vjeru i Carevinu od din-dušmana.

Šaćir je samozatočio svoj duh, ogrativši se od onih koji su mu ubili ideju i vjeru u bratstvo i jednakost Južnih Slavena po oslobođenju od Turaka. *Sad je najprije morao onemogućiti prilaze kuli, a to je značilo podići i učvrstiti dio ograde koji su prvi jesenji vjetrovi povalili na zemlju. To će biti prvo iznenađenje. Smjesta se diže da to učini* (Abdagić, 1971:74).

Razočarani i gnjevni intelektualac predano radi na obezbjeđivanju kule i izgradnji *ograde* ne mareći za umor i napor. Naprotiv, on dobija neku novu snagu kojom se uporno ograđuje od svijeta koji mu je porušio ideale. *U stvari, tu snagu nije mu davala zemlja, nego njegov novi život, koji je on u svojoj mašti snovao, čak i u tim napornim trenucima. Bio je umoran i*

malaksao kao poslije napisane glave romana za koju se mjesecima pripremao i jaračio (Abdagić,1971:75).

Šaćir je želio mir i distanciranost od okrutosti onih koji zastupaju državu u novom vremenu. Utočište za svoju tugu i razočaranje pronaći će u maštovitoj viziji oživljavajući predanje o Junan-kuli. U tom simboličnom duhovnom bjekstvu i ograđivanju od novog državnog poretka on je čak i *avlijska vrata zatvorio.*

Šaćir je u ambijentu Junan-kule imao vremena za samopreispitivanje, filozofske i umjetničke meditacije, promišljanja ideologije, religije, umjetnosti, ženske nevjerne prirode i egzistencijalnih dilema koje zaokupljaju njegovu senzibilnu ljudsku prirodu. U dubokim analitičkim promišljanjima u tami Junan-kule miješaju se stanja njegove svijesti i podsvijesti, san i java, naviru bolna sjećanja na ženu Mejru, koja ga bacaju u očaj zbog njene navodne izdaje i nevjerstva.

18.6. ARHETIP ŽENE KAO VJEČITE TAJNE

Abdagićevo poimanje žene kao vječite tajne je filozofsko, duboko misaono i iskustveno sa iznijansiranim opservacijama njene složene i tajanstvene psihologije. Ona je arhetipski nezadovoljno, nepredvidivo i tajanstveno biće koje traga za vlastitom srećom. Šaćirova supruga Mejra je bila iz Mostara, kći turskog juzbaše, kasnije borca za autonomiju Bosne. U svom mjestu učila je vjersku školu, gdje je Šaćir upoznao, oženio se njome i doveo je u svoje mjesto Glogovik u kome će ona doći do spoznaje da je njeno traganje za srećom bilo uzaludno. Skrhana sopstvenom promašenošću i tugom ona je često zamagljenog pogleda nostalgично prelistavala slike iz školskih dana u Mostaru, posebno se zadržavajući na onim iz internata koje joj je Šaćir slao iz dalekog Jemena. *Zadržala se dugo na onoj od ranog djetinjstva: na povratku iz škole, u dimijicama i sedefom ukrašenim nanulicama, sa knjigom ispod miške. Koliko uljudnosti i ljupkosti u držanju, smjernosti u držanju, smjernosti u pogledima ovih djevojčica sa nečim gotovo svetačkim u čistom njihovom biću (Abdagić, 1971:45).*

Pisac predstavlja djevojku i ženu Mejru kao tip orijentalne ženske prirode, ističući čulnost, prefinjenost, gospodstvo i otmenost turske hanume iz visokog društva. Brak sa *ludovom* Šaćirom, intelektualcem, revolucionarom i idealistom zaokupljenim snoviđenjima i nadom u

južnoslavlje, biće promašen za mladu, lijepu i otmenu Mejru. Zagledanost nad slikama iz djetinjstva, djevojaštva i idiličnih trenutaka sa Šaćirom, baca je u tamu tajanstva ženske pohotne prirode samopreispitivanja i sumnje u ispravnost životnog puta kojim je krenula u traganju za srećom. Na tim slikama prikazan je i portret mladog Šaćira iz vremena školovanja u Mostaru i kasnije dok je boravio na Istoku. Na slikama koje joj je Šaćir nekada slao iz Arabistana, odjeven je u evropsku, a ne u istočnjačku nošnju, što simbolično dokumentira njegovu privrženost evropskoj duhovnosti i odbojnost prema Istoku.

Zašto Šaćir na snimcima koje joj je slao iz Arabistana nije bio u egzotičnoj istočnjačkoj nošnji? Nije imao na sebi ni jemenski saruk, ni beduinski burnus, ni indijski turban, već onu kofu na glavi, koju nose svi Evropljani u tim krajevima, kratke hlače i bluzu. Ne zbog toga što ga nije mogla privući egzotika, već zato što je i tako, kad već više nije imao drugih mogućnosti, htio da iskaže svoj prezir prema ustajaloj baruštini Istoka (Abdagić,1971:51).

Šaćir i Mejra se komotnije i prirodnije osjećaju u evropskoj nošnji, odbacujući istočnjačku, kao silom od tuđina nametnutu obavezu i u njoj nisu svoji i slobodni, već tuđi i zarobljeni. Pisac ovim fotografijama smješta ove mlade ljude u kontekst evromodernizma skidajući sa njih istočnjačke odore, što slikovito simbolizira glavnu doktrinu cjelokupne Šaćirove ideološke opredijeljenosti. Mejra se u istočnjačkoj uniformi osjeća izvještačeno, kao lutka, a ne kao živo biće. Njen otac, turski oficir, je bosanski autonomaš koji u velikoj buni nije htio da puca u bosanske begove zbog čega je penzionisan prije vremena. Istovjetna ideološka orijentacija Šaćira i Mejre, neće biti dovoljna da se njihovi bračni odnosi učvrste i razvijaju do stepena uzajamne odanosti i povjerenja. Činjenica da je Mejra tragajući za iskonskom ženskom srećom u Šaćirovoj viziji skrenula na stranputicu nemorala, proganjala je Šaćira u osami Junan-kule. On duboko promišlja o ženi, njenom nevjerstvu i predavanju drugom, bjesomučno tragajući za opravdanjem njenih postupaka. U tami Junan-kule Šaćirova misao ustupa prostor svom junaku iz romana *Selman* koji mudro pita: *Svijetu si okrenuo leđa, ali da li si mogao i sebi, svome srcu (Abdagić,1971:75)?*

Na ovo pitanje iz svog romana pisac Šaćir u dugom unutrašnjem monologu filozofski meditira o ženi i svom odnosu prema njoj, prevari i

razlozima za prevaru, ljubavi i ljubomori, njenoj ljepoti, nasrtajima agresivnih mladića udvarača i njenim koketnim ženskim poigravanjem. Iako se u Šaćirovoj viziji Mejra *podala* Gavru, a poslije toga pravila izlete tragajući za srećom i nanovo mu se vraćala, on u svojim preispitivanjima njene vjernosti ipak nastoji pronaći razloge kako bi je opravdao. Šaćir u doživljajima svoje žene i njenoj gardoj ljepoti i samodovoljnosti bježi od činjenične realnosti da je ona nesretna sa njim i da zbog toga duboko pati. Zbog toga se ona, kako Šaćir misli, upušta u čin prevare, često *odlazeći* od njega koji je sve nemoćniji kao muškarac, ali mu se opet vraća. *Svi su je imali. Sad je sve razjašnjeno, zato se i vratila* (Abdagić, 1971:77).

Poslije upornog traganja kao muškarca za činjenicama kojim bi učvrstio uvjerenje u Mejrinu odanost, intelektualac Šaćir tone u svijet meditacija, promišljajući fenomen ženskog nevjerstva i osuđujući ženu koju voli.

18.7. ESEJ O STAROSTI

*Što više čovjek stari,
to su mu i priznanja
ženama sve jeftinija*

Šaćir voli svoju suprugu Mejru, koja mu navodno priznaje nevjerstvo što će ga otrijezniti iz bunila i motivirati na promišljanje i traženja razloga za čin ženske izdaje, kao i na zaključak da su uzroci njene *prevare* u njegovoj sve slabijoj muškosti. To saznanje nam pisac potkrijepljuje simbolikom priče o Šaćiru koji je uhvatio nekakvu životinju nalik na guštera u svojoj sobi i iscijedivši joj utrobu bacio je u pepeo u nadi da će je oživjeti. Međutim, doktor mu je kazao da životinja neće oživjeti što će Šaćira navesti na zaključak o klonuću muške moći kad počne da stari:

Što više čovjek stari, to su mu i priznanja ženama sve jeftinija. Ne ustručava se da kaže da je lijepa (a nekad?), da napiše ljubavnu izjavu, da je gleda pogledom koji kazuje! A nekad, kako je bilo skupo makar daleko nagovještenje (Abdagić, 1971:78.)!

Starenjem muškarca u njemu se gase plamenovi požude upaljeni mladalačkom moći i strastima. Starost ga smiruje i budi iz stanja iluzija, vraćajući ga u svijet razuma i realnosti u kome gubi poziciju nadmoći nad ženom. Mrtva životinja u priči koja bačena u pepeo neće oživjeti poput

mitskog feniksa metafora je starenja muškarca, slabljenja njegove fizičke moći i ugasnuća strasti. Poražen kao muškarac Šaćir se posvećuje pisanju svog romana u Junan-kuli uz osjećaj gorčine zbog *gubitka* drage osobe. Napredovanje u pisanju bilo je ništavno u odnosu na bol i osjećaj poniženosti i poraženosti. Pisanje su mnogi zanesenjaci u umjetnost riječi doživljavali kao posljednje i sigurno utočište za svoju osobenu prirodu. Šaćirovu razočaranost zbog gubitka voljene osobe, međutim, ne može umanjiti čarobni svijet umjetnosti. Unutrašnji nemiri u samoći i duhovnoj samozatočenosti u Junan-kuli, razdiru Šaćirovu dušu dok mu se pričinjavaju bizarne slike u kojima se *Ona* karikaturalno *sa ustima punim bluda* smije iz Gavrove postelje znajući da je Šaćir i dalje čeka. Šaćir duboko pati u kuli u samoći i zdravlje mu se sve više urušava. Poželiće da bar na kratko izađe iz kule i prošetata prostranim poljima Glogovika izbjegavajući susrete i bliskost sa ljudima. Šaćir ne izlazi iz Junan-kule, svog duhovnog zatočeništva i distanciranosti od javnosti, za sve vrijeme trajanja Kraljevine Jugoslavije. U kuli on sanjari, mašta, prisjeća se ranijeg života i boluje zbog propalih ideala i voljene žene koja ga je napustila. Nju nije mogla zamijeniti nijedna druga ma kakva da je. Sjeća se učiteljica Mire i Munire, koje i pored svih ženskih kvaliteta nisu mogle zauzeti Mejrino mjesto, iako ga je *prevarila i napustila*. Kada je riječ o Šaćirovom boravku u Junan-kuli pisac jasno kaže da je on za sve vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio zatvoren u njoj. I sam Šaćir kaže da je predugo izoliran od svijeta i da bi volio prošetati Glogovikom.

Međutim, teško je na momente razlučiti da li je on van kule ili je u njoj, s obzirom da ga nalazimo u nekim konkretnim akcijama, kao na primjer kada piše nekakvu molbu za posao učitelja. Šaćir je samo duhom zarobljen u simboličnom imaginativnom svijetu Junan-kule. Tone u misticizam i priviđaju mu se slike nevjerne žene. Junan-kula je u Abdagićevoj umjetničkoj transpoziciji simbol, a ne materijalna građevina, kako bi se neopreznim čitanjem moglo zaključiti, iz razloga što pisac kaže da je Šaćir uz mnogo truda uspio da je prilagodi za svoj boravak u njoj.

Kad ga u njoj *obilazi*, Selim efendija se buni što je Šaćir čak kapiju od kule zagradi tako da mu se ne može prići. Međutim, imajući u vidu Šaćirove sklonosti ka mističnim izletima i duhovnom avanturizmu Junan kulu možemo razumjeti kao njegov svojevrsan simbol duhovnog azila u koji je odbjegli njegova misao iz racionalnih, obektivističko-reálnih sfera, tražeći utočište i odgovore na mnoga egzistencijalna pitanja. Pojedine nelogičnosti i

nedosljednosti u fabuli i kompoziciji romana svakako da otežavaju čitalačku recepciju ovog osobenog proznog teksta u našoj literaturi. Misticizam u koji je zaronio Šaćir odvojiće ga od pojavnog svijeta i on nastoji da prodre u duboko skrivene tajanstvene predjele čovjekove suštine. U tom traganju ispriječit će mu se razum kao smetnja da pronikne u najskrovitije sfere čovjekovog bića, koje mu frojdovski rečeno, itekako uslovljavaju ponašanje i život uopće. Abdagićev junak Šaćir često ustupa riječ svom junaku iz romana *Selman* koji iz posebne iskustvene vizure mudraca promišlja probleme koji se tiču čovjekovih egzistencijalnih dilema.

18.8. ŠAĆIR O UMJETNOSTI

*Glavni junak
mog romana
je ljudska
misao*

Ljepota umjetnosti jeste u mogućnosti bjekstva iz objektivne stvarnosti u svijet snova, iluzije i ljepote. U tom, za Šaćira jedinom sigurnom pribježištu osim Junan-kule, on nalazi smiraj i mogućnost produženja sopstvene egzistencije intelektualca i umjetnika: *Najbolje da dignem ruke od svega i da zaronim u rad. Umjetnost je najvjernija prijateljica, ona nikad ne ostavlja. Ona mi je uvijek širila ruke kad god je sudbina pokazala svoju goropadnost prema meni* (Abdagić,1971:111).

Poslije razočaranja u novo posttursko vrijeme u kome su porušeni njegovi ideali u južnoslavensko bratstvo, te *izdaje* žene koju je volio i koja ga ostavlja, Šaćir se vraća pisanju i umjetničkom svijetu u kome traži utjehu za svoju promašenost. On posjeduje intelektualni i umjetnički senzibilitet, piše roman *Selman*, bavi se i dramskom umjetnošću, kasnije uređuje časopis. Umjetnički rad je najbolja satisfakcija za nepravde koje mu je nanio totalitarizam žandarmerijske državne karikaturalne tvorevine Kraljevine Jugoslavije, otjelotvoren u tipiziranom tiraninu Gavru.

U umjetnosti Šaćir nalazi iskrenu prijateljicu, a ne u ženi. Kad je najteže čovjeku umjetnost mu bezrezervno priskače u pomoć, uzima ga u svijet ljepote, snova i iluzije, za razliku od žene koja ga baš ostavlja kad mu je najteže, tragajući za sopstvenom srećom i ne mareći za slabost onoga

kome je navodno bila odana dok je bio moćan. Šaćir promišlja o osobenostima moderne umjetnosti povezujući je sa naukom:

Danas umjetnost mora biti nauka, ili nije umjetnost. Umjetnost se mjeri količinom nauke, otkrića, koju sadrži u sebi. Ali ne naučničke nauke, otkrića naučnika, nego otkrića putem umjetnosti, otkrića umjetnika. Isti je to posao, i umjetnika i naučnika, i onog dakle što opisuje oblak, rosu, leptirova šarena krila i onog što hvata leptira, bilježi kretanje oblaka, proučava sastav vode ili boje sunca...Svako na svoj način i na svojim nožicama donosi dragocjeni nektar sa cvijeta koji je on obišao i unosi u zajedničku ljudsku košnicu koju zovemo znanje (Abdagić,1971:133).

U razrađivanju svoje teorije o umjetnost Šaćir iznosi neka pozitivistička i materijalistička shvatanja u smislu praktične i angažirane uloge umjetnosti u preobražaju i razvoju društva. Ovi stavovi o umjetnosti i njenoj ulozi u društvu, Šaćira nam predstavljaju nešto drugačijim nego u slučaju kad je njegovu prirodu određivala sklonost ka misticizmu, meditacijama i asocijacijama. On je, barem u ovom trenutku, krajnje racionalan i pragmatičan u razumijevanju uloge umjetnosti u savremenom društvu. Posvećenost ideji, pisanju, jugoslavenstvu, nauci i naučnom u umjetnosti, svrstavaju ga u zagovornika komunističke i materijalističko-ateističke ideje. Šaćir poput zanesenjaka, arheologa, naučnika i umjetnika traga po starim grobljima i proučava natpise sa nadgrobnih spomenika, što otkriva njegovu strast traganja za saznanjem nepoznatog i tajnovitog. Šaćir smatra da se preko umjetnosti može više saznati nego preko nauke i da umjetnost na tom sazajnom putu stoji kao pionirska prethodnica nauci. Osobenost tegobnog položaja umjetnika u društvu i njegova opsjednutost stvaranjem originalnih umjetničkih djela po cijenu i sopstvenog žrtvovanja Šaćir ovako rezonuje:

Nisu važni zanesenjaci koji radi umjetnosti žrtvuju sve, i sve to, nasljedstvo, karijeru, ljubav, porodičnu toplinu, prijatelje, takvi duboko pate od osjećanja inferiornosti, oni nesvjesno imaju nešto da dokažu svijetu, nesvjesno traže rekompencaciju ili penjanje na nebo, on mora da pokaže svijetu kako on umije da priča drukčije, kako umije da vidi čovjeka drukčije, kako umije da pohvata tonove koji postoje u prirodi i da ih poreda drukčije nego

kako je priroda, da ih poreda ne kako svijet hoće i kako je naučio nego kako on hoće, takve društvo ne voli, takve društvo organizovano prezire, takvi udaraju na priznato, na utvrđeno, na uobičajeno, na svakidašnje, takvi torpeduju šeme i svijet šema koji malograđanin nosi u sebi i od kojeg neće da se odrekne, takvi su tek za buduće generacije, za one koji nemaju još nikakav svijet, takav je bio Šaćir, ali važno je: bio! (Abdagić, 1971:204).

Za pisca on ima svoju definiciju: *Pa i šta je pisac? Argat kao i svi drugi, upregnut u jaram civilizacije, samo veći argat od drugih (Abdagić, 1971:181).*

Roman o Selmanu je zapravo Šaćirov dnevnik u kome prati kretanja i avanture svog duha u različitim situacijama. On ne piše običan roman koji liči na sve do sada napisane, već njegov roman ima mesijansku ulogu. *Zato ovo što pišem ne smije biti roman, jer onda bi i on bio jedan od te tri milijarde, a od mene se traži mnogo više, mene ne drže za romansijera nego za proroka, ja moram dakle da dam novu Bibliju, otkrovenje, ili doista posljednji roman, poslije kojeg ih više neće biti (Abdagić, 1971:228).*

Još od rane mladosti Šaćir je pokazivao sklonosti prema knjizi, mašti i istraživanju spomenika po starim grobljima, zbog čega su mislili da je ograisao ili pomjerio pameću od čitanja knjiga. Sve nade njegove rodbine da će Šaćir postati velika ličnost istopile su se, jer je ovaj umni mladić zbog pobune protiv turske vlasti često boravio u zatvorima i progonstvu. Najbliži rođaci i drugari su ga još kao mostarskog gimnazijalca oslovljavali sa *pašaefendi*, nadajući se da će mladi Buljubašić izrasti u velikog učenjaka i činovnika. Međutim, njegova melanholična senzibilna priroda, kao i zanesenost idejom južnoslavenskog bratstva i pobune protiv turskoga reda, odvešće mladog Šaćira u zatvore i progonstva, a razočaranje će njegov duh zatvoriti u Junan-kulu iz koje će poslije dugog vremena provedenog u samoći i narušenog zdravlja simbolično izaći i nastojati da u ratu svojim aktivnim učešćem pomogne revoluciji. I u ratnim uslovima on duboko promišlja o raznim egzistencijalnim problemima kojim je zaokupljen savremeni čovjek.

Šaćir je sa oduševljenjem prihvatio poziv redakcije da uređuje časopis, odbijajući prije toga nagovaranja od strane Selim efendije da izađe iz *hapushane*, Junan-kule i da se priključi revolucionarnom pokretu. Šaćir se ne povodi za nagovorima Selim efendije, čovjeka za sva vremena i sve vlasti,

koji nosi nekakav plakat ispisan sa jedne strane ćirilicom, a sa druge strane staroturskim pismom, što simbolično predstavlja prilagodljivost različitim vlastima ovog konformističkog činovničkog duha. Šaćirova intelektualnost bila je najpogodnija za uredništvo časopisa i on se gotovo sa strašću prihvatio nove uloge, što će ga konačno izvesti iz svijeta pasivnog meditiranja u ambijentu Junan-kule i uključiti ga u praktične sfere djelanja u ratnim uslovima u kojima je dužnost intelektualca da pomogne svojim znanjem i idejama. Šaćirovo bjekstvo od ljudi, zatvaranje i izolacija, samoća i gnjev, podsjećaju na Ahilejev pasivizam i srdžbu u Homerovom epu *Ilijada*. Ahejski junak Ahilej je gnjevan zato što mu je Agamemnon preoteo prelijepu robinju Brisejиду, zbog čega će se najveći ahejski (grčki) junak povući iz borbe sve do trenutka dok nije poginuo njegov prijatelj Patroklo. Menelaj je priznao svoju grešku, vraća Ahileju robinju Brisejidu, što će ahejskog junaka ponovo pokrenuti i svoj gnjev sada će usmjeriti prema neprijateljima koji su mu ubili najboljeg prijatelja. Šaćirov gnjev i srdžba su također motivirani nepravdom koja mu je nanesena od onih koje je smatrao svojim dok je sanjario o bratskoj i pravednoj zajednici Južnih Slavena poslije odlaska Turaka. Njegov pasivizam i srdžba traju sve do početka rata kada on poput Ahileja odlučuje da napusti ambijent Junan-kule, koja je metafora njegovog duhovnog zatočeništva, i priključi se revolucionarnom pokretu.

Gotovo sa strašću je prihvatio poziv redakcije, ako se to može reći za Šaćira već odavno, i sad je za njega samo bio problem kako sad da ne liči više na sebe, ako hoće da bude tražioc. Ovaj put se mora poći bez stava, a to je bilo suprotno Šaćiru. Nekadašnji isključivi nacionalist, zatim pokajnik i mistik, koji je već prošao prvu fazu misticizma, zahvatio dokle se moglo zahvatiti, a da se ipak ostane na zemlji, dešperater potom i hedonist, koji je odbacio od sebe sve i vratio se zemaljskom životu i ljubavi (Abdagić, 1971:279).

Preobražaj intelektualca Šaćira od razočaranog idealiste, zanesenjaka, usamljenog i zatočenog mistika, do povratnika zemaljskom životu i ljubavi, govori o čovjekovom mukotrpnom traganju za svojim idealima i ciljevima, prihvatajući život, odbacujući ga i ponovo mu se vraćajući. Na tom zagonetnom putu čovjek iskusi sve sfere životne tajnovitosti i krajnje pribježište ipak nađe u realnom zemaljskom prostoru među ljudima, od kojih ne treba bježati i u bjekstvu očajavati zbog porušenih sopstvenih ideala,

već svojim aktivizmom treba nastojati da se uporno i stalno mijenja i humanizira svijet. U tome valjda i jeste smisao i ljepota življenja. U borbi, a ne u bjekstvu. Umjesto mraka i samoće u Junan-kuli Šaćir će pokušati pronaći mir i zadovoljstvo uređujući časopis u kome će kao intelektualac i pisac esejistički promišljati o važnim društvenim i ideološkim pitanjima bitnim za egzistenciju savremenog čovjeka.

18.9. ŠAĆIROV JUGOSLAVENSKI NACIONALIZAM

*Bolje je umrijeti na nogama,
nego živjeti na
koljenima*

Šaćirova vizija nacije i nacionalizma zasnovana je na panslavizmu i bratskoj zajednici Južnih Slavena. Iako je vjerom vezan za Istok i Tursku, čijim dolaskom se značajnije proširio i razvio islam na Balkanu, on se bori protiv okupatora, maštajući o jugoslavenstvu i bratstvu svih slavenskih plemena (*Šaćirova nacionalna organizacija je udarala u temelje oronulog turskog carstva*). Tu svoju predanost ideji bratstva u južnoslavenskoj zajednici, platio je progonima od strane turskih vlasti i robijanjima. Svoj nacionalizam Šaćir je dokazao konkretnom pobunom protiv paše u Glogoviku, kome je *podmetao lagum*, kao i revolucionarnim agresivnim stavovima da se za ideale treba boriti i žrtvovati. *A ideal? Ljudi bez ideala, šta je život bez ideala? Ne znate vi za ta uzbuđenja i za te slasti, makar to bile i patnje. Ne znate* (Abdgić,1971:32).

Ovim odlučnim stavom Šaćir pokazuje čvrst karakter u pogledu nepokolebljivosti u borbi za ostvarenje ideala oslobođenja Južnih Slavena od viševjekovne turske vlasti. Zbog svoje predanosti slavenstvu i preziranja Turske on se sukobio i sa bratom, bivšim turskim činovnikom Rušidefendijom. Poslije propasti Turske, Šaćirov nacionalizam i vjeru u pravedno društvo ubrzo će poljuljati brutalni načelnik žandarmerije Gavro. On je svojim represalijama protiv muslimana Bošnjaka pokazao da novi poredak neće imati razumijevanja za narod kome pripada Šaćir. Žrtva surove činovničke Gavrove naravi zaslijepljene mržnjom i osvetom sada je i jugonacionalist Šaćir, koji je bio šokiran nepravdom novog srpskog režima prema muslimanima Bošnjacima u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji. Za takav poredak se Šaćir nije borio. Totalitarizam novoga režima vidjet će u

Šaćirovom intelektualizmu svoju suprotnost, te će ovog revolucionara, nacionalistu, fantastu i idealistu, vlast predstaviti kao sumnjivog, opasnog i suvišnog čovjeka. Šaćir se ne povija pred lažnim autoritetima žandarma, pisara, banalnih i brutalnih kraljevih činovnika.

Čim je došao do riječi i vlasti Gavro je u ime novih vlasti nedvosmisleno pokazao netrpeljiv odnos prema Šaćiru i njegovim snovima i idejama. *E moj Šaćire, šta si mislio ti, da mi tek tako... tako da puštamo da ti vršljaš* (Abdagić,1971:42).

Šaćirov optimizam i aktivizam u pogledu nacionalnog oslobođenja od tuđina udarili su o čvrsti zid Gavrovih nacionalističkih predrasuda, čime će se u samom začecu osujetiti ideja sretne bratske južnoslavenske zajednice. Nadmoć nad Šaćirom koja dolazi iz pozicije vlasti Gavro iznosi u riječima: *I ti si mi neki Srbin!* Ti ! (Abdagić,1971:42).

Učeni Šaćir se našao u situaciji da dokazuje svoj nacionalizam i izgaranje za nacionalno oslobođenje, pred neukim, šturim i surovim Gavrom, koji je do skora bio obični najamnik velikašima u Glogoviku: *Ja sam to bio onda kad ti nisi smio da se javiš da si živ... Neću valjda s tobom o tome...* (Abdagić,1971:42). Bošnjak Šaćir svoju odanost jugoslavenskoj ideji iskazuje srpstvom, gnjevan zbog Gavrovih optužbi. Srpstvo će simbolično u ovom slučaju predstavljati jugoslavenstvo za koje se zalagao Šaćir. On razložno iznosi teoriju o teškom položaju jugoslavenske nacije koja se nalazi na putu drugima sa Istoka i sa Zapada. Kao urednik časopisa Šaćir je pisao o položaju i perspektivama nacije u novim i izmijenjenim društvenim okolnostima i mogućnostima opstanka između moćnih sila koje prijete ratom. *Šta treba da radi nacija koja je na putu drugima, sa istoka i sa zapada, te visi drugima kao komad obješena mesa* (Abdagić, 1971:279).

Ova Šaćirova razmišljanja upućuju na ozbiljnost i opasnost složenog položaja nacije koja je izložena ratu. Njegova teorijska gledišta u smislu iznalaženja pravog nacionalnog odgovora na prijetnje ratom su iznijansirana i analitična intelektualna razmatranja svjesnog intelektualca koji svojim aktivizmom i idejama nastoji odrediti i usmjeriti odnos nacije spram ratnih strahota koje su sasvim izvjesne. On iznosi dva moguća stanja nacije u odnosu na sopstvenu sudbinu u atmosferi prijetnji ratom: jedno stanje je podaničko, defetističko mirenje sa sopstvenom slabošću i nemogućnošću aktivnog otpora, a drugo stanje je označeno aktivizmom, borbenošću i optimističkom vizijom ljepše i sretnije nacionalne budućnosti. Naravno,

Šaćir kao provjereni revolucionar, na strani je pobune i aktivne borbe za sudbinu svoje nacije u teškim društvenim i historijskim okolnostima.

Zauzimajući se za jugoslavenstvo Šaćir dolazi do spoznaje da je njegov san o ravnopravnosti naroda u novoj državnoj zajednici samo iluzija, jer je novi poredak odmah pokazao sve frustracije i netrpeljivost prema muslimanima Bošnjacima, što će pogoditi ovog beskompromisnog borca za pravdu, jednakost i bratstvo južnoslavenskih naroda.

18.10. ŠAĆIR I BOŠNJAŠTVO

*Moram se izboriti za sva
prava
naroda kome pripadam.
U svemu jednaki kao nacija.*

Kao Bošnjak i Jugoslaven Šaćir je svojim otporom protiv Turske, ali i Austro-Ugarske imperije dokazao odanost ideji jugoslavenstva. Njegov ideal bratstva u novoj državi biće poražen surovim odnosom žandarmerijskih vlasti prema muslimanima Bošnjacima nad kojima će se sprovoditi teror i represalije od strane nove države. Šaćira su boljele nepravde prema Bošnjacima: *A odvođenja nevinih, pljačke i ucjene, ubijanja i paljenje čitavih regiona, tjeranje u tuđinu, zar je to država, je li to bio naš san, jesam li za to proveo godine na Lemnosu i u Jemenu i istom ovom hućumetskom zatvoru?*(Abdagić, 1971:43).

Pisac Abdagić poimanje položaja Bošnjaka u Kraljevini prikazuje u shvatanjima njegovog junaka pisca Šaćira, a ovaj svoja mišljenja i stavove dijeli sa Selmanom, junakom iz svog romana koji piše. Svi oni imaju identičan stav u pogledu definiranja tragizma bošnjačko-muslimanskog naroda u Kraljevini SHS, odnosno u Kraljevini Jugoslaviji. *Ali nama nije uzeta samo vlast iz šaka i zamijenjena drugom, tuđom, nego i zemlja, tako da smo sad prvi put morali zapeti i raditi, a tokom pet stotina godina nismo (...) i vjeru hoće da nam uzmu i običaje (...) i sve ono što nam je u srcu* (Abdagić,1972:98).

Bošnjaci ispaštaju tursku krivicu koju su ovi počinili u višestoljetnom vladanju Južnim Slavenima. To što je Šaćir bio suprotstavljen Turcima jasno

izražavajući južnoslavenski nacionalizam, srpske vlasti neće uzeti kao dokaz lojalnosti bošnjačkog naroda Kraljevini SHS.

Bošnjaci su se kao i ostali južnoslavenski narodi često dizali na ustanke protiv Porte boreći se za autonomiju. Šaćirova pobuna protiv Turaka podsjeća na pobunu Husein-kapetana Gradaščevića koji je zaratio sa Turcima 1831. godine goneći ih sve do Štimlja na Kosovu. Autonomaški bošnjački ustanci u Carevini pokazuju da se ovaj narod nije mirio sa okupatorskom turskom vlašću. Može se reći da Bošnjaci i nisu bili u nekom značajnije povlašćenijem položaju u odnosu na ostale balkanske narode u Turskom carstvu u kome gube nacionalni identitet, te su tehnikom usmene predaje i kroz alhamijado literaturu nastojali očuvati svoj maternji jezik i svijest o pripadnosti slavenstvu. Uostalom, da im je bilo dobro pod Turcima, ne bi se dizali na ustanke protiv njih u nastojanjima da se izbore za autonomiju. Šaćir, koji je *podmetao lagum* turskom paši u Glogoviku, ispaštati će *tursku krivicu* po Gavrovom paradoksalnom rezonu, dok će Marko Kraljević kao turski vazal i vojnik biti uzdignut do nacionalnog mitskog junaka. Šaćirova sudbina simbolično iskazuje sudbinu bošnjačkog naroda kome se ne da niti da opstane niti da nestane i pored svih historijskih apsurdna u spletu stalnih nasrtaja jačeg naroda nad ovim malim kulturnim evropskim narodom koji traži svoje mjesto u južnoslavenskoj zajednici u kojoj bi mu se konačno priznala nacionalna, vjerska i kulturološka posebnost.

Apsurdnost i tragičnost položaja Bošnjaka u predratnoj i poslijeratnoj državi u XX stoljeću ogleda se u njihovom iseljavanju u Tursku s ličnim dokumentima u kojima je pisalo da su po nacionalitetu Srbi. Iz domovine Srbije su protjerani kao *mrske poturice*, krivi za sve nevolje srpskog naroda pod turskom okupacijom, a u Turskoj ih je domicilni narod dočekao kao *Srbe đauere*. Šaćir kao intelektualac koji promišlja o naciji, uvidio je sve nepravde prema Bošnjacima i tragičnost njihovog položaja u surovom realizmu novoga poretka. Stradanja su bila neminovna u takvom društvenom poretku koji je legalizirao predrasude prema jednom narodu, što će između dva rata kulminirati tragičnim događajem u Šahovićima o čemu Abdagić između ostalog piše u romanu. Taj događaj u kome su crnogorske vlasti popalile, raselile i poubijale bošnjački živalj, bit će opomena Bošnjacima da ih očekuje užas u drugom nadolazećem velikom svjetskom ratu.

Šaćirova transformacija od zanesenog južnoslavenskog nacionaliste do trezvenog i skeptičnog revolucionara intelektualca i borca u Drugom

svjetskom ratu, uzrokovana je sviješću da je njegov narod obespravljen, diskriminiran i proganjan. Pisac Šaćiru daje drugi identitet u ratu što je posljedica njegovog preobražaja na putu traganja za istinom. U tom smislu Šaćirovo biće preobražava se u više egzistencija: u lik Omara, Planskog, a njegove ideje zastupaju i Aziz, Obarda. Poslije napuštanja prije duhovnog, nego fizičkog zatočeništva, Šaćir poprima novu egzistencijalnu dimenziju u uslovima kad je kao umjetnik, pisac i mislilac svojim aktivizmom nastojao pomoći revolucionarnoj ideji i praksi. Partizanske formacije kojima se priključio u tumananju Glogovikom i bosanskim planinskim klancima, nailaze na bogumilske stećke koji su živi svjedoci patarskog naslijeđa kod bošnjačkog naroda. Krstaški pohodi i sa Istoka i sa Zapada istrijebili su bogumile koji su smatrani hereticima, dok je njihova apokrifna literatura spaljivana kao nekanonska, heretička i bogohulna.

Uzbuđenje Radimlja sa svojim veličanstvenim grobljem, nagomilanim nadgrobnim spomenicima, bijelim kao sir, masivnim i visokim, jedinstvenim i neshvatljivo za naše vrijeme postojanim, kako je mogao da ostane nedirnut toliki kompleks zemljišta s tolikim nekropolama, ljepoticama preko kojih su prešla tolika vremena... 1319. godine papa Jovan XII piše Mladenu Šubiću Hrvatskom i poziva ga na krstaški pohod protiv jeretika: "Bosna je sva obuhvaćena jeresima. Crkve su porušene, sveštenika nema, nema ni pričešća, ni krštenja..." 1319 . Koliko je to još do Kosova? (Abdagić, 1971:337).

Piščevo lamentiranje nad bogumilskim stećcima i saosjećanje sa tragičnom sudbinom ovog naroda dijele i ostali članovi partizanske grupe, koja je suočena sa svim ratnim nevoljama u divljini bosanskih planina. Ljepota poetičnih jezgrovitih zapisa na stećcima govori o filozofiji bogumilskog poimanja života.

- *Ovi kami usjekoh na se za života.*
- *Bože, davno ti sam legao i velje ti mi je ležati.*
- *Stah boga moleći i nikom zlo ne misleći, i ubi me grom.*
- *Rodih se na veliku radost, a umrh na veliku žalost.*
- *Neka se zna, jere legoh na plemenitoj baštini.*

(Abdagić, 1971:337).

Još od rane mladosti Šaćir je bio zaokupljen istraživanjima starih grobalja i crkvina otkopavajući grobove i proučavajući nadgrobne

spomenike. To njegovo preturanje starih grobalja je zapravo intelektualno traganje za svojim identitetom i korijenima svoga naroda u znatiželji da se dođe do prave istine koja je obavijena velom tajnovitosti i predstavljena drugačijom nego što jeste. *Čitava jedna historija, čitavo jedno vjerovanje su ovdje pokopani. U Glogoviku toga više nema. Moralo bi se preturati, zavirivati po kamenim seljačkim zgradama gdje su uzidana i kamena đulad, da bi se naišlo na neki trag, ovdje je krstaški rat uspio, ko zna još otkad* (Abdagić, 1971:338).

Partizanska grupa intelektualaca zadivljena je ljepotama i bogatstvom bogumilske arhitekture i ornamentike stećaka diljem Bosne i Hercegovine. U nadahnutim razgovorima koji su motivirani susretom sa ljepotom bogumilske kulture - Obarda, Aziz, Lipovac i Anica, kritički zaključuju da država nije ništa poduzela kako bi zaštitila ove kulturnohistorijske spomenike o kojima se ne brine niko, iako su svjedoci jedne velike i bogate napredne evropske kulture. Susret sa bogumilskom kulturom za njih je svakako bilo dragocjeno iskustvo i otkriće.

Za doručak ovdje se još služi paternica, koju su jeli Patareni, a koju sad kusaše Obarda baš onako kao nekad dobar čovjek i dobar junak Vlatko Vuković, meso od glavuše u ukusnom sosu... I grad je pun poznatih i starih imena kao što su Rizvanbegovići, potomci čuvenog Alipaše Stočevića, Smailagići, Behmeni. Ovo su dakle ti Patareni, Bogumili(...)i nema neke suštastvene razlike između hrišćanskog i islamskog vjerovanja, ali u tom, bogumilskom slučaju pogotovu nikakve razlike između ove dvije i prve jednobožačke vjere, i onda bi mogli da prihvatimo tezu o hiljadugodišnjem kontinuitetu jednog vjerovanja i onda Bogumili i nisu nikakvu pradjedovsku vjeru ni ostavili, a naravno da ovo sve za nas ima samo istorijsku vrijednost, i da bi mi imali te razlike da smanjimo, koliko god možemo (Abdagić, 1971:339).

Pod kompleksom izdajstva *prađedovske vjere*, bogumili, odnosno Bošnjaci, *narod pod istragom*, višestoljetnim stradanjima ispaštaju nekakve i nečije krivice na Balkanu iščekujući *osvetu Kosova* nad sobom. Njihov grijeh je u tome što su bili nemoćni i manje agresivni od ostalih južnoslavenskih plemena, koja su ognjem i mačem zatirala ovo slavensko pleme, najprije ga kažnjavajući zbog bogumilske vjere, a kasnije i zbog prihvatanja vjere islama. U tome su glavni uzroci njihovog tragizma o kome

govore pisac Abdagić, njegov junak Šaćir i Selman, junak Šaćirovog istoimenog romana. Šaćir traga i za uzrocima zaostajanja Bošnjaka za ostalim narodima Evrope:

Stao sam na kraj problemu zašto su moji sunarodnici izostali iza drugih na ovom kontinentu. Kakav li je bio užitak društvo, uz čašicu dobre rakije i probrane mezetluke, razgovoru, priči i pjesmi nikad kraja, a kazaljke na satu kao da ih neko okreće (...) Da smo imali pjesmu sa manje zanosa, s manje poezije i manje uzbudljivu, kao što je to bio slučaj kod kulturnih naroda, i manje izgrađen i izrađen jezik, možda bi se više predali radu a manje uživanju i izivljavanju u sevdisanju, hod istorije i hod naš bi bio okrenut prema naprijed, a ne prema nazad. Bosna, Bošnjak, Bosanac - šta je to?... Jedno veliko osjećanje samo, provalija ljudskih osjećanja samo, i ništa više (Abdagić, 1972:223-224).

Problem identiteta, tragizma Bošnjaka kao slavenskog plemena u južnoslavenskoj zajednici, slično Abdagiću i Šaćiru promišlja i Meša Selimović kroz Hasanov monolog u romanu *Derviš i smrt*:

A mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudo što smo siromašni? Stoljećima mi se tražimo i prepoznajemo, uskoro nećemo znati ni ko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odslužimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a neprihvaćeni, strani svakome, i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na razmeđu svijetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti iz prkosa. Vi ste bezobzirni iz bijesa. Ko je onda zaostao? (Selimović, 2010:213).

Selimovićevo literarno definiranje tragičnog položaja bošnjačkog naroda uvjerljivije je i preciznije od naučnohistorijskog objektivizma kojim se ovaj fenomen nastojao egzaktno prikazati. Abdagić preuzima

književnoumjetničku Selimovićevu tezu o slavenstvu, bogumilstvu i bošnjaštvu, te je u romanu *Feniks* umjetnički oblikuje u nacionalnu elegiju o Bošnjacima kao nesretnom, neshvaćenom i proganjanom *narodu pod istragom*, priklještenom u procijepu surovosti i agresivnosti susjeda sa kojima dijeli zajednički životni prostor i historiju.

Treba imati u vidu da je intelektualac i pisac Abdagić bio aktivan zagovornik teze da se Bošnjacima (onda muslimanima) prizna pravo na nacionalnu posebnost u Titovoj Jugoslaviji, te da je ovakav književnoumjetnički i tematski diskurs u romanu *Feniks*, posljedica tih nacionalno-romantičarskih težnji muslimansko-bošnjačke intelektualne elite u Bosni i Hercegovini i Sandžaku sedamdesetih godina XX stoljeća.

Poznato je da je Abdagić 1970. godine uputio otvoreno pismo komunističkim vlastima u kome reagira poslije njihove odluke da se njegovom narodu prizna pravo na nacionalno ime Musliman. U tom pismu između ostalog piše:

Ja lično sam, kao najveći dio Muslimana u Bosni, stao na gledište da mi jesmo nacija naravno, a ne narodnost, jer kad se narodnost prevede na obični narodni jezik, to znači nacionalna manjina, kao na primjer Mađari ili Albanci, a to ispada da i mi Muslimani imamo neku drugu maticu zemlju i neki drugi matični jezik, a ne ovaj, jugoslovenski, i da pripadamo i nekoj drugoj rasi, van Jugoslavije, a ne slovenskoj, a to nije tačno... Moje primjedbe se sastoje u prvom redu, obzirom da mi jesmo nacija, i to formirana stoljećima još, ali da to niko nije naučno obradio, to jest sakupio svo historijsko i kulturno blago, ili bar napisao ili formirao istoriju ove nacije, sem površnog porijekla, da bi mi trebali upravo to učiniti, to jest napisati povijest Muslimana ne samo od postanka i o postanku samo, nego i kroz vijekove, pa do danas (www.bosnjaci.net).

U jednom drugom pismu iz marta 1970. godine Abdagić navodi:

Mi ne moramo da se krijemo ili stidimo naše istorije, ili da nemamo pravo na svoju nacionalnost i svoju kulturu, nego da treba da je održimo i razvijemo. Mi imamo svoju istoriju, svoju epiku i svoju lirsku pjesmu, svoj jezik, koji smo dali i Srbiji, i sve one elemente koji čine jednu naciju nacijom, čak i teritoriju, pa zašto bi se mi odricali onoga što nam je istorija dala, i zašto odricati se sopstvenih interesa (www.bosnjaci.net).

Abdagić je smjelo i trezveno ustao u odbranu prava Bošnjaka, onda Muslimana na nacionalno ime i punu afirmaciju i emancipaciju kao šestog naroda, a ne nacionalne manjine u komunističkoj Jugoslaviji. Iako je bio svjestan surovosti komunističko - totalitarističkog titoističkog režima, on se kao rijetko koji intelektulac iz bošnjačkog korpusa pobunio protiv vlasti, jasno se zauzimajući za prava svog naroda koja im pripadaju, pritom rizikujući neminovnost partijske osude i anateme. Njegove ideološke stavove u romanu zastupa junak intelektualac Šaćir, koji će kao i pisac Abdagić u životu, ispaštati zbog svojih ubjeđenja i traganja za istinom, za koju vlasti nisu marile niti im je ona bila potrebna u krutom i banalnom maniru vladanja represalijama i gušenjem nacionalnih, kulturnih i vjerskih sloboda bošnjačkog naroda. Abdagićevo jasno i slobodno iznošenje stavova o nacionalnoj pripadnosti i prenošenje bolnog i tragičnog iskustva na svog junaka intelektualca u romanu čije je iskustvo sa jugoslavenstvom i srpstvom negativno, za posljedicu bi moglo imati Šaćirovo napuštanje ideje jugoslavenstva i panslavizma, te vraćanje svom bošnjačkom nacionalnom identitetu. Razrješenje ovih dilema dato je u monologu tajanstvenog naratora, koji može biti piščev, Šaćirov, Selmanov.

I pravo je što vas je dušmanin pritisnuo, da ste valjali ne bi vas ni car dao pod dušmanina, pisovi, murdari, ne valjate, nikad niste ni valjali i svakad ste caru na podvali bili, davno je rečeno krk Bošnjak bir adam i svakad su nas tako odvajali i nisu priznavali u Turke, a ovi naši opet da smo Turci, e pa i nisam sem Bošnjak, a što ovi naši uhljepi ne smiju da se kažu ili nema školovanih koji znaju, i da smo imali svoju državu i sve svoje, ko što je pričao hodža Oćos. (Abdagić, 1971:412).

Tragizam bošnjačkog naroda sadržan je i u neiskrenom odnosu Turaka prema njemu ne priznajući mu nacionalnu posebnost iako su prihvatili vjeru, dijelom običaje i kulturu ovog naroda za čije carstvo je ratovao i ginuo. Tragizam Bošnjaka definiran je i njegoševskom vizijom njihove navodne izdaje i otpadništva od *pradedovske vjere*, što će rezultirati neprestanim *istragama poturica* i mukotrpnom borbom ovog slavenskog naroda za svoja nacionalna i vjerska prava u južnoslavenskoj državnoj zajednici. U toj stalnoj strijepnji i pomirljivom iščekivanju *osvete Kosova* nad sobom bošnjački narod je tražio načine kako da opstane u svojoj zemlji i

na svojim ognjištima. Međutim, ta osveta ih proganja od Dvanaeste i kao isukan mač im stoji nad glavama, bilo da su pognute ili uzdignute.

Kad je Dvadeset i pete još predsjednik vlade zvanično obavijestio Krunu da je Kosovo osvećeno, mislili smo da je kraj bratskoj mržnji i nepovjerenju, ali niko se nije držao toga i mi smo i dalje ostali u istom podređenom položaju i bez svoje nacije, iako mi po svoj prilici na Kosovu nismo ni učestvovali, ili bar nismo na protivničkoj strani, ali neki više vole da se drže polupismenih maštanja nego da pogledaju istorijskoj istini u oči, i ne uzimaju baš nimalo u obzir šta smo mi sve pretrpjeli, sa istoka i sa zapada, prije dolaska Turaka, jer to nije bila vjerska netolerancija nego pravi pravcati rat za istrebljenje, inspirisan i sa istoka i sa zapada, iako iste rase istog jezika. (Abdagić, 1971:547).

Šaćirovo traganje po starim grobljima i proučavanje stećaka, nadgrobnih spomenika naroda čiji je tragizam determiniran negacijama i osporavanjem njegovog nacionalnog identiteta, zapravo je nastojanje trezvenog intelektualca da rekonstruiše i oživi sjećanje na bogumile, te dobre i plemenite Bošnjane kao narod bogate historije, kulture i tradicije, koji je imao svoju državu još u srednjem vijeku na prostorima današnje Bosne.

18.11. ŠAĆIR I RELIGIJA

*On ide daleko u razmišljanjima
i izlazi iz vjere i upada u ćufur*

Šaćirova obuzetost ideologijom, pisanjem, umjetnošću, na fonu je materijalističkog poimanja svijeta, događaja i ljudi, što ga je odvajalo od religije. Kao gimnazijalac on je u Mostaru izučavao vjerske sadržaje čime je usmjeravan i vaspitavan kao budući revnosni zagovornik i sljedbenik islamske vjere. Međutim, njegovo istraživanje crkvišta i stećaka profiliralo ga je kao panslavistu i južnoslavenskog nacionalistu, intelektualca materijalističkih shvatanja koji religiju smatra smetnjom civilizacijskom napretku i razlogom brojnih razdora i nesporazuma među ljudima i narodima: *A sve jedno bratstvo, jedna krv, i dok se ne uništi religija, neće se uništiti mržnja! Kako je to drugdje sve zaboravljeno: svako ispovijeda svoje, ali ko dirne u njihovu zemlju, svi su jedno* (Abdagić, 1971:26).

Šaćir proziva sve tri velike religije kao inspiratore mržnje i sukoba među ljudima i daje prednost nauci u životu savremenog čovjeka:

Ne shvatam. Tri religije, tri velike religije i to vijekovima međusobno zavađene, krvno zavađene. Danas kad ih je nauka tako nemilosrdno očerupala i očupala, ostalo je od njih sve tri tako malo, da bi jedva bile dovoljne da sve skupa sastave jednu poštenu, i to ako bi mogle od tih ostataka da sastave jednu, koja bi se mogla nekako održati na nogama (Abdagić, 1971:132).

Odbojnost spram religije, materijalizam i ateizam svrstavaju intelektualca Šaćira u komuniste, partizane, kojima je religija, kako su oni razumjeli, bila prepreka afirmaciji bratstva i jedinstva i sveopćeg progresa komunističkog i ateističkog južnoslavenskog društva. Ponesen mladalačkim revolucionarnim idealima Šaćir nedvosmisleno ustaje protiv religije, koju po njegovom mišljenju treba uništiti kao smetnju izgradnji novog društvenog južnoslavenskog poretka. Jedino čemu se Šaćir klanjao bila je priroda u kojoj je rado proučavao njene tajne i znamenitosti. U tom smislu on je izraziti panteist i materijalist i u velikim jednobožačkim religijama ne nalazi mogućnosti za ostvarenje svojih ideoloških zamisli. Kao mostarski gimnazijalac, kada je u njemu buknuła ljubav prema djevojci Mejri, on će se zaklinjati da će ostati vjoran svom idealu i njoj. Dakle, nema njegove pobožnosti ni u zakletvama što je bio običajni, ako ne i vjerski manir doba u kome je živio. Šaćir smatra da se čovjek okreće religiji zbog arhetipskog straha, te iz sopstvene nemoći i tragizma neumitne prolaznosti života i nastupanja starosti i smrti:

Eto na čemu se držala religija. Ni na obmani. Ni na bogu. Ni na sujevjerju. Držala se na nečemu mnogo jačem, nečemu mnogo stvarnijem, opipljivijem, na nemoći čovjeka na zemlji, na prolaznosti života, na sićušnosti čovjeka, koji sa snagom crva ništa nije mogao da učini ni protiv prolaznosti, ni protiv starosti ni protiv onoga kako se starost neminovno završava. Lako bi bilo raskrstiti sa bogom, da se moglo naći lijeka starosti. Vijekovima (Abdagić, 1971:128).

U svojoj naučno-materijalističkoj predanosti pisac i mislilac Šaćir će zaključiti da savremena civilizacija sve manje počiva na bogu, a sve više na čovjeku. U Šaćirovoj viziji njegova žena klanja namaz u polju okrenuta

zapadu, što simbolično predstavlja njegovu okrenutost i posvećenost evropskim, a ne istočnjačko-turskim kulturološkim i vjerskim vrijednostima. Šaćirova zamisao svoje žene koja se moli bogu u prirodi može biti i njegova slavenska vezanost za bogumilsku vjeru za čijim je ostacima uporno tragao i proučavao ih. Ta okrenutost žene zapadu usred molitve u Šaćirovoj predstavi jeste i prkos i protest upućen Turcima kao osvajaču južnoslavenskih zemalja.

U jednom razgovoru sa ženom Mačom, kojoj daje primat nad božjim poslanicima, Šaćirov ateizam evoluirao do stepena bogohuljenja:(...) *samo čovjek i to je sve, istina ti je Mača ova, ne Ismail i ne Ibrahim, i ne vrela pustinja uopšte, nego hladan ljudski razum* (Abdagić, 1971:231). Bogohulni Šaćir isuviše smjelo ustaje protiv osnovnih islamskih postulata, zagovarajući racionalistički, a ne religiozni ljudski rezon. Iz pozicije vjere i vjernika zbog ovakvih njegovih incidentnih i uvredljivih blasfemičnih prijestupa, autor djela bi svakako naišao na oštru kritiku i osudu, međutim u romanu su izrečene u pojedinim njegovim fragmentima i pozitivne misli o islamskoj vjeri i Muhamedu, s.a.v.s., u shvatanjima Obarde na primjer, što se opet može uzeti i razumjeti kao piščev rezon i stav. Zagovornici slobode umjetničkog izražavanja ne poznaju ograde, niti zabranjene sfere i tabue kojim bi se dala sputati piščeva sloboda, kreacija i umjetničko nadahnuće. Kao pobornik hladnog racionalizma, a ne vrelog vjerskog zanosa, Šaćir iznosi svoje ideje u svom životnom romanu pod naslovom *Selman* i u dijalogu o tematici romana koji vodi sa Selim efendijom.

- *Koncepcija mi je dobra, napredna, korisna za moj narod, za svijet, za čovjeka... Sve je sračunato na to kako je uvijek ljudski rad, odnosno ljudski um pobjeđivao, u svakom vremenu kod onih koji su ga više imali, one koji su se manje služili njime ili ga zapostavljali, ili okivali*
- *A zar ne Alah na čijoj je strani bio?*
- *To baš. I kod Osmanlija, to nije bio Alah nego je više ljudskog uma bilo tada kod njih, nego kod drugih, više slobode ljudskog uma nego kod drugih* (Abdagić, 1971:274).

Kritički odnos prema ulozi religije, koju razumije kao smetnju čovjekovom sveukupnom progresu, Šaćir zadržava i razrađuje i kada je u pitanju kršćanstvo i Isus Hrist. Poimanje kršćanstva iz vizure žene Ruzmarinke, je zapravo i Šaćirovo poimanje ove velike svjetske religije:

Bolest je to, i to je sve, i upereno je protiv čovjeka a ne za čovjeka, kako je on to u početku mislio, i ono ko te udari po jednom obrazu, okreni mu drugi, takva je to vrsta bolesti da je neki centar u zdravom mozgu povrijeđen ili je obolio, a posljedica je osjećanje i predstava fiktivnog svijeta (Abdagić, 1971:214).

Negiranjem Hrista i njegove misije na zemlji Šaćir potvrđuje svoju okrenutost i posvećenost materijalističkom i naučnom shvatanju svijeta i čovjeka, koga religija, po njegovom mišljenju, samo sputava i ograničava na putu saznanja istine. Zanesen svojim idealima i materijalizmom, on je podjednako kritičan i prema islamu i prema kršćanstvu, jasno ih negirajući: *Musliman, hrišćanin - ne postoji. Postoji samo čovjek, samo tijelo, šaka prirode, komad materije što se hrani i raspada i truhne i - ništa više* (Abdagić, 1971:190).

U romanu je značajan prostor posvećen religijama i vjerskim raspravama u kojima imamo oprečne stavove po pitanjima svrshodnosti, uspona, stagniranju i propasti pojedinih vjera. Ove rasprave su posebno prisutne u redovima partizanske grupe sastavljene od boraca intelektualaca. Obarda, Slobo, Aziz, Lipovac, Anica i drugi, često se u svojim dijalozima prisjećaju tajanstvenog Šaćira.

18.12. ŠAĆIR I HUDAM

*On sa hudamom
ide,
nevidljiv i on kao hudam*

Šaćir je u svom nastojanju da sazna istinu osim proučavanja objektivnog svijeta freudovski ponirao u skrivene sfere čovjekovog bića. U tom na momente spiritualističkom odvajanju od ovozemaljske stvarnosti u traganju za saznanjem za čovjeka nesaznajnog prati ga misteriozno biće *hudam*.¹⁴ Čovjekova nemoć i očaj pred vječitom zagonetkom i misterijom prirode i Boga, guraju ga u naručje *džina*, uz čiju pomoć upuštajući se u okultizam, nastoji pronaći rješenje i šifru vječite tajne o svrshodnosti

---

¹⁴Hudam (ar.): poslušni džin(duh) u arapskoj magiji koji služi onome koji saziva džine.

njegovog izgnanstva iz dženetskih predjela i patnji na Zemlji, stareći i iščekujući smrt. U islamskoj duhovnosti hudam označava pomagača u nekakvom duhovnom spiritualističkom obredu. Vjeruje se da su hudami nevidljiva bića koja pomažu ljudima pri magijskim obredima. Šaćira prati hudam, mračna strana njegove egzistencije, na putu saznanja isto kao što doktora Fausta u nastojanju da prevaziđe ljudsku ograničenost na putu saznanja prati i pomaže demon Mefisto. Faust teži da dospije do kosmičkih daljina jer je prevazišao zemaljsko iskustvo koje više ne može da zainteresira njegov intelekt. On nije uspavani duh, nego dinamičan, prodoran i radoznao intelektualac, koji teži da sazna i iskusi suštinu nebeskih zakona i harmoniju misterioznog kosmosa. Učenom Faustu je dosadio kabinet prepun prašnjivih knjiga, pa se odlučio na avanturizam saznanja nebeskih visina, potpisujući pakt i sa samim đavolom, svojim vjernim pratiocem na putu saznanja istine.

Šaćirov intelekt i nemiran duh istraživača čovjekove egzistencije odvešće ga u sfere okultizma, spiritualizma, misticizma i sanjarenja. Njegov pratilac i pomagač hudam samo će još više mistificirati čudaka i *ludova* Šaćira, o čemu razgovaraju Lipovac i Aziz:

- *Je li tačno da Šaćir ima hudama?*
- *Ja ne vjerujem u to.*
- *Kažu da ni on nije vjerovao, ali eto uspio je da ga nađe...*
- *Kad bi on imao hudama, to bi bilo više nego da je dobio ovaj rat... Kakav rat, ratovi dolaze i prolaze, a istine žive hiljadama godina.*
- *Ja sam čuo da on sa hudamom ide, nevidljiv i on kao hudam, od ratišta do ratišta, od zemlje do zemlje, i u podzemlja se spuštao i na nebesa sama odlazi i da mu hudam omogućuje sve to da vidi i sazna (Abdagić, 1971:300).*

Šaćirovo spuštanje pod zemlju podsjeća na Danteovo fiktivno putovanje kroz zagrobni život u *Božanstvenoj komediji*. Na tom putovanju Dante ima pratiocice: kroz Pakao i Čistilište njegov vodič je pjesnik Vergilije, dok ga kroz Raj vodi voljena Beatriče.

Šaćirovo mistično i spiritualno penjanje na nebesa liči na Faustovu zagledanost u kosmička prostranstva koja je želio da dokuči, sazna i iskusi. Motiv uspona na nebesa pisac je pozajmio i iz kur'anske predstave u putovanjima nebesima posljednjeg božjeg poslanika Muhameda s.a.v.s. Mistifikaciji Šaćirovog lika doprinose i sumnje u njegovo stvarno postojanje koje iznosi Aziz:

Ne postoji ni Šaćir, ni Glogovik, ni ti Aspekti njegovi... na šta se javlja nečiji glas iz društva: Šaćir postoji. Ja sam razgovarao s njim, to je crn čovjek, visok i asimetrična lica, a što se tiče hudama, to ne znam. Pojavio se jednom i tragao je za nekim dokumentima u biblioteci i tada sam ga video (Abdagić, 1971:350).

Misteriozni, crni, mračni i zamišljeni čudak Šaćir će se tajanstveno pretvoriti u pepeo poslije smrti o čemu govori Obarda, lik na koga je Šaćir sve više ličio: *Šaćir - to je sad samo pepeo* (Abdagić, 1971:350).

Šaćirovo pretvaranje u pepeo omogućit će njegovo ponovno rađanje i novu egzistenciju poput mitske ptice feniks, koja se rađa iz pepela. U ovoj metaforičko-simboličnoj i asocijativnoj mitskoj predstavi oživljavanja bića iz pepela pisac Abdagić je i dao naslov romanu *Feniks*. Šaćirov saznajni i iskustveni put završava se starošću u kojoj čovjek sublimira i apsolvirava sva znanja i u toj dobi on je najracionalniji, najtrezveniji, pa se starost može razumjeti ne kao završna faza čovjekovog propadanja i skončanja, već kao faza nove, iskusnije i mudrije egzistencije u njegovom simboličnom podizanju iz pepela. Obarda, lik koji proglašava Šaćira mrtvom bezvrijednom gomilom pepela, također se pretvara u pepeo, što može biti piščeva zamisao da biće svog junaka transponira u ličnost Obarde, poslije čijeg ugasnuća Šaćir nastavlja trajanje u liku Omaru.

Ovim fantazmagorijskim umjetničkim postupkom pisac je želio da istakne vrijednost i neuništivost Šaćirove ideje u traganju za istinom. U tom smislu on je ideji svog junaka obezbijedio mitsku besmrtnost, pošto njegova smrt i pepeo u koji se pretvara i iz kojeg se ponovo rađa, predstavlja samo jednu njegovu prijelaznu fazu ka novoj transformaciji vizije koja nastavlja kontinuitet trajanja njegove misionarske ideje.

18.13. ŠAĆIR U NOVOJ, DRUGOJ JUGOSLAVIJI

*Djecu će nam odvojiti od
nas,
a žene će ići otkrivena lica*

Ideje jugoslavenstva, bratstva i jedinstva, oslobođenje od tuđinske vlasti i društveni progres, koji je novi poredak trebao obezbijediti, osnovni su razlozi zbog kojih je Šaćir izašao iz duhovnog samozatočeništva u mračnoj

Junan-kuli i priključio se partizanskoj četi. Šaćirove ideje pisac transponira preko drugih likova nosioca i nasljednika njegovog identiteta i ideja u čijim egzistencijama on nastavlja svoju misiju obnovljen iz pepela, sav satkan od lelujavih alegorijskih, misaonih, metaforičkih kontura i iluzija. I u novom poretku u kome bi bilo logično da će doživjeti sve počasti intelektualca čije su ideje, za koje je robijao, trijumfovale, Šaćir ostaje mističan tragalac za istinom i na momente zapada u halucinantna stanja snoviđenja i spiritualizma.

Poslije Drugog svjetskog rata, komunističke revolucije i oslobođenja, nove vlasti u Glogoviku provode agrarnu reformu i eksproprijaciju oduzimajući velikašima imanja pod parolom: *Zemlja seljacima*. Rušid efendija, Šaćirov brat, doživljava ekonomski krah. Ta vlast, kojoj je samo simbolično pripadao i Šaćir, oduzima mu imovinu, ali on se iz svoje gordosti ne obraća bratu za pomoć, već mu samo šalje pismo kojim ga opominje da se zauzme za porodičnu Junan-kulu, simbol utočišta, zaštite i bjekstva, kako bi je izuzeli iz eksproprijacije, podsjećajući ga da će mu opet zatrebati. Rušid efendija se prisjeća raskošnog života u Beogradu uz kocku, alkohol i društvo lijepe djevojke Žane, koju je Šaćir ponizio ostavivši je, a Rušid se njome oženio. Rušidova slava je prošlost, on je ostario i živi u Suštinama, opustjelom selu.

Šaćir se ne sveti Gavru za njegove represalije, pokazujući time da je njegova misaonost i duhovnost zaokupljena višim egzistencijalnim pitanjima, a ne karikaturom banalnog i brutalnog činovnika Gavra. Komunistička vlast pokazuje svu osionost i osvetoljubivost prema pobijeđenoj građanskoj klasi oduzimajući joj imovinu i likvidirajući pojedine njene pripadnike. Doba Druge Jugoslavije opet neće Bošnjacima donijeti nikakvu sigurnost u pogledu ostvarivanja nacionalnih, vjerskih i kulturnih prava, pa se dio ovog naroda seli u Tursku, čiju su krivicu okajavali i u novijoj historiji koncem mračnog XX stoljeća. Šaćir traga za razlozima zaostajanja Bošnjaka u odnosu na druge evropske narode i zaključuje da su uzroci u viševjekovnoj udobnoj poziciji i neradu, divanu i lagodnom životu ovog islamiziranog slavenskog naroda u vrijeme turske vladavine. Nova nevolja i strijepnja se nadvila nad Glogovikom, o čemu se panično ćaskalo u Zifaginoj kahvi:

I opet su sjedili i pušili, ćutali dugo i kroz duhanski dim u mislima zalazili u prošlost, vraćali se iz nje, i protiv svoje volje, za čas sagledavali ono što ih okružuje i što je bilo stvarnost, a onda

brzo bježali od tih pomisli i opet u daleke dane na kojima su se zaustavljali, uzdisali teško i mahali glavom u nevjerici, šta se čini od svijeta, je li moguće, zar da ovoliko preturimo preko glave, za samo pedeset godina kao oni prije nas za pet stotina, i zašto baš mi poslije pet stotina godina, poslije hiljada godina, zašto baš mi da budemo ti preko čijih se leđa prelomi sve što je čovjekovo od postanka: vjera i svojina? Djecu će nam odvojiti od nas, a žene će ići otkrivena lica i izgubiće obraz i sram, šta sve nećemo dočekati (Abdagić, 1972:125).

U obnovljenoj *Zifaginoj kahvi* koja je bila porušena u ratu, vodili su se važni bošnjački razgovori. Kahva je njihov jedini nacionalni kulturni institut, sudnica, skupština, akademija na kojoj se pažljivo i mudro vode polemike, bolno hronološki bilježe događaji koji su uzrokovali nacionalno posrnuće. U *kahvi* se boluje nostalgija za Turskom i sultanom i obrazlažu teze o mogućnostima opstanka naroda pod istragom i prijatnijom osvete Kosova nad njim. *Ni da umremo i nestanemo konačno, eto nije nam dato, nego najprije da izdržimo i ovo, pa tek onda* (Abdagić, 1972:98) - čuli su se glasovi uznemirenih ljudi iz *Zifagine kahve*. Šaćirova vizija jugoslavenstva i bošnjaštva od početka je suprotstavljena viziji *Zifagine kahve*. Međutim, u pojedinim momentima bijesa i razočaranja kao i zrelog promišljanja nacionalnog pitanja Bošnjaka njegove teze se prožimaju i podudaraju sa mislima iz *Zifagine kahve*, bošnjačkog *azila* i *akademije* zabrinutih za svoju egzistenciju, tragičnih i od Turaka ostavljenih nemoćnih Bošnjaka, uplašanih stalnim sumnjičenjima i *istragama*. Njegovo promišljanje, koje je na momente slično ostalim razmišljanjima, ne da se uokviriti u kahvanske okvire zabrinutih, nacionalno svjesnih, ali ipak manje obrazovanih ljudi od njega, što priznaje iskusni nizam Zejnil čauš: *Šaćire, ti uvijek raniš za jednu ideju i za jednu epohu* (Abdagić, 1972:133). Međutim, i pored te njegove vizionarske dimenzije *Zifagina kahva* u Šaćiru ipak vidi promašenu i tragičnu osobu lelujave prirode čiji su panslavistički ideali porušeni srpskim hegemonizmom. Selim efendija mu prijekorno prebacuje: *I Srbistan ti je bio ideal, pa vidiš šta se desilo s tobom* (Abdagić, 1972:169).

Šaćirova duhovna fizionomija satkana od nestabilne misaonosti je originalna i nije slična ni jednoj drugoj u romanu Feniks. *Ne postoji nesreća! Ništa nisam izgubio od života. Svaku nesreću treba smatrati za izuzetnu okolnost, za povlasticu sudbine, za preimućstvo pred drugima, za dodjelu plemstva* (Abdagić, 1972:133). Intelektualac i filozof Šaćir sokratovskom mudrošću, neponovljivo originalno promišlja o fenomenu nesreće kao posebnom čovjekovom iskušenju.

18.14. PISAC U KANDŽAMA BEŠTIJE

Šaćir predugo piše svoj roman o Selmanu, koji je neka vrsta njegovog duhovnog dnevnika. U razgovoru sa prepredenim Selim efendijom, čovjekom za sva vremena i sve zakone i vladare, Šaćir kaže da je glavni junak njegovog romana *ljudska misao*, što nadilazi ograničenost ljudske figure u liku Selmana. Abdagićev lik Šaćir i Šaćirov lik Selman su na isti način osmišljeni. Oni su simboli čovjekove intelektualne misli. Abdagićev lik, pisac Šaćir je antropomorfizacija piščeve ideje o intelektualcu i njegovoj složenoj misaonosti, što se može razumjeti kao piščeva poetička potreba za osmišljavanjem ideje u fizičnosti stvarne ljudske materijalne egzistencije makar i prividno, koja praktično misli i djela kao i ostali likovi u složenoj strukturi romana *Feniks*. Junaku Selmanu kao da je dosadilo traganje i ronjenje po sferama stvarnog i nestvarnog i sada je došlo vrijeme da se odmori i posveti jednostavnom životu i ljubavi. U novom stanju svoje egzistencije i ambijentu ograničenosti i skučenosti, zagonetni i tajanstveni Šaćir živi krajnje skromnim životom pisca.

Namještaja nekog sad i nemam, niti bi imala šta da radi tu ženska ruka: jedan kauč kao najvažnije, jedan sto, jedna peć, u dnu sobe stalaža sa knjigama, knjige razbacane svud po sobi, po stolu, pod krevetom, na policama. I taj radio. Soba je u obliku pravougaonika, neudobna i nedovoljno svijetla. Nema ništa. Samo ja, samo ovo snage što sa mnom ima. Snovima se bavim, tačno znam njihovu suštinu (Abdagić, 1972:221).

Sklon misticizmu, Šaćir tačno u ponoć uzima knjigu da čita, odlaže je i čuje glas beštije koji ga optužuje da je pokušao atentat na Predsjednika Republike. U mučnom i dramatičnom dijalogu pisca Adama koji predstavlja pisca Šaćira, glas beštije ga osuđuje i govori mu da će on sam izvršiti samoubistvo. Adam je uplašen ovim strašnim dijalogom sa beštijom i glasovima koji ga dovode na ivicu ludila. Odlazi u policiju kod inspektora pravdajući se da je potpuno nevin i da nema pojma o spremanju atentata na Predsjednika i da ne pripada nikakvoj tajnoj organizaciji za šta ga optužuje glas beštije, a inspektor ga nastoji smiriti.

- Inspektore, uvjeravam vas da sam potpuno nevin u stvarima za koje me optužujete... Nemam pojma ni o kakvom spremanju atentata na predsjednika Republike... Ni o kakvoj tajnoj

organizaciji... Uvjeravam vas inspektore... ne znam ni za kakav atentat, niti je to na mom nivou...

- Čovječe, niko vas ne optužuje da ste vi učestvovali u takvoj zavjeri. Ja prvi put od vas čujem da se takva zavjera spremala.

- Znaite, ja ću vas uvjeriti u to. Ja nisam politička naivčina, iako mi to nije struka.

- Nije potrebno. Molim vas, nije potrebno. Niko vas ne optužuje ni za šta... Možete biti mirni potpuno... Mi imamo o vama najbolje podatke (Abdagić, 1972:223).

Adam nema mira, njegova glasova duhova uznemiravaju noću, optužujući ga i govoreći mu da će se sam ubiti. Poslije ponovne posjete inspektor, ovaj mu je predložio da treba da se obrati psihijatru: *Kako bi bilo da vi odete kod psihijatra? Nemojte to da shvatite tragično, takvo je naše vrijeme. Svi mi idemo. Mi koji aktivno učestvujemo u ovom savremenom životu. I ja.* (Abdagić, 1972:223).

Uzaludna su Adamova nastojanja da inspektor dokaže da je normalan čovjek i da mu se samo javljaju glasovi koji ga proganjaju i optužuju.

On (duh) može mene da drmne usred sna, on može da izazove kočenje pojedinih organa kod mene. Ruke, noge, srca i ako hoće... Pa ja čitave noći ne spavam... pa ja sam pijan poslije svake noći... umorniji poslije spavanja nego prije spavanja... Inspektore, samo nasljedni zločinac...

- Budite potpuno mirni (...) Vi uživate zaštitu zakona kao i svaki drugi građanin... No, jeste li sad mirni?

- Pa uzalud... kad vi nećete da vjerujete (Abdagić, 1972:223).

Adam je sve uzbuđeniji, halucinacije se pojačavaju, glasovi su sve češći i oštriji u osudama. Asocijacima on nastoji da odgonetne ko stoji iza ovih glasova, ko mu šalje utvare da ga noćima iscrpljuju i čereče:

- Niko drugi nego Gavro... On je uvijek bio mašice u rukama drugih... (...) Glas-Bulazniš Adame... Kakav Gavro, ostavi mrtve na miru. Ih, sve si zaboravio. Tragedija. Pa to je pomračenje uma. Ti si kriv što je stradao Sima, jer ti si ga uvukao u organizaciju... iako si ti, valja reći, protjeran u Jemen, a on nije... Ali koje je gore, Adame?... Tebe niko nije tukao kao Simu, ali trebalo je još u

pustinji da budeš, pod vrelin suncem, isto to, nadali smo se da ćeš biti isto to, ali eto, ti si to postigao na drugi način... Sima je umro, ali eto ostao si ti... Ti si sad Sima, Adame, on produžuje život u tebi... Sve si zaboravio, Adame... Žao mi te je, Adame, kako da ti pomognem? Ima načina, ima načina, ali ti nećeš da poslušаш, više voliš da izmišljaš i da zalaziš u stvari koje te se ne tiču... Ima načina, Adame, ubij se, Adame, oslobodi se tvog ljudskog uma, ali konačno, Adame, i onda ćeš konačno biti Slobodan... Zauvijek, Adame...(Abdagić, 1972:223).

Unezvjeren i rastrojen pisac Adam tragajući za uzrokom progona i optužujućih glasova odgovore traži i u sjedištu vladajuće stranke, smatrajući da njegova nesreća možda potiči iz ovog centra moći. On misli da ga proganja njihova tajna organizacija, jer on ne razmišlja kao oni iz vladajuće stranke. Međutim, ni na toj adresi on ne nalazi odgovor, već dobija savjet da se obrati ljekaru. Praćen stalnim nagovaranjem od strane Glasa da prizna da je spremao atentat na Predsjednika Republike i uz stalno imperativno obraćanje *Ubij se Adame*, on pomišlja da je možda lijek da prestane sa pisanjem i da se odrekne svega što je do sad napisao. Međutim, Glas mu kaže da je dockan, jer je on mnogo napisao i ciljao je pravo u srca ljudi, pa zato i on cilja u njegovo srce.

Pisac Adam uporno piše i njegova djela se objavljuju u velikim tiražima. U njegovu sobu sa uperenim revolverom upada urednik izdavača koji objavljuje njegove knjige i traži mu ostale rukopise. Urednik dolazi Adamu naoružan ne sa ciljem da ga opljačka ili ubije, već zbog straha, smatrajući da ima posla sa ludakom. Urednik nastoji da ga nagovori da ne piše mnogo, jer se u savremenom svijetu sve kontrolira pa i ljudska misao. Sugerira mu da je bolje da se okane svijeta đavola i da se vrati običnom životu i uživanjima. Ovaj prislan pristup Urednika je njegov ljudski i iskren odnos prema čovjeku sa kojim saosjeća i žali ga. Najzad, Adam odlazi kod psihijatra koji mu kaže da boluje od paranoje i preporučuje mu da legne u bolnicu, što ovaj odbija. *Vi ste težak bolesnik i vama treba pomoći* (Abdagić, 1972:282), glasila je dijagnoza. Na rubu duševnog rastrojstva Adam ponovo odlazi u policiju i razgovara sa inspektorom:

Ja sam organizovao atentat na Predsjednika Republike. - Nemojte da nas mučite, molim vas... Koliko smo puta bili u vašoj sobi dosad... koliko smo puta dežurali u vašem dvorištu, u vašoj ulici... ostavite se vi... Prisluškivali na vašim vratima...I nikad ništa... nikakva glasa...Sve je to samo u vašoj glavi...(Abdagić, 1972:295).

Inspektor ljutito odbija Adama, govoreći mu da nije kriv pred zakonom i da treba da se obrati psihijatru. Na kraju ove Adamove nesretne avanture sa beštijom, Glas mu se obraća i otkriva mu da su njegove nevolje u umjetničkom traganju za tajanstvenim zabranjenim regionima u koje ga odvođe pisanje i radoznalost umjetnika za misterioznim, ljudskom biću nedokučivim sferama: *Hoćeš ti umjetnost! Hoćeš ti da letiš u nepoznate, u zaboravljene regione. Adame, šta te se tiču zabranjeni regioni, hoćeš ti da zabadaš nos u stvari koje te se ne tiču, da otkrivaš* (Abdagić, 1972:308).

Jasno je da pisac Adam predstavlja pisca Šaćira, a pisac Šaćir pisca Abdagića kome su se zbog raznih represalija od strane režima do kraja života pričinjavale sjenke ljudi koji ga proganjaju kao nepravedno optuženog sumnjivog bivšeg revolucionara i poznatog intelektualca. Pisanje i umjetnost je medijum u kome je Šaćir tražio utočište i bjekstvo od teške stvarnosti, ali njegovo traganje po nepoznatim predjelima kamo ga je pisanje odvelo je opasno po čovjeka i na tom putu ga prati džin *hudam* govoreći mu da je njegova saznajna moć ograničena. Kad su se njegovi ideali ostvarili i kad je mogao slobodno da piše i objavljuje, došla je nova nepremostiva prirodna sila:starost. U dramatičnom *hudamovom* poigravanju u Šaćirovoj sobi, virenju iza knjiga, skakutanju po stolu, ispod kreveta, nestajanju i pojavljivanju, pisac nam daje viziju nemoći Šaćirovog ograničenog ljudskog duha u faustovskom nastojanju da preskoči nepremostiv zid ljudskog dometa saznanja i da otkrije šta se nalazi iza zida, kao moćne prepreke čovjekove ograničenosti. U toj, za njega nepoznatoj sferi, on je nemoćan i ograničen, jer tajnu postojanja i života poslije smrti čovjek ne može da sazna, već nevidljivi i sveprisutni suveren. Šaćirova tragalačka upornost odvela ga je daleko i odvojila od realnog pojavnog svijeta u kome je mogao postići mnogo da je na vrijeme posjedovao samosvijest o sopstvenoj ograničenosti i opasnosti daljina i visina kamo čovjek uzaludno strijemi. Starost kao nepremostivi zid i sila koja dolazi je novo Šaćirovo iskustvo u kome će

možda naći odgovore na svoja pitanja o čovjeku i utočište za svoje tajanstveno biće.

19. ŠAĆIR I OBJAVA

*Najveća je istina u tome
da ne treba tragati za istinom*

Prije *Objave* Šaćira hudam spušta u Had i na tom danteovskom putovanju zagrobnim svijetom on stiče još jedno iskustvo i upoznaje svakojaka čudesa i raznovrsne stanovnike sa kojima druguje, razgovara, analizira ih. Izlazak iz Hada potpomognut je suncem i glasom koji mu savjetuje da zatvori oči, jer je na red penjanje na nebesa koja su obasjana suncem od kojega čovjek može oslijepiti. Glas Šaćiru saopštava da je hudam samo njegovo trčkaralo i sluga. Šaćirov duh izlazi iz tijela koje simbolično ostavlja Zejnil-čajušu na čuvanje i odlazi na čudesna putovanja svijetom na kojima se zadržava danima i ponovo se vraća.

Šaćir strada za ideju panslavizma ustajući protiv turske okupacije. Poslije oslobođenja od tuđina njegovu ideju bratstva Južnih Slavena progutao je mrak Kraljevine SHS. Ratovanje, traganje za identitetom, bježanje od stvarnosti u spiritualizam, drugovanje sa hudamom, snoviđenja, susret sa starošću, spuštanje u Had i penjanje na nebesa, učiniće ga izabranikom preko koga će *njegov* Bog obznaniti *Objavu* čovječanstvu. Bog je ljut na čovječanstvo koje koje je *namjerno izmislilo vjere* i razlike u vjerama kako bi se ljudi svađali, što je suprotno Božjoj zamisli da se čovječanstvo objedini oko jedne vjere. U dramatičnoj noći Bog se Šaćiru obraća glasom:

Tako mi moje veličine sve ću učiniti hašar na zemlji, ne budete li odsad jedno... I ako se ne svrstate pod jedno i ne priznate moje, a najprije ako ne priznate Šaćira, njega posljednjeg moga izabranika preko kojeg vam ovo objavih, posljednje, preko koga ću vam i dalje objave slati (Abdagić, 1972:412).

Šaćirovo mukotrpno traganje za istinom učinilo ga je *izabranikom* preko koga će Bog obznaniti *Objavu*. Znamo da je Šaćir ateist, materijalist i bogohulnik, okrenut traganju, nauci i raznim meditacijama. Bog bira najbolje i najodanije ljude i njima povjerava poruke čovječanstvu. Zašto je onda takav bogohulni Šaćir izabran od Boga kome povjerava *Objavu*?

A Šaćir nacionalist? A drugi Šaćir mistik? Jest bogami, nismo mi za sujevjerje, nego samo da se vjeruje u nas, u Gospodara tvog, a ne u nečiste sile i đavole. Pa Obarda, zar on, koji nije vjerovao ni u šta, ili vjerovao u sve, zar on nije najveći grješnik? A tek Planski? Sav crn, Šaćire, od grijehova. Šta misliš, kud će ti duša, Šaćire - ako ja ne odlučim drukčije, valja reći, ako ti sve to ne potreš jednim velikim djelom?(Abdagić, 1972:528).

Šaćirova grešnost i egzistencijalne transformacije na putu traganja za saznanjem, te natprosječan intelekt preporučili su ga za izabranika. Šaćir nacionalista se pretvorio u pepeo, zatim se transformiše u Obardu od koga ostaje samo pepeo, kasnije u Omara, zatim u Planskog koji se također pretvara u pepeo. Šaćirova ideja traga za podesnim zemaljskim antropomorfnim bićem koje će je afirmirati i prenositi u određenom vremenu i prostoru. Susret sa *njegovim* Bogom je posljednja faza u traganju za istinom i mogućnostima izbavljenja iz zabluda koje su ga odvodile u razne sfere realnog i irealnog, racionalnog i iracionalnog, spiritualnog, onostranog i magijskog. On slavi Ilinden sa ustanicima, a ne Bajram. *Tako mi moje moći ja ne pravim razlike da li mi se neko klanja u šeširu, u kakvoj drugoj kapi ili gologlav, da li to čini sa tri prsta ili sa čitavom šakom, ni sa objema rukama ispruženih dlanova meni* (Abdagić, 1972:528).

Bog ga uznosi na nebo gdje upoznaje nepregledna zvjezdana savršena prostranstva. U jednoj ruci drži Mjesec, u drugoj Sunce, što je dokaz vrhunske božanske nadmoći u stvaranju umjetnosti koja je iznad svega na Zemlji. Šaćir je uplašen od moći, djela i lica Božjeg koje mu se pokazalo. Na pitanje šta je istina odgovara mu Glas sa kojim vodi dijalog:

- *Najveća ti je istina u tome da ne tragaš za istinom.*

- *Samo je umjetnost prava istina.*

- *Mislim da su upravo religije i vjerovanja krivi za veliku zaostalost ljudi na Zemlji.*

- *Poreci što si rekao nesrećniče* (Abdagić, 1972:528).

Glas koji Šaćir čuje nastoji da ga oslobodi razuma i potčini vjerovanju u božanski svesvijet. Glas insistira i stalno opominje Šaćira da se mane razuma i da bude poslušnik koji ne sumnja. Na kraju glas razuma mu otkriva da su Šaćirova priviđenja nestvarna i da su ona proizvod njegovih

dubokih i upornih razmišljanja. Šaćirovo izbavljenje i triježenje od halucinantnih stanja predmet su posljednjeg poglavlja u romanu koje nosi simboličan naslov *Izlazak*.

20. ŠAĆIROV IZLAZAK

Poslije dubokog promišljanja u svojoj sobi koje Šaćira odvodi u svijet mistike, spiritualizma, religije, spuštanja u Had i uzdizanja na božanska nebeska prostranstva, on doživljava neki vid katarze i ponovo se vraća realnom svijetu. On vodi opušten i sasvim realan i konkretni dijalog sa svojom ženom Mejrom u idiličnom morskome ambijentu uživajući na plaži, suncu i pijesku. Njihov razgovor liči na sve jednostavne lijepe i nježne dijaloge supružnika koji se vole i poštuju. Otriježnjeni Šaćir, očekujući posjetu članova redakcije časopisa, zapisuje u svoj dnevnik:

Nema nikakva Adama! Nema Sibila! Kakav Penbrok, to je doista samo halucinacija... To je možda samo neka forma, neki izraz kako bi se drukčije dalo neko stanje kod nas, kod mene... Nema nikakvih bogova. Sve je u meni (Abdagić, 1972:619).

Šaćir se iz svijeta snoviđenja, magije, hudama i halucinacija vraća realnom životu, materijalizmu, nauci i umjetnosti. Samoća i traganja nisu mu donijeli ništa, već ga vraćaju na početnu poziciju razuma i realnog objektivizma odakle se upustio u svojevrsnu duhovnu avanturu u potrazi za saznanjem onoga što je nesaznajno. Kao čovjek prosvijetljen razumom, on se oteo svim utvarama, beštijama, čudesima i krajnje ljudski uzviknuo: *Zbogom snovi, zbogom sujevjerja svih vrsta (Abdagić, 1972:625).*

Poslije zalaska u zabranjene sfere u kojima se Šaćir prikazuje kao izabranik od Boga čime krši osnovni stub vjere islama, koja definira vjersku istinu da je posljednju objavu čovječanstvu Bog obznanio preko svog poslanika Muhameda, s.a.v.s., Šaćir se vraća ateizmu, svom prvobitnom duhovnom opredjeljenju. On čita *Jevanđelja i Kur'an*, ne da bi ih izučavao i doživljavao kao vjerske knjige, već radi umjetničkog užitka. Za njega je religija *prazna školjka*, a umjetnost i nauka su sve. Šaćir je izgubio ogromno vrijeme u svojim duhovnim avanturističkim traganjima i sada je kao već ostario čovjek zemljane boje u licu, guste, ali progušene kose, gustih brkova, ličio na svog brata Rušida. Glasovi raznih utvara i beštija su utihnuli. Od raznolikih njegovih identitetskih transformacija (bijedni četkar, Omar,

Planski, Adam), ostao je Šaćir koji se vraća razumu trijumfujući nad Mrgudanom, Grbudanom i ostalim utvarama stvorenim njegovom uobraziljom i fantazmogorijskim predstavama.

Poslije dugotrajnog odsustva iz redakcije časopisa Šaćir se vraća na mjesto urednika na opće odobravanje saradnika i prijatelja. Među njima je i Joca, Šaćirov drug iz rata, koji mu je rekao: *Pošao si od umjetnosti i eto, vratio si se opet umjetnosti. Nema ništa, to nam je sve, samo sam ja cijenio u tebi iskrenost tvog uvjerenja i tvoju strast za traganjem, za penjanjem, za dalje...*(Abdagić, 1972:632).

Šaćir se na kraju susreće sa svojim ostarjelim i od pića oronulim bratom Rušidom, uz koga su bili svi ostali žitelji Glogovika: Derviš-efendija, Harun-efendija, Nazif-aga, junačina Vejsil, Selim-efendija. Šaćir je želio da potre davnašnje nesporazume sa bratom, čiji su uzroci u njihovim različitim ideološkim pripadnostima. Podsjećajući Šaćira da su bili oni u pravu kad su ostali vjerni Turskoj i kad je propadala, protiv koje se Šaćir borio, Derviš-efendija kaže: *Bi naše* (Abdagić, 1972: 634).

Šaćirov doživljaj starosti na kraju je dat kao posebna egzistencijalna čovjekova vrhovna i finalna dimenzija kojoj se teži i za koju se živi. U starosti on vidi mogućnost sinteze čovjekovih ideala i traganja. Starost za Šaćira neće biti zadnja faza čovjekove nemoći na putu ka neumitnom skončanju, već dobra mogućnost bića za pravom spoznajom svoje suštinske misije.

Iz opasnih i tajanstvenih sfera, u koje ga je odvelo pomračenje uma, Šaćira u realni svijet vraća njegova *stara ljubav*-razum. Povratak misli, razumu i realnom, trijumf je objektivnog ovozemaljskog intelektualca materijaliste Šaćira, nad Šaćirom koji roni u mraku iracionalnih magijskih sfera, vođen tajanstvenim glasovima hudama i raznih drugih utvara, sablasti i beštija, kojima ga je predao u kandže njegov intelektualni nemir u nastojanju saznanja nesaznajnog. Svjetlost ljudske misli, razuma i spoznaje da je tajna mudrosti u čovjekovoj starosti, izvode Šaćira iz mističnih katakombi onostranog iracionalnog mračnog svijeta u svijet zemaljskog, racionalnog, materijalističkog, naučnog, umjetničkog i ljudskog.

Pisac Muhamed Abdagić u romanu *Feniks*, u kome je glavni junak *ljudska misao*, iz različitih pozicija prati sudbinu svog (fiktivnog) junaka Šaćira, koga izvodi iz mraka halucinantnog, iracionalnog, besmislenog i demonskog ambijenta, vraćajući mu dimenziju trezvenog i racionalnog umjetnika i intelektualca. Za razliku od sudbine svog junaka Šaćira, koga pisac izvodi iz mraka na svjetlost, komunistička ideologija koju je pisac sam stvarao, ostaviće Abdagića u bolnom okajavanju *grijevova* krivca bez

krivice, čiji tragizam dolazi iz neistine izrečene u jednoj fusnoti i tamnorukog Rankovićevog škrabanja po marginama njegovih pisama u kojima je revolucionar od partijskih prvaka bezuspješno tražio pravo za svoj narod i sopstvenu rehabilitaciju.

Potpunu rehabilitaciju za života Muhamed Abdagić nije doživio. Proganjan sjenkama nevidljivih tamnorukih moćnih ideoloških pisara jedne fusnote i ispisanim Rankovićevim opaskama na marginama pisama, u kojima je od vlasti bezuspješno tražio rehabilitaciju, učiniće ga najvećim tragičarem u sandzačkobošnjačkoj pa i sveukupnoj bošnjačkoj literaturi druge polovine XX stoljeća. Piscu Abdagiću *i nebo je ostalo dužno*, kako je i sam napisao u jednoj pjesmi definirajući složenost i tragizam svog položaja kao neshvaćenog intelektualca, proganjanog i osuđivanog revolucionara, osporavanog i zabranjivanog pisca. Nadamo se da će ovaj rad pokrenuti naučnu zainteresiranost za čitanje, istraživanje, objavljivanje i valoriziranje obimne Abdagićeve literarne ostavštine u rukopisu, koju njegovi rođaci brižljivo čuvaju u porodičnoj biblioteci.

21. INTELEKTUALNE I IDEOLOŠKE VIZIJE DOBRICE ĆOSIĆA

Dobrica Ćosić (1921-2014) je po mnogim mišljenjima jedan od najvećih srpskih pisaca i intelektualaca XX stoljeća. Kao moderni *otac nacije*, partizan, komunista, ideolog i disident, predsjednik SR Jugoslavije, akademik i pisac, osporavan od nesrpskih južnoslavenskih političkih i intelektualnih krugova, sumnjičen kao zagovornik velikosrpske ideologije, Ćosić zavrjeđuje da u ovom radu objektivno i bez bilo kakvih unaprijed postavljenih zadataka prikažemo njegovu ideološku viziju, poetiku i književnoumjetnička dostignuća u južnoslavenskoj literaturi XX stoljeća. Ćosić se usprotivio političkoj likvidaciji Aleksandra Rankovića, što će ga trajno učiniti sumnjivim intelektualcem, uz kvalifikacije da je velikosrpski nacionalist i ideolog. Blizak saradnik Josipa Broza i njegov saputnik na brodu *Galeb* po afričkim zemljama, postaće jedan od njegovih najžešćih opozicionara i protivnika. On će 1968. godine otvoriti pitanje Kosova u političkoj javnosti čime će skrenuti pažnju komunističkih vlasti na sebe.

U svečanoj besjedi u povodu prijema u članstvo SANU 1970. godine jednom rečenicom je definirao svoje intelektualno i ideološko opredjeljenje: *Srpski narod je dobijao u ratu, a gubio u miru*. Ova njegova famozna rečenica najavila je *Memorandum* SANU iz 1986. godine u kome je razmatrano srpsko pitanje u zajedničkoj državi i definirane smjernice za rješavanje položaja Srba uz konstataciju da je u Titovoj Jugoslaviji ovom

narodu učinjena nepravda. *Memorandum* se zalaže za cjelovitost srpskog nacionalnog bića u federalnoj Jugoslaviji i kritizira Ustav iz 1974. godine smatrajući ga neprihvatljivim, jer dovodi do konfederalizma i slabljenja države, stvaranjem pokrajina na štetu Srbije i jačanjem nacionalnih elemenata i autonomaških težnji.

Tekst *Memoranduma* SANU iz 1986. godine biće označen kao izraz i težnja za ostvarenjem velikosrpske ideologije, a akademik Ćosić bit će shvaćen kao *otac nacije* i glavni zagovornik velikosrpske ideje koja će progutati Socijalističku Federativnu Jugoslaviju krajem XX stoljeća.

22. PISAC DOBRICA ĆOSIĆ

Obično se misli da su Ćosićeve književni počeci vezani za roman *Daleko je sunce* (1951), kojim se predstavio književnoj javnosti kao već zreo pisac bez početničkih literarnih lutanja. Međutim, po svjedočenjima samoga pisca, a i po nekim objavljenim i sačuvanim literarnim radovima, prije ovog romana Ćosić je imao izvjesne književne pokušaje. On je još kao srednjoškolac napisao svoj literarni prvijenac u stihu. U toj nesačuvanoj pjesmi dječak Ćosić se, kako je i sam kazao, pobunio protiv Boga što je dozvolio da grad ubije vinograde.

Grad je ubio vinograde i jednogodišnja muka čitave moje porodice, i stotine takvih porodica, otišla je u nepovrat. Samo za jedan sat raspršili su se svi naši snovi, i ja sam bio toliko očajan da nisam znao šta bih drugo, nego sam svoj očaj pretvorio u protest i napisao pjesmu protiv boga- što je dozvolio da grad ubije vinograde (Stanisavljević, 1982:25).

Tako je razmišljao petnaestogodišnji dječak Ćosić u pjesmi pobune protiv nepreduzumljivog Apsoluta, dok grad pustoši mukotrпно djelo namučenih seljačkih ruku.

Kao učenik *Srednje poljoprivredne škole* u Bukovu objavio je svoj prvi pisani sastav u vidu članka u časopisu *Novi srednjoškolac* iz Vršca. U tom članku promišlja o socijalnim i kulturnim problemima srpskog sela između dva rata. U drugom svom članku srednjoškolac Ćosić piše o religiji. Kao član SKOJ-a, osim pisanja i objavljivanja članaka, on se aktivno uključio u ilegalni politički rad, zbog čega je uoči rata isključen iz škole. Ovi početnički literarni rezultati biće prekinuti ratom, a Ćosić će se odmah priključiti ustanku. Kao borac *Rasinskog partizanskog odreda* Ćosić je, pošto je radio na sektoru agitacije i propagande, dobio zadatak da za list *Glas*

napiše članak o četničkom teroru, a za list *Mladi borac* članak o zadacima omladine. Ćosićevi tekstovi u partizanskim komunističkim glasilima koji nisu sačuvani nisu bili klasični propagandni revolucionarni tekstovi, već reportaže, odnosno priče pod naslovima: *Iz carstva kame* i *Dve omladine*. Prije romana *Daleko je sunce* Ćosić je napisao i objavio četiri priče: *Pismo*, *Vodnik Ranko*, *Cana Milunova* i *Čuljko*. Ove priče motivirane su ratnom tematikom, izuzev priče *Cana Milunova* u kojoj je prikazana idilična ljubavna veza dvoje mladih ljudi. Ćosićevi literarni počeci bili su slabi, lišeni književnoteorijskih zakonitosti, čega je i sam autor bio svjestan. On je, međutim, smatrao da u literaturi treba biti uporan u traganju za vlastitom poetikom:

Poražen svojim slabim pričama verujući da je životna istina toliko snažna i toliko značajna da nikakve umetničke transpozicije i estetske dimenzije ne mogu doprineti njenoj trajnosti i dejstvu na ljude, bio sam uporan u želji da napišem hroniku o Rasinskom partizanskom odredu... "Daleko je sunce" počeo sam da pišem 1949(...) Kad je roman bio gotov, ponudio sam ga beogradskoj "Prosveti" i rukopis je došao u ruke Isidori Sekulić i Milanu Bogdanoviću. Isidora mi je rekla da je to delo dobro i- sa puno mana. "Gledam Vas- govorila mi je neposredno pošto je pročitala rukopis - i ne mogu da se načudim. Kako ste, mladi čoveče, mogli da skupite toliko nesreća, zla i patnje, samo u jedan mesec. Ja ne znam da li će Vaši partijski drugovi da prihvate toliku patnju. Vi ste napisali jednu neveštu i stvarno dobru knjigu". Tako sam ocenjen kao čovek koji ipak može da napiše roman. I to me je ohrabrilo, ali i govorilo da ima još mnogo da se uči (Stanisavljević, 1982:8).

Prvi Ćosićev roman *Daleko je sunce* pojavio se 1951. godine. Književna kritika i čitalačka publika prihvatile su roman kao novu prozu o revoluciji i ratu, koja na drugačiji način pristupa prikazivanju NOB-a. Pohvale za roman koje su uslijedile iz književnokritičkih krugova bile su ohrabrujuće za pisca, ali je on ipak bio svjestan da još mnogo toga treba da nauči o literaturi u koju je hrabro i strastveno zakoračio.

Roman *Koreni* Ćosić je objavio 1954. godine i dobio NIN-ovu nagradu. Nije nam namjera da se ovom prilikom bavimo cjelovitim navođenjem bibliografskih podataka Dobrice Ćosića, već nas prevashodno interesiraju književni radovi u kojima se najefektnije očituje piščeva narav i

poetički uzusi na čijim osnovama su nastajala njegova najbolja književna djela. U tom smislu interesantna je knjigu *Bosanski rat* (2012) koja je naišla na različite komentare u krugovima srbijanske i bošnjačke inteligencije, od odobravanja do potpunog osporavanja i sumnjičenja autora kao zagovornika velikosrpske ideologije. Akademik Muhamed Filipović (1921-2020) je u svom neobjavljenom tekstu *Marginalije uz jednu knjigu i uz historiju njenog pisca*, oštro kritizirao Ćosića, prikazujući ga kao nacionalistu osrednjeg književnog talenta. Uostalom, evo Filipovićevog mišljenja o piscu Ćosiću i njegovom djelu *Rat u Bosni*:

Što se tiče same knjige, ona je upravo pravi izraz lažne veličine i inetelektualne i moralne arogancije svog autora. Naime, to uopće nije nikakva knjiga, nije djelo, nego zbirka zapisa i usputnih primjedbi o jednoj tako važnoj stvari kao što je troipolgodišnji rat kojeg je zamislio autor ove knjige, a koji je donijeo ogoromne ljudske patnje i stradanja. Zamislite čovjeka za kojeg sav ljudski jad, stradanja i bijeda, sve žrtve i sva užasna događanja i historijski rizici koje je taj rat sadržavao ne zaslužuju ništa više nego nešto reminiscencija i usputnih zapisa, sa lamentacijama nad sudbinom ljudi koje je on u sve to uvukao i sa ogromnim brojem žrtava njegovih ideja za koje bi trebala dvostruko veća knjiga da donese samo njihov popis, a da ne govorimo o popisu svih miliona stradalnika ovog njegovog historijskog poduhvata na ostvarenju vjekovne ideje ujedinjavanja svega srpstva.¹⁵

Filipovićeve refleksije na Ćosićevo djelo *Rat u Bosni* su posebno zanimljive zato što su dvojica akademika, svaki na svoj način, i svaki iz svog ugla posmatranja i intelektualne vizure, svjedoci svih važnijih južnoslavenskih ideologija koje su i sami oblikovali, prisvajali ili odbacivali i učesnici u važnim društvenohistorijskim događajima u drugoj polovini XX i početkom XXI stoljeća. Obojica su bili izuzetno društveno angažirani najprije kao pobornici komunističke ideologije, a zatim kao intelektualci i politički prvaci naroda kojima su pripadali. U tom smislu akademik Filipović, poznajući Ćosića kao svog savremenika, bez zadržke oštro i nedvosmisleno osuđuje njegovu ideologiju i tendencioznost u književnim

---

¹⁵Filipović, *Marginalije uz jednu knjigu i uz historiju njenog pisca* (neobjavljen tekst).

djelima u kojima ideologija zatamnjuje put literarnom estetizmu. Akademik Filipović je u svom radu opisao Ćosićevo napredovanje kao ideološkog i partijskog radnika i pisca koji je i uticajan zahvaljujući svojoj servilnosti i bliskosti sa Penezićem i Rankovićem. U oštroj reakciji na knjigu *Rat u Bosni* Filipović temeljito prikazuje Ćosićev ideološki i intelektualni razvitak kao *osrednjeg* pisca od komuniste do strastvenog srpskog nacionaliste.

Filipovićeova oštra i ubojita kritika Ćosićeve ideologije i ideologizirane literature je argumentirana intelektualna i ljudska reakcija na politički, društveni i spisateljski angažman srpskog akademika, koji je vrlo moćno i neposredno uticao na važne južnoslavenske procese u drugoj polovini XX i početkom XXI stoljeća.

Međutim, ma koliko da je ideologija uticala na Ćosićevo književno djelo, ovaj pisac je izrastao u jednog od najznačajnijih srpskih intelektualaca i književnih poslenika XX stoljeća. Izuzetna stvaralačka energija i predanost književnom radu rezultirale su njegovim bogatim literarnim opusom, što ga čini jednim od najplodnijih srpskih pisaca. Pisac Ćosić je i pored početničkih literarnih neuspjeha i lutanja izgradio sopstvenu poetiku prepoznatljivu u srpskoj literaturi XX stoljeća, građenu na osnovama modernističkih književnoteorijskih standarda. Ćosićeova poetika i tehnika oblikovanja modernog romana u kome se prožimaju poližanrovske osobenosti najizrazitije je izražena u romanu *Koreni*.

23. ROMAN KORENI KAO MODERNA PROZA

Roman *Koreni* (1954) je kao rijetko koja literarna tvorevina u južnoslavenskoj književnosti doživio priznanja i pohvale iz književnokritičkih i čitalačkih krugova. Poslije uspjelog i pohvaljenog romana *Daleko je sunce*, u kome pisac gradi priču zasnovanu na revolucionarnoj i partizanskoj tematici, bilo je za očekivati da će Ćosić u svojim djelima nastaviti razvijati ovu vrstu ratne tematike. Međutim, on se u *Korenima* vraća u XIX stoljeće i uzima temu u pobuni prerovskih seljaka protiv režima Milana Obrenovića, koji raznim torturama i nedemokratskim manirima vladanja, nastoji formirati općinsku vlast iz redova liberala i *naprednjaka*, na štetu opozicionih radikala, na čijem je čelu u Prerovu bio Aćim Katić.

U literarnoj transpoziciji Ćosiću je poslužila *Dragačevska buna* koju pisac uzima kao uzor za svoju *Prerovsku bunu* radikalna na čelu sa lokalnim stranačkim prvakom, uglednim domaćinom Aćimom Katićem. To je historijsko polazište za nastanak priče u romanu *Koreni*. Pisac se u *Korenima* nije bavio samo literarnom obradom historijskih događaja u Srbiji iz XIX stoljeća, već je njegov tematski zahvat znatno bogatiji, širi, raznovrsniji i slojevitiji.

Funkcija mita u oblikovanju svijesti srpskog čovjeka i kolektiviteta XIX stoljeća, također je jedno od bitnih piščevih interesovanja u romanu *Koreni*. Građenje kolektivnog identiteta srpskog naroda na mitu i mitologiji imalo je ulogu očuvanja svijesti o vlastitim korijenima, nacionalnim, kulturološkim i religioznim posebnostima naroda koji je, kao i svi drugi narodi na Balkanu, bio izložen burnim historijskim procesima i mijenama tokom više stoljeća.

Srpski čovjek, seljak, vojnik, pa i intelektualac, svoj identitet često direktno dovodi u atavističku vezu sa predačkim iskustvima i on njeguje kult i mit kao nacionalni zavjet, što je i važan preduslov opstanka i očuvanja identiteta u kompleksnim društveno-historijskim okolnostima. Tu vezanost, predanost i odanost kultu, mitu i mitologiji, srpski čovjek uzdiže do nivoa religioznosti, što je čest slučaj i sa intelektualnom elitom, naravno ne i sa učenicima Vukašinom, Ćosićevim junakom u *Korenima*, koji se usprotivio ideološkom konzervativizmu oca Aćima Katića, prerovskog radikalskog prvaka.

U čitavoj srpskoj mitologiji centralno mjesto pripada kosovskom mitu koji je uzdignut do nivoa kulta. Na osnovama kosovske mitologije ustanovljeno je nekoliko osnovnih mitskih standarda koji kroz višestoljetno trajanje u srpskoj svijesti poprimaju funkciju preciznog narodnog etičkog mjerila odanosti srpstvu. Moralnost srpskog čovjeka od kosovskog poraza pa sve do novijeg doba, stavljala se u kontekst narodnog mitskog suda, koji je na osnovama ustanovljenih mitskih standarda prihvatao ili odbacivao važne događaje i njihove aktere kao ispravne i nacionalno odane, ili kao sumnjive, nemoralne i izdajničke.

Živjeći u duhu obilicevske, markokraljevićevske i vidovdanske etike, srpski čovjek je lakše nalazio optimizam i nadu da će doći dan nacionalnog oslobođenja, ujedinjenja i stvaranja, odnosno obnavljanja zajedničke države.

U devetnaestom stoljeću srpski narod se grčevito nastoji izboriti za nacionalno oslobođenje. I pored snažnog osjećanja za mit, mitologiju,

usmenu književnu tradiciju, sve izraženija su interesiranja srpske prosvjećene intelektualne elite za naučnu, filozofsku i umjetničku evropsku modernu misao. U tim okolnostima ne gube se mit i mitizacija događaja, već opstaju samo oni mitovi koji imaju univerzalno i opće značenje u srpskoj duhovnosti:

Mitizacija historijskih događaja, koju nalazimo već u junačkim narodnim pesmama, očigledno nastavlja se i u umetničkoj poeziji XIX veka. Zainteresovani istovremeno za istorijsku i za mitsku prošlost, opsednuti junacima natprirodne snage, belim vilama, aždajama, demonima, vampirima, kao i narodni pevači pre njih, i romantičarski pesnici spajaju mitološko i istorijsko u nove pesničke celine. Tako nastaju nove mitsko-poetske vizije: herojske poeme, pripovetke, drame. Osobnost njihovih vizija biće supstitucija paganskih božanstava i hrišćanskih svetitelja istorijskim ličnostima, odnosno mitizacija nekadašnjih feudalaca i savremenih ustanika. Ne samo Karađorđe i ustanički junaci već i kosovski junaci Miloš Obilić, car Lazar i drugi, javljaju se u Milutinovićevim, Kostićevim, Jakšićevim stihovima kao junaci-simboli (Popović, 1976:126).

Uporno vezivanje za nacionalnu mitologiju s jedne strane, i usvajanje modernističkih evropskih naučnih, filozofskih i umjetničkih, pa i ideoloških shvatanja, obezbjeđivalo je srpskom narodu očuvanje nacionalnog, vjerskog i kulturološkog identiteta i usvajanje savremene evropske misli i doktrine, koja mu je kao starom i porobljenom evropskom narodu trebala donijeti konačno nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.

Taj misaoni i doktrinarni dualizam u srpskom nacionalnom biću u XIX stoljeću ovako je vidio Miodrag Popović:

Na taj način došlo je do pojava koje su neobične i čudne. Od tridesetih do sedamdesetih godina XIX veka srpska ineligenција hrani se i paganskim duhom narodne poezije i modernom mišlju filozofa i naučnika kakvi su Kant, Hegel, Kont, Darwin, Hekel, Bihner i drugi. Na jednoj strani, relativno brzo asimilišući tokove moderne građanske misli, duhovi streme napred. Oni čak najprogresivniji već sedamdesetih godina znaju za Černiševskog i Marksai sanjaju o socijalizmu (Popović, 1976:124).

Mit i mitologija odigrali su značajnu ulogu u očuvanju duhovnog, vjerskog i nacionalnog identiteta srpskog naroda u vrijeme osmanske i austrougarske vladavine, te tokom XIX stoljeća kada su podignuti ustanci za nacionalno oslobođenje. Međutim, kad mitologija mutira u mitomaniju i postane čak i dio zvanične nacionalne i državne političke strategije, naslonjene na mitu o *srpskoj ugroženosti* čime se pravda ideja stvaranja velike države koja će objediniti cjelokupan srpski narod, te kad nad razumom trijumfuje mit o superiornosti i izabranosti srpske nacije, onda su posljedice katastrofalne po sve južnoslavenske narode, što je bio slučaj u Drugom svjetskom ratu, a pogotovo u ratovima s kraja XX stoljeća. Ćosić je svjedok i jedan od kreatora trijumfa mitomanije nad razumom u tom vremenu zla i nečovještva na Balkanu.

U romanu *Koreni* značajno mjesto zauzima tematika srpskog sela i seljaka XIX stoljeća. Pisac prikazuje raslojavanje sela, zatim grčevitu borbu da se sačuva korijen porodičnog stabla Katića rođenjem muškog nasljednika, majčinsku dovitljivost da se ostvari rođenjem djeteta i time sačuva i osnaži svoju poziciju u velikaškoj kući prerovskog radikalskog prvaka Aćima Katića.

Bitna tema ovog romana jeste i pojava srpskog modernog evropeiziranog intelektualca Vukašina, koji se odriče očeve radikalske političke tradicije. On odlučno ustaje protiv svih zabluda tradicionalizma i kao pariski đak i učeni intelektualac usvaja idejne misli savremenih evropskih tendencija u društvu.

Ova tematska raznolikost usloвила je i prožimanje više žanrovskih osobenosti u romanu, što je bio ozbiljan teorijski izazov za pisca u smislu iznalaženja najpodesnije tehnike pripovijedanja kojom bi oblikovao ovu osobenu umjetničku književnu tvorevinu. Pripremajući se za pisanje romana *Koreni* Ćosić je čitao Frojda, Junga, Adlera, Foknera, kao nezaobilazne moderne naučne i književne autoritete, koji su bili uzor mnogim evropskim piscima moderne psihološke proze, odnosno proze toka svijesti. O toj vrsti obrazovanja i pripremanja za pisanje romana *Koreni* i sam pisac Ćosić govori:

U pripremanju za "Korene" ja sam, sigurno, čitao Frojda, Junga i Adlera i nešto od američke moderne psihologije. Sigurno da tragovi tog čitanja postoje u "Korenima" i sasvim je sigurno i da neki podsticaji postoje. Međutim, ne bih smeo

da kažem da je ta tačka gledišta dug bilo kojoj psihološkoj doktrini. Možda je više literatura toka svesti bila prisutna u mom pristupu. Ja sam se vrlo radozvalo odnosio prema njoj, preuzeo sam neke njene vrednosti. Možda je literatura, recimo Foknerova, bitnije prisutna u "Korenima" no što je psihologija kao nauka. U literaturi toka svesti ja sam video mnoge poetičke vrednosti i mnoge saznavne mogućnosti, ali sam takođe uviđao i nekomunikativnost te literature i hteo sam, činio sam napor da stvorim svoj tip unutrašnjeg monologa, jedan svoj metod toka svesti, koji, pre svega, mora da bude racionalizovan i samim tim komunikativan. Ja sam za svaku svoju ličnost i u kasnijim romanima tražio prema karakteru i stanju duha adekvatan unutrašnji monolog. "Koreni" su začeci ovakve tehnike (Stanisavljević, 1982:14).

Nema sumnje da je čitanje moderne psihološke literature temeljno pripremiło Ćosića za pisanje modernog psihološkog romana zasnovanog na tehnici unutrašnjeg monologa i toka svijesti kakav je roman *Koreni*. Iako su u tematskoj osnovi romana historijska zbivanja u Srbiji s kraja XIX stoljeća, pisac daje jednu kompleksnu mitski uslovljenu sliku srpskog čovjeka-seljaka u novim društvenim okolnostima u kojima se osjećaju nove evropske duhovne, političke i kulturološke idejne tendencije. Za razumijevanje Ćosićevih *Korena* i prodiranje u složenu misaonost ovog modernog romana neophodno je prethodno ovladavanje teorijskim znanjima o tehnikama unutrašnjeg monologa i toka svijesti kao inovativnog umjetničkog postupka moderne evropske i svjetske proze. Roman toka svijesti je moderna romaneskna forma koja se naročito razvila u angloameričkoj književnosti. Ovu vrstu moderne proze njegovali su: Džems Džojls (1882-1941), Virdžinija Vulf (1882 - 1941), Marsel Prust (1871-1922), Vilijam Fokner (1897 - 1962) i dr. Predmet ovog romana je usredsređenost pisca na *tok svijesti* uz oslanjanje na psihoanalitičke naučne postavke Frojda i Junga, prateći mentalni život junaka kroz postupke umjetničkog komuniciranja neartikuliranih procesa i stanja svijesti, dajući primat unutrašnjem monologu. Najznačajniji roman toka svijesti je *Uliks* Džejmisa Džojlsa u kome pisac uklanja pripovjedača i stvara iluziju neposrednog toka svijesti imaginarnog lica. Zanimljiva je i značajna uloga čitaoca romana toka svijesti. Od njega se očekuje da zauzme ulogu i tačku gledišta pripovjedača i da dovodi u asocijativnu povezanost fabularne i tematski rasute činjenice o fiktivnim

junacima. Čitaočeva inventivnost i erudicija ovakvu fabularnu fragmentarnost povezuju u priču sa nekakvim značenjem. Pisac romana toka svijesti i unutrašnjeg monologa često uzima građu iz direktnog života i ne zanima ga niti traga za objektivnim značenjima te građe. On iz različitih fiktivnih i poetičkih pozicija istražuje mogućnosti značenja prikazane stvarnosti.

Osobenost ove proze jeste i korišćenje jedinstva vremena i mjesta (jedan dablinski dan u *Uliksu*). Otežanom razumijevanju romana toka svijesti doprinosi i upotreba različitih tehnika karakterističnih za neke druge vrste umjetnosti kakve su npr. film i muzika (montaža, lajtmotiv, interpunkcijske i tipografske osobenosti). U objedinjavanju haotične umjetničke građe pisac se koristi raznolikim načelima; od formalno scenskih aranžmana, do prirodnih i teorijskih cikličnih shema (godišnja doba, plima i oseka, historijski ciklusi), te mitoloških i muzičkih struktura.

Ćosić se u romanu *Koreni* znalački koristi tehnikom toka svijesti i unutrašnjeg monologa u procesu izgradnje književnog lika. U tom metodološkom postupku pisca skoro kao i da nema u romanu, već on ustupa mjesto protagonistima radnje koji monolozima razotkrivaju svoja karakterna i psihološka svojstva. I kad ima piščeve intervencije u smislu portretiranja nekog književnog lika, ona je svedena na najmanju moguću i potrebnu mjeru u smislu davanja neke važne informacije o određenom liku, odnosno situaciji u romanu. Romansijeri koji se koriste tehnikom toka svijesti i unutrašnjeg monologa u procesu građenja romana kao umjetničke tvorevine, poput simbolista obogaćuju jezik lirskim štimungom i metaforičkim značenjima.

Svijest ličnosti u romanu Ćosićevo je osnovno polazište odnosno tačka gledišta u prikazu nekog događaja ili psihologije ličnosti. Dakle, pisac u koncepcijski osmišljenom umjetničkom postupku u *Korenima* ne posmatra događaje i ličnosti sa svoje tačke gledišta, već iz vizure svijesti ličnosti, kako primjećuje Dušan Arežina (1938-2001):

Individualno doživljavanje ličnosti, njen karakter su u prvom planu...ličnosti se ne razvijaju, ne formiraju u romanu i njegovom toku. One su već definirane, unijete u djelo, a poneke manje transformacije samo su zaokružile i definitivno odredile karakter. Tako građene ostaju dokaz naglašene tendencije pisca: kroz pojedinačno različitog tipa doć do općeg, utvrditi neke nemire, formirati bazu od koje bi se moglo poći u tumačenju kasnijih

životnih, društvenih a i povijesnih pojava, ponajviše postavkom o nasljeđu prošlog (Arežina, 1968:332).

U smislu metodološkog opredjeljenja za tehniku toka svijesti i unutrašnjeg monologa kao bitnih umjetničkih postupaka u građenju modernog psihološkog romana XX stoljeća, Ćosića vidimo kao modernog pisca koji je ovladao ovom već uspostavljenom tehnikom u romanima Džojisa, Prusta i Foknera.

I pored izvjesnih sličnosti u umjetničkom i metodološkom postupku sa ovim piscima, Ćosić je ipak izgradio osoben poetički diskurs, oprezno uzimajući dostignuća ovih velikih pisaca modernog psihološkog romana samo u nužnoj metodološkoj mjeri smatrajući da tamni dijelovi ljudske svijesti i nemogućnost racionalnog sagledavanja stvari i pojava iz pozicije junaka ne mogu biti dominantan piščev postupak, jer svijet halucinantnog, lelujavog i maglovitog u čovjekovoj percepciji ne daje mnogo prostora piscu u umjetničkom sveobuhvatnom prikazu ličnosti. Zato je on svoju metodološku sondu često držao znatno iznad nivoa podsvesti (Stanisavljević, 1982:73).

Ćosićevu osobenost i iznijansiranošću u korišćenju tehnike toka svijesti i unutrašnjeg monologa primjetila je i Svetlana Velmar-Janković (1933-2014), govoreći da pisac koristi četiri varijante tehnike toka svijesti i unutrašnjeg monologa i uzima ih kao originalne poetičke tehnike pripovijedanja u zavisnosti od prirode umjetničke predstave u određenoj situaciji u djelu. Evo njenog mišljenja:

Prvo, unutrašnji monolog predstavlja tok misli i tok svesti; dozvoljava da se nasluti tok podsvesti; otkriva, znači, prirodu intimne ličnosti junaka. Drugo, kako obuhvata sva sećanja junaka, sve vidove njegove prošlosti, ovaj monolog uvodi dimenziju prošlog vremena. Treće, kako sadrži reakcije junaka na zbivanja u sadašnjosti i njihova tumačenja tih zbivanja, monolog uvodi i dimenziju sadašnjeg vremena, samim tim neprekidno uspostavlja veze i odnose između prošlog i sadašnjeg u romanu. I četvrto, najzad: unutrašnji monolog daje jednu verziju postupaka ostalih ličnosti; i jednu verziju događaja (Velmar-Janković, 1967:28).

Neki književni kritičari nalaze u Ćosićevom metodološkom postupku i više varijanata toka svijesti. Vukašin Stanisavljević smatra da u ovom slučaju pisac koristi čak šest varijanata unutrašnjeg monologa i toka svijesti.

Ćosićeva iznijansiranošć i modifikacija unutrašnjeg monologa i toka svijesti odvela ga je dalje od Džojša, Prusta i Foknera u ispitivanjima mogućnosti ovog metodološkog postupka u oblikovanju savremenog psihološkog romana XX stoljeća. Njegova opredijeljenost za moderan pristup u prikazivanju junaka u romanu udaljila ga je od klasićne realistićke tehnike objektivnog pripovijedanja i crno-bijelog portretiranja. On nije u potpunosti odbacivao tradicionalistićki metodološki pristup u svom djelu u kome ima obilje realistićkih postupaka, ali ipak dominantna karakteristika njegove poetićeke opredijeljenosti jeste modernistićki umjetnićki postupak. U procesu izgradnje likova i pored realistićkih pasaža preovlađuju psihologizam i modernizam kroz tehniku toka svijesti i unutrašnjeg monologa. Zainteresiranost modernih evropskih i svjetskih pisaca za opise unutrašnjih duševnih stanja svijesti i podsvijesti junaka postupkom unutrašnjeg monologa i toka svijesti, svakako će se odraziti i na nove tendencije u srpskoj literaturi XX stoljeća. U tom smislu, prozu Dobrice Ćosića, osobito roman *Koreni*, oblikovan ovim modernim umjetnićkim postupkom, ćitalaćka i naućno-kritićka javnost doćekala je kao novu modernu prozu u srpskoj knjiŹevnosti XX stoljeća. U modernoj psihološkoj prozi posebno je naućno interesantan postupak uvođenje *junaka novog doba*, intelektualca, u svijet knjiŹevnoumjetnićkog djela, što je bio slućaj i sa srpskom modernom prozom, koja i na taj naćin postaje neraskidivi integrativni dio savremene evropske literature.

23.1. DRAGAČEVSKA BUNA

Tematiku za roman *Koreni* Ćosić uzima s kraja devetnaestog stoljeća iz vremena vladavine Milana Obrenovića, čiji nedemokratski apsolutistički režim nije priznao narodnu izbornu volju na lokalnim izborima u dragačevskom kraju, što je ogorčeni narod predvođen radikalima podiglo na bunu. *Dragačevska buna* krajem 1892. i početkom 1893. godine u Pomoravlju neposredno je inspirisala pisca Ćosića da osmisli *Prerovsku bunu* u romanu predvođenu lokalnim radikalskim vođom i uglednim gazdom Aćimom Katićem. I u jednoj i u drugoj buni, onoj stvarnoj *Dragačevskoj* i ovoj književnoj *Prerovskoj*, uz apsolutistu Milana Obrenovića bili su liberali i naprednjaci, a radikali su im bili opozicija koja se usprotivila kršenju izborne volje i nametanju podobnih činovnika za općinsku samoupravu od strane obrenovićevske vlasti, što je izazvalo gnjev, pobunu i stradanje obespravljenog naroda predvođenog radikalima u nastojanjima da se suprotstavi represalijama vlasti. Ćosić se nije zadržao samo na tematskoj i umjetničkoj transpoziciji Dragačevske pobune, već je značajno tematski obogatio romanesknu građu kroz koju daje širi spektar događaja i društvenih pojava u srpskom društvu s kraja XIX i početka XX stoljeća. Pored ovog historijskog događaja koji će poslužiti piscu kao jedno od osnovnih tematskih polazišta u romanu, bitna društvena pojava koju je Ćosić opisao jeste raslojavanje sela, što je bila česta tema srpske realističke proze.

Ćosić društveno-historijsku stvarnost u romanu efektno postavlja u četiri vremenska i generacijska nivoa. U prvom vremenskom sloju pisac se vraća u dalju prošlost porobljene Srbije u kojoj se hajdukovanjem i ustancima srpski narod nastojao osloboditi od Turaka. Ovo je vrijeme predaka - očeva i djedova, koje oživljavaju pojedini likovi svojim pričanjima o ustancima i drugim događajima iz tog vremena. Priče o hajdukovanju vodeničara Luke Došljaka, o Vasiliju i njegovoj ženi Kati, koja će se kasnije udati za Luku Došljaka kako bi svojoj porodici obezbijedila biološki korijen, izviru iz predačke prošlosti i na njih se nadovezuju priče o izdancima ovih korijena koje nastoje oživjeti i razviti potomci Katića. Po ovoj Kati dobili su prezime njeni potomci Katići.

Drugi vremenski sloj u romanu jeste vrijeme nastanka države, vlasti, raslojavanja u društvu i sve izraženiji jaz između bogatih seljaka na jednoj strani i seoske sirotinje, prosjaka, nadničara i ponekog učenog čovjeka na drugoj strani. Ovo je i vrijeme nastajanja političkih stranaka poput *Liberalne* i *Radikalne* stranke i njihovih međusobnih političkih obračuna za vlast. Te političke borbe su bile oštre i nedemokratske, a cijenu je po pravilu plaćao obespravljeni i siromašni narod. Predstavnici ovog vremena u romanu su radikalski vođa, bogati i ugledni seljak Aćim Katić, njegov sluga Nikola i

profesor Andra. Ovom vremenskom sloju pisac je dao i najveći prostor u romanu.

U trećem vremenskom sloju pisac predstavlja sudbine Aćimovih sinova Vukašina i Đorđa, njegove žene Simke i sluge Tole Dačića. Četvrti generacijski nivo u romanu čine Aćimova unučad: Adam Katić, nastavljač korijena Katića, Vukašinov sin i ćerka. Djeca Tole Dačića također pripadaju ovoj generaciji. Sudbine ovih likova pisac prikazuje, prati i razvija i u ostalim svojim romanima: *Vreme smrti*, *Vreme zla*, *Deobe* i *Vreme vlasti*.

24. VUKAŠIN, TIP EVROPEIZIRANOG SRPSKOG INTELEKTUALCA

*Srbiji treba da gleda u Evropu,
a ne u turski tur*

U romanu *Koreni* prikazan je odnos oca Aćima, radikalskog vođe i prerovskog velikaša, i njegovih sinova, Đorđa, trgovca kome nije data biološka mogućnost da ima porod, i učenog Vukašina koji je izdao radikalsku ideologiju svog oca i oženio se ćerkom vođe liberala, Aćimovog političkog protivnika, što njegov otac vidi kao najveću izdaju. Sa sinom Đorđem Aćim se lahko sukobljava oko svakodnevnih banalnih pitanja i trgovačkog poslovanja. Đorđe mu jasno daje do znanja da ne želi slijepo slušati svog oca: *Ja sam život satro u radu i po putevima, svaki dukat krvi me košta, pa ću sada zbog tvoje politike...Ne dam!* (Ćosić, 2004: 22).

Aćimova roditeljska pozicija patrijarhalnog oca je ovim protivljenjem sina Đorđa ugrožena i on ljut i gnjevan prekorjeva sina zbog čije neplodnosti će mu kuća ostati pusta.

Drugi sukob oca i sina, sad na relaciji Aćim – Vukašin, nastupa Vukašinovim dolaskom u roditeljski dom na Badnje večer kada saopštava ocu da se ženi ćerkom liberala Tošića, Aćimovog ljutog političkog protivnika. Aćimove snove da će Vukašin izrasti u najučenijeg intelektualca u zemlji, ministra unutrašnjih djela, nekog ko će pisati zakone i čija će se riječ poštovati, odjednom je porušilo Vukašinovo saopštenje da se ženi ćerkom liberala Tošića. Aćimova vezanost za radikalnu stranku je bila strastvena i iskrena, što se reflektiralo i na njegov stil ponašanja, življenja i odnos prema sinovima. On do te mjere drži do patrijarhalnog morala, radikalske politike, porodične tradicije, da želi svoje sinove vaspitati kao vjerne nastavljače radikalskih ideja. Kad je Vukašin postao velikoškolic on mu je kazao:

Vukašine, sada ti je vreme da postaneš radikal..Ja znam da si to već postao, jer si moj sin. Hoću da budeš glasniji i čuveniji od oca. Hoću da budeš prvi. Kad si na zboru, pusti reč da se valja po glavama, a ti je slušaj i gledaj. Ti pričaš kao da šamaraš ljude. Naš narod voli tešku i sporu reč (Ćosić, 2004: 38).

Ovaj očev zavjet i želja da sina uzdigne iznad sebe i svih ostalih odraz je prirode njegovog patrijarhalnog mentaliteta i svijesti o svom ugledu i bogatstvu, po čemu se izdvojio u provincijskoj društvenoj zajednici. Otac želi da njegov sin svojom inteligencijom i učenošću obezbijedi porodici i sebi još jednu titulu koja će, prije svega, njemu, Aćimu, donijeti nadmoć nad ostalim u Prerovu. Bogatoj velikaškoj i uglednoj kući u novom vremenu potreban je učeni sin obrazovan u najprestižnijim zapadnoevropskim univerzitetima, koji će se po povratku u domovinu svojim intelektom i gospodstvom nadmoćno izdvajati iz zaostale i nepismene mase. Sin Vukašin je ponikao u domu Katića u kome se tradicija, vjera, patrijarhalnost, preci i porodični korijeni uzdižu do nivoa kulta. Iz takve duhovnosti ponikao je Vukašin i otišao u Pariz na školovanje u čakširama i opancima, što ga je slikovito i simbolično predstavljalo zapadnoevropskoj kulturi kao mladića koji dolazi iz Srbije u kojoj se snažno doživljavaju i poštuju tradicija i kultura svog naroda. Patrijarhalni otac Aćim se nadao da će njegov sin Vukašin pokazati učenom i gospodstvenom pariskom svijetu svoju neodvojivu vezu sa tradicijom svoga oca i naroda i da ga neće izmijeniti pariska kultura i narav.

Vaspitani u duhu vidovdanske etike, kosovske mitologije, usmenih predanja i epske pjesme uz jek gusala, sa uzdizanjem do kulta ove tradicije, historijskih događaja i nacionalne tragike višestoljetnog robovanja pod Turcima i ustanka za slobodu, srpski mladići su odlazili u Evropu, gdje su se školovali na poznatim univerzitetima upoznavši se sa drugačijim kulturnim vrijednosnim standardima. Neki od njih su samo formalno i vještački naglo poprimali evropske manire ponašanja, stil odijevanja i izražavanja, što bi ih po povratku u domovinu činilo izvještačenim i komičnim pojavama u konzervativnoj balkanskoj sredini. Ta pokondirenost, navodno učenih ljudi sa manirima kulturnog evropskog svijeta, često je kritizirana u srpskoj književnosti počev od Jovana Sterije Popovića, a nešto kasnije ovaj satirično-humorističan prikaz pomodarstva čest je motiv i u filmskoj umjetnosti. Mnogi novopečeni srpski bogataši slali su svoju djecu u Evropu s primarnim ciljem da usvoje obrasce ponašanja i kulturu bogatog i civiliziranog svijeta, što će ih po povratku u domovinu izdvajati od ostalih u

provinciji, koja još uvijek živi po obrascu filozofije palanke. Takvo pomodarstvo i pokondirenost onih koji bi usvojili samo banalnu formu evropske kulture po pravilu je dovodilo do pojave da su oni naglo gubili vezu sa svojom kulturom i tradicijom, a da nijesu spoznali glavne suštinske vrijednosti evropske kulture koju su samo površno upoznali i karikaturalno je nastojali praktično manifestirati u sredini u kojoj se ona teško primala.

Aćimova namjera, međutim, nije da školovanje Vukašina u Parizu, utiče na sinovljevo poprimanje pariske i evropske mode time što će izuti srpske opanke i skinuti čakšire i prebući se u *alafrangu*. On želi da njegov sin, sačuva svoju tradiciju i snažnu vezu sa domom i domovinom, vjerom i kulturom iz koje je ponikao. *Vukašine, da učiš što igda možeš. Tamo, u Evropi, pokaži ko je Srbin. Pokaži, majku im belosvetsku, da mi nismo samo sa jataganima vešti. Nek znaju da smo isto tako i s knjigama umešni. Pamet im pokaži, a dukate ne žali. Troši kao da si knez, nek vide da mi, Srbi, svaki red znamo* (Ćosić, 2004: 18).

Školovanje u Parizu trebalo je da od Vukašina učini državnika koji nastavlja očevu tradiciju uglednog radikalskog prvaka, učenog sina koji će nadvisiti sve i kojim će se ponositi dom Katića i čuveni otac gazda Aćim. Međutim, kako to nekako sudbinski biva udešeno, velika nadanja donose i velika i bolna razočaranja u patrijarhalnu zabludu da će sinovi bespogovorno slijediti ideologiju i svjetonazor svojih očeva. Sinovi koji su se otisnuli u bijeli svijet tragajući za boljom i izvjesnijom egzistencijom i obrazovanjem, prirodno je, usvajaju ne uvijek samo vještački površno i formalno nove sisteme kulturnih, obrazovnih i civilizacijskih vrijednosti. Njihov pogled na svijet i poimanja se mijenjaju, oni razotkrivaju nova saznanja koja prevazilaze i potiru ona koja su usvojili u svojoj sredini i domu i koja im nisu dobra preporuka za uspjeh u nekim drugačijim evropskim društvenim okolnostima.

24.1. UMJESTO OPANAKA I ČAKŠIRA, REDENGOT I KRAVATA

Evropa mi upropasti dete

Vukašin, sin prerovskog radikalskog prvaka i gazde Aćima Katića, kao pariski đak doživljava transformaciju od krutog tradicionalnog zagovornika konzervativizma, do profila učenog i racionalnog modernog

evropskog intelektualca. Vukašinovo napuštanje tradicionalističkog i patrijarhalnog poimanja života i usvajanje evropskih kulturnih obrazaca, donosi ovom intelektualcu duhovni preobražaj i otrježenje od mitološki oblikovane svijesti pod uticajem patrijarhalnog oca.

Aćimova zabluda da će mu sin Vukašin biti vjeran u radikalskoj političkoj odanosti, te njegovanju tradicionalne srpske nošnje, biće srušena sinovljevom fotografijom koju mu šalje iz Pariza, na kojoj je odjeven po evropskoj modi u redengotu s kravatom, umjesto srpskih opanaka, gunja, čakšira i šubare. Ova fotografija će bolno pogoditi Aćimovu patrijarhalnu roditeljsku sujetu i pojačati sumnje u Vukašinovu vezanost za tradiciju, rod i dom, što mu je otac izrekao kao amanet kad ga je poslao u svijet na školovanje. Evo kako tu Vukašinovu fotografiju doživljava otac Aćim:

Zašto, Vukašine, ne tražiš da ti pošaljem nove čakšire i opanke? Morao si dosad da ih pocepaš. A ja neću da si vagabund tamo i da me brukaš. Šta će ti katolici da misle o nama Srbima kad tebe vide sa iscepanim kolenima? Nikad mu nije tražio opanke i čakšire. Samo je stigla fotografija-Vukašin u redengotu, s kravatom. Nedelju dana je nikome nije pokazivao, a sam je satima gledao, pošto bi namakao rezu na vrata, i uveče prema lampi, kad u kući svi zaspe. Onda nije mogao da izdrži: pokazao je prvo Simki i slugama, što nisu prestajali da se smeju gospodskom odelu, koje je, tvrdili su naružilo Vukašina. "Ti što uče knjige i nauke moraju drukčije da se odevaju. Popovi, recimo, nose mantiju", govorio im je, seća se, i još više se postide, jer su Tola i Mijat razneli po selu vest o Vukašinovoj fotografiji, pa su seljaci svakog jutra i večeri nagrtali u Aćimovo dvorište da je vide i piju staru rakiju (Ćosić, 2004: 39).

Vukašinova fotografija u novom evropskom odijelu uznemiriće oca Aćima koji je mnogo truda i nade uložio u sina vjerujući da će postati slavan, državni činovnik vrijedan respekta i da neće izdati očev zavjet čuvanja identiteta u tuđini. Aćima proganja Vukašinova slika odjevenog u evropsku nošnju, što simbolično označava početak raskidanja veza sa sopstvenim kulturnim identitetom i prihvatanje tuđe mode i kulture.

Poput Ćosićevog Vukašina i Abdagićev junak intelektualac Šaćir, vidjeli smo, odijeva evropsku nošnju umjesto istočnjačke, simbolično predstavljajući južnoslavenskog modernog intelektualca koji se otrgao od patrijarhalne, tradicionalne, vjerske i mitske veze sa konzervativnim orijentaliziranim Balkanom i okrenuo modernim kulturnim, naučnim, filozofskim i umjetničkim evropskim shvatanjima.

Aćim je isuviše uložio u sina i nadu u njegov uspjeh, kako bi još više podigao ugled porodice Katić, te zbog toga se lahko ne predaje tražeći opravdanje za ovakav sinovljev postupak, iako je gnjevan i potresen njegovom fotografijom.

24.2. AĆIMOVI SNOVI I NADANJA

*Kad se jasenu vrh osuši,
on iz panja istera šibljik*

Kao sin vodeničara Luke Došljaka, za koga se udala njegova majka Kata, Aćim je osjećao krhkost porodičnih korijena, nadajući se i željno iščekujući da mu sin Đorđe i snaha Simka izrode unuke čime bi ojačalo porodično stablo. Vukašinovim obrazovnim i činovničkim uzdignućem do ministarske pozicije sa jakom radikalskom i porodičnom tradicijom druga je mogućnost jačanja porodice Katić. Manirom patrijarhalnog oca, bez konsultiranja drugih članova porodične zajednice, on ženi svog sina Đorđa siromašnom i stasitom djevojkom Simkom koja će mu po njegovoj zamisli izroditi unuke nasljednike porodičnog stabla Katića.

Otac Aćim je oduvijek imao blagonakloniji odnos prema mlađem sinu Vukašinu, nego prema starijem Đorđu, kome je pripala uloga nastavljača porodičnih trgovačkih poslova i razvijanja gazdinstva. Osim ove uloge, Đorđeva misija je da izrodi djecu sa Simkom i time nastavi porodično stablo. Đorđeva biološka nemogućnost da svojim potomstvom nastavi porodično stablo Katića, izazvaće razočaranje i gnjev oca Aćima koji će zbog toga prezirati i nipodaštavati svog sina. Svu nadu i simpatije on posvećuje mlađem sinu Vukašinu, koji će imati zadatak da u Parizu pokaže svu vitalnost i razboritost srpskog čovjeka čvrsto vezanog za svoje korijene, vjru, tradiciju i kulturu.

Aćimovi kompleksi zbog porijekla koji proističu iz krhkih korijena, te saznanje da je Đorđe biološki nemoćan da razvije porodično stablo, prerastaju u manifestaciju njegove egoistične težnje u nastojanju da dokaže političku moć radikalskog prvaka, poslanika i vođe prerovske bune protiv obrenovićevskog apsolutizma. Taj njegov osioni egoizam dobro primjećuje sin Vukašin koji se sve glasnije buni protiv oca: *Ti što jedino na svetu voliš sebe. Jedino sebe voliš. A sinove voliš kao što se vole brzi konji, kad su*

najbrži u selu. Voliš ih samo ako ti drugi zavide na njima. Ako ti cela Srbija zavidi na njima (Ćosić, 2004: 41).

Aćimov egocentrizam ogleda se i u namjeri da svog sina Vukašina predstavi evropskoj kulturnoj i obrazovnoj javnosti kao tipičnog srpskog mladića sa snažnim tradicionalnim osjećanjem, koji će nastaviti očev radikalski put i gazdinsku nadmoć nad srbijanskim narodom. Đorđeva biološka nemoć da nasljednicima osnaži porodični korijen i sve češća njegova negodovanja protiv despotije patrijarhalnog oca, uticaće da Aćim svoje simpatije još izraženije iskazuje prema mlađem sinu, pariskom đaku Vukašinu. *Da li je Vukašina više voleo što je poslednje dete? Ili što liči na njega? Ne zna.- Sve sam uložio u njega. I sinove koji se ne rodiše. I nadu u unuke. Kad se jasenu vrh osuši, on iz panja istera šibljik* (Ćosić, 2004: 41).

Aćimovo bolno saznanje da sin Đorđe nije u stanju izroditi potomke i nastaviti porodičnu lozu koja izrasta iz krhkih korijena, porazilo je njegova nadanja u mirne snove ostvarenog, uglednog i zadovoljnog starca čiju tradiciju nastavljaju sinovi i unuci. Taj poraz uzrokovan Đorđevom nemoći okrenuo je Aćima Vukašinu, koji mu je svojom učenošću i visokim činovničkim državnim položajem mogao bar djelimično nadomjestiti razočaranje i duhovni slom.

Pisac građenjem različitih karaktera braće i njihovih uloga u porodici i društvu, varira arhetip međubratskih odnosa, nesporazuma i sukoba u borbi za primordijalan status. Ova vrsta arhetipa u literaturi skoro neizostavno daje primat mlađem bratu nad starijim. Mlađi brat je nosilac humanističke i plemenite vizije i ideje koja je suprotstavljena osionosti, podmuklosti i sebičnosti starijeg brata. U tom smislu i otac Aćim daje prednost mlađem sinu Vukašinu u odnosu na starijeg Đorđa, iz koga progovara trgovački mentalitet zasnovan na logici interesa i računa.

Otac koji šalje sina u svijet da stekne znanja i vrati se u učen u domovinu, gdje će zauzeti visoku državničku poziciju, te nastaviti njegovu radikalsku ideologiju, biva zatečen i gnjevan zbog sinovljevog ignoriranja očevog zavjeta čuvanja golemaške, političke, nacionalne i porodične tradicije Katića i priklanjanja evropskoj modi i kulturi. Ne može da se pomiri sa činjenicom da gubi svog Vukašina u gunju i opancima i da umjesto njega takvog, dobija drugačijeg, smiješnog, ružnog i neprirodnog, evropeiziranog sina, visokog činovnika odjevenog u redengot s kravatom na vratu. Aćimovi snovi i nadanja polahko se pretvaraju u njegovu pravu ličnu dramu.

Vukašin je pred ogledalom četkao zeleni redengot i ćutao, a on mu je govorio da sada treba da pokaže šta zna i koliko vredi, i da treba odmah da se oženi; on će mu sa svojim prijateljima naći devojkicu koja njemu priliči(...)Setio se Vukašina u seljačkom gunju i čakširama pored voza za Pariz, pa je poraženo i razočarano viknuo:-Kako te nije stid da u tom zelenom iziđeš na ulicu?Ni na jednom pristojnom i uljudnom čoveku nisam video takvu odeću. Aman, ne brukaj me! Vukašin se tanko osmehnuo, uzeo šešir i pošao izvinjavajući se ručkom kod francuskog konzula (Ćosić, 2004: 40).

U ovoj sceni iskazan je poraz patrijarhalnog očevog svjetonazora pred udarom novog vremena i evropskog obrasca življenja koji je njegov sin usvojio obrazujući se i boraveći u Parizu, te službujuću kao sudija u evropeiziranom Beogradu. Na očevo protivljenje i negodovanje, on se zapadnjačkim manicom tanko, ali nadmoćno osmjehnuo ispričavajući mu se da žuri na ručak kod francuskog konzula. Aćimovska i prerovska tradicionalna i patrijarhalna logika pobijeđena je beogradskom, evropskom, gospodstvenom logikom koju simboliziraju pariski đak, sad beogradski sudija Vukašin i francuski konzul. Ovo je sudar dvaju mentaliteta, različitih svjetonazora, duhovnosti, kultura i poredaka življenja. Onaj prvi, patrijarhalni i tradicionalni, biva nadvladan ovim drugim, modernim evropskim svjetonazorom, koji usvajaju prosvjećeni, učeni, u evropskom duhu odgojeni i obrazovani intelektualni krugovi. Toj evropskoj kulturi pripada Vukašin svojom intelektualnom suštinom i formalnom spoljašnjom fizionomijom. Aćimova namjera i vizija da učenog sina veže za vrijednosti porodičnog patrijarhalnog tradicionalizma i pripadnost jednoj političkoj stranci bila je neodrživa. Ti patrijarhalni i stranački očevi okviri pretijesni su za naobrazbu i shvatanja sina intelektualca novoga doba, koji se ne da uokviriti ni u kakve unaprijed zadate obrasce djelanja i mišljenja nametnute krutim, konzervativnim porodičnim i društvenim kanonima. Nemoćna je i prevaziđena ideja patrijarhalnog oca Aćima da oženi sina djevojkicom koju će mu on izabrati. Na takav način je oženio starijeg sina Đorđa djevojkicom Simkom, koja svojim materinskim nagonom iznalazi način da rodi sina Adama i to sa slugom Tolom Dačićem i kako-tako omogući nastavak porodičnog stabla znamenitih Katića. Aćim će, opčinjen silnom željom za unukom nasljednikom, prihvatiti i ovako nezakonito začetog *unuka* Adama.

Vukašin se ne da potčiniti očevoj despotiji. On nema vremena niti osjeća potrebu za polemikom sa ocem, već bježi od njega uz gospodstveni osmijeh, odjeven po evropskoj modi i odlazi na zakazan ručak kod francuskog konzula. Trpeza francuskog konzula sa raznolikim i poznatim vrstama vina, šampanjca i maštovitih jela zgotovljenih u evropskom tipu kuhinje, privlačnija je i draža Vukašinu od Aćimove prerovske sofre na kojoj je hajdučka ruka Vasilija, prvog muža njegove majke, urezala crte koje označavaju broj odsječenih turskih glava u ustanku. Katićevska sofa na kojoj su: gibanica, proja, kačamak, svinjsko pečenje i šljivovica, postala je daleka i strana učenom evropskom intelektualcu Vukašinu.

Aćimova iluzija da će Vukašin naslijediti njegovu radikalnu ideologiju i nadvisiti ga visokim državničkim položajem, polahko se gasi što pisac simbolično predstavlja epizodom susreta nemoćnog bradatog starca sa sinom u Beogradu, uz simboličnu tugovanku lastavice i njenog lupanja u prozor. Tog susreta sa sinom i nemoći sopstvenog lika u ogledalu on se prisjeća i u Prerovu u svom domu u trenucima osame i nostalgичnih retrospektivnih sjećanja: *Sve, sve sam uložio u njega. Kroz ledeni vez Aćim ponovo gleda na put. – Zašto bar nije odgovorio na moje poslednje pismo? A zna da piše kad mu pare trebaju* (Ćosić, 2004: 42).

Razočarani i oronuli starac Aćim u takvim sjećanjima i razmišljanjima provodi dane u Prerovu, gnjevan zbog rušenja ideala da će mu sin Vukašin postati ugledan državni činovnik, a Đorđe svojim potomstvom osnažiti porodične korijene i stablo koje će pružiti moćne grane i izdanke u koje bi djed trijumfalno, zadovoljno, sretno i mudro starački posmatrao, spokojno čekajući smrt. Đorđeva neplodnost i Vukašinovo napuštanje porodičnog patrijarhalnog i tradicionalnog kanona, te formalna i suštinska evropeizacija njegove ličnosti, uzburkaće roditeljske nemire i komplekse zasađene još u porijeklu svojih krhkih i neželjenih korijena koje je zasadio vodeničar Luka Došljak, na čijim se osnovama suši porodično stablo Katića. Vukašinovo prihvatanje evropske mogućnosti življenja, obrazovanja, mode i kulture, nije motivirano pomodarskim snobizmom provincijalnog duha u nastojanju da se formalno izjednači sa tipom modernog evropskog bonvivana, površno obrazovanog sa uvježbanim manirima ponašanja proizašlog iz obazaca noblesa. Šešir na njegovoj glavi ne simbolizira izvještačenu potrebu za formalnim pripadanjem visokom društvu, kao što je to bio slučaj sa Jucom iz Sterijine komedije *Kir Janja*. Sterija ismijava i kritizira izvještačenost i pokondirenost srpske građanske

klase koja nastoji da oponaša zapadnoevropski nobles i u tom oponašanju biva smiješna, izvještačena i meta poruga, ismijavanja i zbivanja šala. Takva je Fema, opančarka seljačkog porijekla u komediji *Pokondirena tikva*, koja oponašanjem evropske mode koju ne poznaje i ne pristaje joj, upada u čitav splet komičnih situacija u kojima ne zna da se ponaša, jer je kao neuka nesvjesno uobrazila da pripada društvu izvan njenih intelektualnih, obrazovnih i kulturnih domašaja. Ova nastojanja pokondirene Feme da živi u duhu zapadnoevropskog noblesa produkt je njenog izvitoperenog karaktera i iracionalne opsjednusti sjajem života visokog evropskog društva i nemogućnosti sagledavanja sopstvenih vrijednosti i mogućnosti koje se ne daju vještački presaditi u neki drugi milje, osim u provincijski kome ona pripada.

Situacija sa evropeiziranim intelektualcem Vukašinom je sasvim drugačija u odnosu na ove pojave pokondirenog nedoraslog običnog svijeta u komičnom nastojanju da se domogne krugova visokog građanskog društva. On do kraja usvaja tekovine prosvjećenog i naprednog evropskog građanskog društva, ne zato da bi se formalno izbavio iz zamki seljačko-patrijarhalnog tradicionalizma zaostalog srpskog društva i obezbijedio sebi udobnu i sigurnu egzistenciju, već su ga njegovi intelektualni afiniteti prirodnim slijedom približili evropskom modernizmu koji je suštinski doživljavao i usvajao kao svoj obrazac i filozofiju shvatanja i djelanja.

Kao takav on je sve udaljeniji od prerovske ustaničke i aćimovske golemaške i radikalske logike sebičnog i grčevitog nastojanja očuvanja tradicionalnog poretka poimanja i življenja, prezirući svaku novinu pridošlu preko učenih mladih ljudi iz zapadnoevropskih kulturnih centara. Sasvim je evidentan sukob provincijsko - patrijarhalnog i modernog evropskog svjetonazora koji se međusobno isključuju. Ta suprotstavljenost dvije kulture i dvije mogućnosti življenja proizvode intenzivne duševne nemire i nesuglasice među njihovim protagonistima. Zagovornici tradicionalizma su razočarani zbog porušenih sopstvenih ideala i snova u nastojanju da se pošto-poto mladi svijet odvrati od evropskih asimilatorskih procesa u kojima po pravilu jača kultura asimilira slabiju. Aćim ne shvata evropeizaciju svog sina Vukašinakao kao logički nužnu zakonitost opstanka savremenog intelektualca, već kao njegovu izdaju svog roda i doma.

24.3. VUKAŠIN U PREROVU UOČI BOŽIĆA

Njega ovde neće sahraniti. Nikad.

Vukašin kao mladi evropeizirani intelektualac i sudija beogradskog suda dolazi u svoje selo Prerovo u očev dom uoči Božića, kako bi ocu Aćimu saopštio važne vijesti o svojim ozbiljnim životnim planovima. On je čvrsto riješen da ne potpadne pod uticaj nostagičnih osjećanja, te hladnokrvno nastupa u namjeri da konačno raskine sa očevim patrijarhalno-tradicionalnim i ideološkim radikalskim svjetonazorom, smatrajući ovakve oblike mišljenja prevaziđenim i nazadnim u modernim društveno-historijskim okolnostima. On nastupa kao učeni evropski intelektualac hladne glave koji zna šta neće i šta hoće, s krajnje realnim i racionalnim pogledima na svijet. Njegova formalna i suštinska pojava evropeiziranog intelektualca nadmoćno se isticala u provincijskom prerovskom ambijentu.

Samo mu se oči vide između oboda duboko navučenog šešira i podignutog astraganskog okovratnika. Ne samo zbog mraza što pred suton okiva prtinu. Želi da ga niko od seljaka ne prepozna, zaustavi ili nešto upita. Uzaludno pokušava da savlada radoznalost očiju upornim gledanjem u kočijaševa uska i povijena leđa. Oči mu stalno beže po snežnom polju i brežuljcima pored Morave, lako zapažaju znane zabrane, vrzine pored puteva, topoljake, drveće-međaše. Sve je isto...Kao onda, kao nekada, kad je on tu živio, i kad je pošao u Francusku. Isto je kao i onda kad ga je otac vodio za ruku, ne, on se uvek držao za njegov štap, i kad je bio čobanče, đak...licejac, velikoškolic...Ne, nije isto, ne, to više nije njegovo, nije ni on više onaj, nije odavno, godinama, još pre Pariza, mnogo ranije, seća se, pa toliko puta je mislio o tome, baš tamo kod onog zabrana na kosi, sada, naravno ne liči na nebesku kapiju, kao onda, gledan na mesečini od Morave. Šta je čitao na tom raspustu? I rekao je, pamti, ne, svaki pejzaž prezire, uzbuđenje za lošeg slikara i usedelice, ne za onog nesrećnog učitelja, za njega ne, a ovaj njegov zavičaj je beda, sažaljenje zbog koga se kaješ (Ćosić, 2004: 44).

Mnoštvo je literarnih predstava u svjetskoj književnosti u kojima se povratnik s dječjim ushićenjem raduje svom povratku domu i zavičaju uz uzburkanu navalu otužnih nostalgичnih osjećanja do dirljivosti u oživljenim idiličnim slikama iz djetinjstva. Izlazak iz doma i nestanak u bijeli svijet je bolan i traumatičan događaj koji se trajno ureže u čovjekovo pamćenje kao sjećanje na tragičan raskid sa rodnim mjestom, roditeljskim domom i ambijentom u kome se jedino sretno i iskreno doživljava magija življenja. Čovjek ponese svoj dom u svojim sjećanjima, njegovu ljepotu, toplinu i nježnost majčinog zagrljaja, igre i radosti, njegove mirise, mudre i bajkovite pripovijesti sa prisnih seoskih sijela, gromki poj junačke pjesme uz jek gusala i sentimentalno pjevušenje baladične narodne pjesme. Ponese u svijet i sve slike zavičajne, likove prisnih komšija i rođaka koji ga kroz tumananje svijetom vjerno prate i opominju, zagonetnim očima bodreći ga u nakani da tamo daleko postane bolji, pametniji, uspješniji i sretniji (sretniji?!) nego u svom domu i zavičaju u kome je udahnuo prvi čisti zrak, prvu i najslađu koru hljeba oglodao, prve korake prohodao, riječ izustio, sreću iskusio. Povratak domu, zato je poseban ritual. To je povratak sebi koga si zaturio negdje u bijelom svijetu i jedino ga u svom roditeljskom domu i zavičaju nanovo možeš pronaći, oživjeti i vratiti svojoj prvobitnoj suštini. Arhetip povratka domu i sebi samome iz surove i hladne tuđine je često umjetnički oblikovan u svjetskoj literaturi. Čin povratka *izgnanika* u sebi ima nečeg svetog, patetičnog i epskog, dirljivog i emotivnog, a povratnici domu su u nekoj čudesnoj emotivnoj ekstazi iz stalnog očaja i tuge zbog odlaska iz doma i neopisive radosti do suza i ushićenja zbog ponovnog susreta sa domom i svojim dragim osobama.

Ovakvi su uglavnom svi povratci svom domu. Posebno su nježni, sentimentalni, veseli i dirljivi dolasci domu u povodu značajnih vjerskih i porodičnih svetkovina i praznika. Međutim, Vukašinov dolazak u Prerovo i roditeljski dom je sasvim drugačiji. On je hladnokrvan, uzdržan i odmjeran prema mjestu i domu u kome je proveo djetinjstvo. Sve mu je strano i osjeća se tuđinom u svom domu. Vukašina ne obuzima nostalgичna i svečana ushićenost u susretu sa rodbinom u domu za Božić. On manirima racionalnog hladnokrvnog činovnika, te kakvog poreždžije, nastoji da namiri svoj interes i hladnokrvno se vrati u Beograd za koji ga vezuju svi životni planovi.

Neće o tome da misli. O takvim sentimentalnim besmislicama...kad je nekada kao đak i velikoškolar...Nekada.

On ne dolazi kući kao nekada. Majka je umrla. Eno ga groblje. Tu je ona. Nije joj otišao na grob. Nikada više neće otići na prerovsko groblje...Baba Kata. Velika britva na dugoj uzici. Kokoške su joj iz krila ključale žito. U onoj njivi porodila se ona seljanka. Na motici pored nje raseklo se sunce, i neka krvava gomilica...zvala ga da nešto preseče, a on je bežao i vikao. Odžaci i drveće, i sve što ne vidi, a oseća, gomila se u nelagodnu, žalosnu jezu (Ćosić, 2004: 45).

Vukašin je došao u selo i očev dom, ne da bi dočekao Badnje večer i Božić u idiličnoj porodičnoj prazničnoj atmosferi, već da zauvijek raščisti sa prerovskim i aćimovskim naslijeđem i u potpunosti se preda poevropljenoj beogradskoj čaršiji. On čak ne želi da obiđe grob svoje majke na seoskom groblju, što dokazuje koliko se otuđio i preobrazio u hladnokrvnog intelektualca koji strijepi od sentimentalnosti i bježi od prisnih veza sa svojim najbližim rođacima praveći distancu i ograđujući se svojom ozbiljnošću i hladnokrvnošću, želeći da se što prije završi ovaj boravak u očevom domu i da rutinski *obavi posao* zbog koga je i došao.

Vukašin prezire Aćimov loš način bavljenja politikom, što je još kao dijete uviđao, a apsolvirao kao pariski đak i beogradski činovnik; smatrajući ga prevaziđenim modelom vladanja.

I on, taljigaš, zna Aćimovu krv. I kakva je to Aćimova krv?...Krupne reči, a seljački izgovor. Politička hajdučija, da, to su naši političari. I on. Ne, ne, i pre Francuske je to znao. Samo, kao roditelja ga volim. Njegova politika... zaseda i galama. Zar ga nije školovao zbog sujete i ambicije?(Ćosić, 2004: 46).

Vukašinov doživljaj Prerova kao zaostale provincijalne čamotinje i bijede sličan je doživljaju Krležinog junaka intelektualca Filipa Latinovića kostanjevačke blatnjave panonske provincije u kojoj je neoimpresionistički slikar uzaludno nastojao osmisliti svoj život. Vukašin je čvrsto riješen da raskine sa provincijskim okovima koji ga sputaju i da ne podleže sentimentalnosti i nostalgiji. On čak ne želi ni da ga sahrane u seoskom prerovskom groblju. Riješen je čvrsto da što prije obavi posao sa ocem Aćimom, zbog kog je došao, i da bez imalo osjećaja nostalgičnosti zauvijek napusti Prerovo i raskine sa očevom intrigantnom političkom hajdučijom.

Njega ovde neće sahraniti. Nikad. Iako sasvim propadne. Umrla...Umreće i on. Šta bi ona imala od toga da joj svrati na

*grob?(...)Neće da umre kao predsednik palanačkog suda!
Pogledaj: sve je isto, kuće, zima, i onog poznaje, i ženu
poznaje, ne, to je beda, sirotinja...Šta se to promenilo, šta se
to dogodilo za nekoliko godina otkako nije dolazio u selo?
(Ćosić, 2004: 46).*

I pored naviranja emocija nostalgčnosti prema zavičaju, majci, roditeljskom domu, Vukašin ipak ostaje dosljedan svojoj riješenosti da ga ne obuzme sentimentalnost, jer bi time njegova namjera raskida sa aćimovštinom bila dovedena u pitanje. Nema topline i prisnosti u njegovom odnosu prema ocu, bratu i snahi. On je službeno i hladnokrvno odmjeren u tim kontaktima. Manirom racionalnog evropeiziranog intelektualca on se obraća najprije snahi Simki:

*Dobro veče, Simka...snajka!(...) Toliko godina nisam bio kod
kuće za Božić. Nisam te video... Da, da, sedam godina. Pariz,
pa odmah služba, državni činovnik...(On!Žao mi, šta mogu?)
Dobro veče, Đorđe. Stigoh sad, sa kočijašem iz Palanke...(Nije
mi se obradovao. Ne želi ni da se poljubimo(...))Večeras
moram sve svršiti...(Ćosić, 2004: 47).*

Iako naviru sjećanja dok sjedi u sobi, Vukašin se čvrsto i hladnokrvno drži svog plana da saopšti ocu vijest o ženidbi, i to baš večeras u svečanoj atmosferi Badnje večeri. Vijest o sinovljevoj ženidbi bila bi neopisiva porodična radost u uobičajenim okolnostima, koja bi upotpunila svečarsku prazničnu atmosferu, ovako, Vukašin osjeća uzbuđenost i nelagodnost znajući kakvu će reakciju gnjevnog oca izazvati ova vijest.

Badnje večere ispunjavaju posebna radost i toplina u porodičnom ambijentu, još kad neko drag iz familije poslije dugog odsustvovanja dođe domu namjerno baš za ovaj praznik. Vukašinov dolazak ovom prilikom motiviran je drugačijom njegovom namjerom i on je riješen da baš večeras, uoči Božića saopšti ocu i bratu vijest da se ženi.

*-Oče, neka i Đorđe ostane. Večeras sva trojica moramo da razgovaramo.-
Odsutno gladi prstima recke po ivici sofre, pa odjednom, kao sa vatre, trže
ruku.*

*Aćim vide i spusti pogled:to su belezi Vasilija, prvog muža njegove majke.
Kad se vraćao iz bojeva, u sofru je nožem urezivao ubijene sopstvenom
rukom.*

- Kad sam ja posle ovakve večere s vama razgovarao?- izaziva Đorđe. Simka mu steže mišiću, a on se gadljivo trže.

I Vasilija se boji, a opet "oče". Neće sa mnom kao nekada, zato mi nije da dolazi. Sat je prošao pa se pozdravio...Oče...Neko zlo... (Ćosić, 2004: 51).

Đorđe se osjećao suvišnim u društvu oca i brata. Njihove pozicije su jače: otac je velikaš, patrijarhalni despot, ugledan u društvu i političkim krugovima, a brat je pariski đak, doktor prava i beogradski sudija. Đorđeva pozicija je slaba i zbog neispunjenih Aćimovih očekivanja i nadanja da će svojim potomstvom, nastaviti porodično stablo Katića. Zato se on ne osjeća ravnopravnim u ovom ozbiljnom razgovoru sa ocem i bratom i nastoji da ga odgodi, jer je predosjećao da će Vukašin baš večeras izreći nešto veoma važno. - *Dan je za ozbiljne razgovore. Bolje sutra-progovori Đorđe, odjednom uplašen onim što će Vukašin reći. Moli ih očima.- Pričaj!*- izaziva Aćim (Ćosić, 2004: 52).

I pored toga što se razočarao u sina kad ga je zatekao u Beogradu odjevenog u evropsku nošnju koji ga ostavlja i odlazi kod francuskog konzula na večeru, Aćim je ipak roditeljski željno iščekivao dan Vukašinove ženidbe, ne sluteći da će ga sin još jednom razočarati, ovog puta i definitivno poraziti. Vukašin je odlučno izgovorio - *Ženim se!*(Ćosić, 2004: 53).

Vukašin je, za razliku od brata Đorđa kome je otac birao ženu, sam izabrao ženu za sebe, jer je smatrao da je sposoban i zreo da o ovom važnom pitanju sam odlučuje. Taj njegov postupak odobrava Đorđe, kome je Simka nametnuta od strane oca i sa kojom nije sretan jer nije biološki sposoban da izrodi potomke. U svemu se Vukašin razlikuje od svog brata Đorđa, pa i u ovom činu biranja žene za sebe, što je osobenost nekih novih shvatanja i običaja suprotstavljenih aćimovskim i prerovskim patrijarhalnim životnim rezonovanjima.

Aćimova patrijarhalno oblikovana sujeta bi možda nekako i ovu sinovljevu samovolju u izboru žene za sebe prevazišla, da Vukašin nije odlučio da se oženi ćerkom liberala Tošića, njegovog najvećeg političkog protivnika.

- *Moj sin da se oženi ćerkom mog najvećeg neprijatelja? Narodnog krvopije. Moj Vukašin Tošićev zet!*- šapuće zagledan u dva velika oka, tuđa i pusta, mora da ga gleda.

- *Jeste. Ali ćerka nije što i otac.*

- *Posle toliko godina došao si kući to da mi kažeš? Aćimov sin - Tošićev zet! Đorđe, gasi sveću da se ne gledamo više !*(Ćosić, 2004: 53).

Aćimovo bolno saznanje da se Vukašin ženi ćerkom njegovog najvećeg političkog protivnika, srušilo mu je snove o uspješnom sinu državniku i sljedbeniku radikalne političke tradicije. Ovaj sinovljevi čin Aćim smatra svojim najvećim slomom i porazom, sramotom i sinovljevom izdajom. Zato je gromko zurlao: *Ti me izdade, Vukašine. I grob mi opogani!(...) Nisam ti više otac!* (Ćosić, 2004: 54).

Poslije dramatičnog zapleta i kulminacije oćevog gnjeva i bijesa i odricanja od sina koga smatra izdajnikom, Vukašin je odlučan u namjeri da kaŹe sve do kraja ocu što je godinama potiskivao u sebi i što ga je mućilo i proganjalo. Iz njega progovara hladnokrvni evropeizirani intelektualac osviješćen i otrijeŹnjen od aćimovštine:

Dobro. Ako me se odrićeš, onda sam ti duŹan ovo objašnjenje: neću ni u kakve stranke da ulazim. Ja svoj Źivot i svoje sposobnosti neću da satrem u radikalnom politikanstvu. Ćekaj, slušaj me prvo. Baš to u vezi sa narodnim interesima hoću da ti kaŹem. Ništa narod nema od tih vaših stranaka i vaše seljaćke slobode. Uostalom, posle odlaska Turaka narod nije traŹio slobodu. On je traŹio samo hleb. A vi, radikali, obmanuli ste ga da je ustav - hleb... Narod, sloboda, ustav, sve su to samo izgovori da se dođe na vlast. Zar je malo u Srbiji onih koji su završili škole, pa su propali u našoj, vašoj političkoj hajdućiji ?(Ćosić, 2004: 54).

Vukašinova kritika politikanstva radikala kojima pripada i Aćim i zauzimanje za obespravljeni i prevareni narod, uzdiŹe ga iznad prosjećnog intelektualca opsjednutog lićnim interesom. Njegova kritika političkih stranaka koje obmanjuju i izrabljuju narod je krajnje razloŹna, racionalna i precizna. On u vidu manifesta iznosi svoje ideje i precizna zapaŹanja o uzrocima i posljedicama konzervativizma i zabluda srpskog društva:

Ideje su za kulturne narode, a ovde, u ovoj seljaćiji, one su suvišne i fatalne. Ovde su popovi jedini uspešni, a moŹda i korisni ideolozi. Ovde je sloboda pravo da hajdukuješ, da haraš, da zauzimaš opštinske utrine, a demokratija i samouprava da ne plaćaš porez, svejedno što te sreski kapetan batina i psuje ti majku. A što vi radikali galamite o demokratiji, to je samo izgovor za seljaćku anarhiju i javašluk. Sit sam ja svega toga!Srbiji su potrebni pamet i znanje, a ne

stranke! Srbiji treba da gleda Evropu, a ne turski tur !(Ćosić, 2004: 55).

Ovo je prva i posljednja svađa Vukašina i Aćima. Analizom društveno-političkih odnosa u Srbiji, Vukašin, oštroumni pariski đak i doktor prava, svojim zapažanjima nadilazi porodičnu tematiku i naučnokritički pokreće i definira društveno-političku studiju s jasno istaknutim uzrocima i posljedicama zaostajanja srpskog naroda za evropskim kulturnim tokovima. Aćim će na ove Vukašinove stavove jetko zaključiti da mu je Evropa upropastila dijete.

24.4. DRAMATIKA BADNJE VEČERI

Dramatična Badnja noć umjesto tople porodične praznične svečanosti donosi pustoš potpunog i konačnog raskola Vukašina sa ocem Aćimom i bratom Đorđem. Učeni Vukašin manicom hladnokrvnog evropskog intelektualca i naučenim zakonskim pravnim načelima, traži svoj dio imanja od kojeg bi sebi kupio kuću u Beogradu, jer neće da živi u kući Tošića čiju ćerku uzima za ženu. Poslije užasa koji donosi Aćimovo saznanje o ženidbi sina ćerkom njegovog najvećeg političkog protivnika, na pomolu je neposredno nova sablasna porodična dramatična opasnost, koja dolazi iz različitih interesa, pogleda na svijet, nadanja, maštanja i snova, oca koji se grčevito bori rukovođen patrijarhalnim rezonom kako bi očuvao kompaktnost i snagu doma Katića, onako kako je to zamislio i projektirao, i učenog sina koji je vaspitan i obrazovan u modernom racionalističko-obektivnom i materijalističkom evropskom duhu.

Badnje veče poprima karakter epski oblikovane patetične porodične dramske priče o rušenju snova i ideala oca, čuvara porodičnog patrijarhalnog tradicionalnog reda i poretka, i nastojanja učenog i modernog sina da svojim dijelom zemlje od nasljedstva obezbijedi sebi egzistencijalnu osnovu i sigurnost.

Dva suprotstavljena rezona i interesa su nepomirljivi i dovešće do potpunog raskola u patrijarhalnoj porodičnoj zajednici u kojoj su sada na jednoj strani Aćim i Đorđe, čuvari porodičnog imanja, a na drugoj strani je Vukašin koji u tom imanju vidi samo materijalno sredstvo i dobru priliku da

ostvari svoj interes u Beogradu, napuštajući i prezirući provincijalnost sela Prerova iz koga je u opancima, gunju i čakširama otišao u Pariz.

Vukašin je jezikom hladnokrvnog čovjeka koji zna šta hoće, odlučno i bez emocija zatražio: *Isplatite mi moj deo* (Ćosić, 2004: 55).

Aćim i Đorđe su kad je u pitanju porodično imanje, zemlja, na istoj interesnoj poziciji. Za njih je zemlja svetinja i zato oni tragično doživljavaju njenu diobu, komadanje, što znači početak rasturanja materijalno moćnog gazdinstva Katića. Za Aćima je ovo kraj snova i nadanja u očuvanje i produženje porodične loze Katića: *Pade, Aćime, tvoj ugled u ambis. Rasturi ti se ognjište, razlomi imanje i zatre loza. Moji unuci biće Tošićevi unuci. Aćim čupa bradu* (Ćosić, 2004: 55).

Brat Đorđe smatra da je Vukašin svoj dio potrošio na školovanje. Otac mu je davao novca mnogo više nego što mu je trebalo dok se školovao, iz razloga da pokaže u tuđini bogatstvo i gospodstvo sina srpskog velikaša. Zato Đorđe prigovara bratu: *Pojeo si ti odavno svoj deo, brate Vukašine. Malo li nas koštaju tvoje škole* (Ćosić, 2004: 55)? Đorđa je otac ostavio na imanju da ga uvećava trgovačkim poslovima, što je on i činio: *A koliko je zarađeno u ovoj kući otkako si ti otišao iz nje? Hoćeš i moju muku? I to je bratski! – Ja, Đorđe, tražim samo ono što mi po zakonu pripada* (Ćosić, 2004: 55).

Sukob Ćosićevih likova, braće Đorđa i Vukašina oko diobe imovine i sukob Abdagićevih likova, braće Rušid-efendije i Šaćira, podsjećaju na arhetipski fatum razdora bratskog prirodnog i rođenjem uspostavljenog savezništva, koje se ruši nad čovjekovom materijalističkom pohlepom, često mu zamagljujući razum u bezobzirnom nastojanju da se u diobi od brata ugrabi više, mimo svih uspostavljenih kodeksa na kojima počiva bratski savez ugrožavan od praiskona kain-aveljovskim prokletstvom. Vukašin u diobi traži samo onoliko koliko mu po pravnim zakonima pripada za razliku od ničim zadovoljenom pohlepom gnjevnog Rušidefendije u Abdagićevom romanu *Feniks*, što čini ove likove antipodnim.

Koji je jači zakon, Aćimov patrijarhalni, ili Vukašinov, proistekao iz pravnih nauka na kojima je doktorirao? U skladu sa svojim shvatanjima i interesima Aćim priznaje samo svoj nepisani zakon, kojim je postavio sebe na pijedestal moćnog gazde i radikalskog političkog prvaka u Prerovu koga ostali respektiraju:

Zakon?... Ja sam zakon! Sve je moje. Samo preko mog groba možete da se delite. A ja ću još da živim!...Obojica ste

jednaki!- Aćima oštro zabole što prvi put pred Đorđem ružno govori o Vukašinu. Udari pesnicom o sofru. Posuđe zveknu. Podiže se i zaljulja u gustoj tami: - Čuj me Vukašine...ova kuća nije više tvoja. Vidim li te, narediću slugama da te isteraju na sokak...U testamentu, napisaću ga odmah posle praznika...ti ćeš biti isključen iz mog nasledstva. Zabraniću ti da mi na sahranu dođeš i grob vidiš. Ti si...od večeras, ti si... mrtav za mene. Jedan za drugog mi više ne postojimo!(...) Đorđe, daj ovome pet stotina dukata, i da ga moje oči više ne vide u kući! (Ćosić, 2004: 56).

Evropska logika življenja ne važi u Prerovu u kome su aćimovština i patrijarhalnost provincije jedini važeći filozofski obrasci palanačkog življenja. Aćim se uporno bori protiv svake savremene evropske novine, koja bi mogla ugroziti njegovu poziciju patrijarhalnog despota i prerovskog političkog prvaka. Zato on odlučno ustaje u odbranu nedjeljivosti imanjanja, odriče se sina Vukašina, istjeruje ga iz doma i ostavlja bez nasljedstva. Vukašin je nosilac tog, po aćimovštinu prijetećeg i opasnog novog vremena koje će potopiti njegove roditeljske, spahijske i političke ideale. Zato je on surov prema Vukašinu u koga je toliko polagao nade i davao mu primat u odnosu na Đorđa koji je nesposoban da mu izrodi unuke. Aćimov spahijski i radikalni egoizam gubi borbu sa Vukašinovim intelektualizmom i racionalnim rezonom evropski prosvjedenog čovjeka koji zna šta hoće i hladnokrvno ide za svojim interesom.

Duh novog vremena, moda, filozofija života, interesi evropeiziranog srpskog intelektualca Vukašina, trijumfovaće nad konzervativizmom aćimovštine. Mogućnost modernih evropskih shvatanja i življenja čiji je nosilac učeni Vukašin, nadvladala je mitski projektiranu, epsko-guslarsku duhovnost, vidovdansku, ustaničku i hajdučku etiku, čijih zamki i fatuma se teško odricao i oslobađao srpski čovjek kroz prošla vremena. Mitologizirana svijest koju pisac Dobrica Ćosić uzima kao značajnu tematsku građu u značajnoj mjeri je određivala sudbinu srpskog čovjeka u prošlosti (i sadašnjosti, op. a), te mu je često zamagljivala put sveopšteg nacionalnog i kulturnog progressa.

Vukašinovo presvlačenje iz srpske tradicionalne nošnje u modernu evropsku toaletu simbolično manifestira trijumf novog doba evropske duhovnosti i modernizma, nad prevaziđenim patrijarhalnim vremenom

zarobljenom folkloristikom mitologije, sujevjerja i narodne epike. Evropski redengot, kravata i šešir pariskog đaka, evropskog intelektualca, beogradskog sudije, ministrovog zeta, u novom vremenu nadmoćno smjenjuju srpski gunj, opanke i čakšire. Konzervativnog oca Aćima, zarobljenog u patrijarhalnoj despotiji, ostavlja sin Vukašin, evropeizirani intelektualac, te umjesto druženja sa njim uz šljivovicu za sofrom izrezbarenom Vasilijevom hajdučkom sjekirom, radije bira društvo francuskog konzula, gospodstveno ćaskajući uz šampanjac u raskošnom restoranu za evropskom trpezom.

Ovom slikom Ćosić originalnim umjetničkim umijećem moćno osmišljava simbol trijumfa modernog evropskog duha oličenog u evropeiziranom intelektualcu Vukašinu, nad konzervativnom palanačkom filozofijom personificiranom u liku Aćima Katića, prerovskog spahije i radikalskog političkog vođe, zagovornika tradicionalnog i patrijarhalnog reda i svjetonazora.

25. UMJETNOST MIROSLAVA KRLEŽE

*Borba perom spada
u najveća
junaštva*

Miroslav Krleža (1893-1981) je najveći hrvatski pisac koji je impresivnim književnim djelom sebi obezbijedio trajno mjesto u samim vrhovima južnoslavenske i evropske književnosti XX stoljeća. Rođen je u Zagrebu 1893. godine, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Više obrazovanje je nastavio u Pečuju i Budimpešti. Rano, još kao đak, počeo se interesirati za društveno-politička pitanja zbog čega će nešto kasnije imati određenih problema od strane vlasti. Simpatije nemirnog gimnazijskog mladalačkog duha bile su na strani radničkog pokreta i on je rado zalazo u komunistički kutak u samom centru Zagreba (*Ilica*, br. 55). Krleža je po želji oca upisao kadetsku školu u Pečuju (1908), a kasnije vojnu akademiju u Budimpešti (1911), koju je napustio 1913. godine.

Burna vremena koja su donijela buđenje jugoslavenskog nacionalizma i nastojanja za oslobođenjem donijela su balkanske ratove, što će progresivno orijentiranog mladića Krležu preko Pariza i Soluna dovesti u Skoplje u namjeri da se priključi srpskoj vojsci. Međutim, on biva

osumnjičen i uhapšen kao austrijski špijun i sproveden u Beograd, odakle će biti protjeran u Zemun, gdje ga austrijske vlasti hapse kao dezertera iz vojne akademije, pod optužbom da je srpski špijun, oduzimaju mu čin i šalju ga kao običnog vojnika na ratište u Galiciju, po izbijanju Prvog svjetskog rata. Po stvaranju Kraljevine SHS Krleža se fasciniran Lenjinom i sovjetskom revolucijom, aktivira u komunističkom pokretu novonastale države i razvija snažnu spisateljsku djelatnost. U to doba je, gotovo do Radićevog ubistva, pisao srpskom ekavicom kao i niz drugih hrvatskih pisaca opijenih jugounitarizmom: Šimić, Ujević, Cesarec, Majer, Cesarić, Donadini i dr.

Iskustva ratnog besmisla i užasa, surovost i nepravdičnost vojske i vojevanja pod tuđom zastavom pisac Krleža je vjerno prikazao u svojim novelama sa ratnom tematikom, posebno u zbirci *Hrvatski bog Mars*. Poslije završetka rata zajedno sa Augustom Cesarcom pokreće časopis *Plamen* (1919), koji će vlast ubrzo zabraniti zbog širenja slobodarskih i komunističkih ideja. Krleža osniva novi časopis pod nazivom *Književna republika* koji izlazi od 1923. do 1927. godine. U ovom časopisu radove su objavljivali ugledni i napredni intelektualci. Krleža se u ovom časopisu zalaže za afirmaciju modernih književnih shvatanja, ustajući protiv konzervativizma i prevaziđenih poetika u literaturi. Sljedeći časopis koji je pokrenuo zajedno sa Milanom Ristićem i Miodragom Bogdanovićem, nosio je naziv *Danas*. I ovo glasilo naprednih intelektualaca ubrzo biva ugašeno od strane vlasti. Krleža objavljuje u međuvremenu esej kao predgovor *Podravskega motivima* Krste Hegedušića (1933), kojim će biti započete oštre polemike poznate kao *sukobi na književnoj ljevici*. Polemički diskurs biće nastavljen i u poznatom Krležinom međuratnom časopisu *Pečat* koji je izlazio u vremenskom razdoblju od 1939. do 1940. godine. I ovaj časopis je brzo ugašen, ali sada zbog izbijanja Drugog svjetskog rata. Krleža je ratno vrijeme proveo u Zagrebu, u osami, distanciran od javnosti. Godine 1950. dolazi na čelo *Leksikografskog zavoda Jugoslavije* i posvećuje se izdavanju *Enciklopedije Jugoslavije*, čiji je bio glavni urednik.

Zainteresiranost za književnost Krleža je ispoljavao još kao veoma mlad. Čitanje i pisanje knjiga pratit će ga do kraja života. Strastveno je čitao, ne samo beletrističku literaturu, već se zanimao i za naučna, filozofska i politička djela. Stečena znanja iz različitih naučnih oblasti: filozofije, literature, esejistike i publicistike, Miroslav Krleža će vješto transponovati u svijet književnoumjetničkog djela, manirom velikog modernog hrvatskog, južnoslavenskog i evropskog pisca. Sa bogatom erudicijom, istraživačkim i

enciklopedijskim duhom, Krleža će obilježiti hrvatsku i južnoslavensku književnost XX stoljeća.

25.1. ENCIKLOPEDIJSKI DUH MIROSLAVA KRLEŽE

Miroslav Krleža se književnim radom počinje baviti još prije prvog svjetskog rata. Prve literarne radove objavljuje 1914. godine. Te godine pojavljuju se drame *Legenda* i *Maskerata*, zatim autobiografski zapis *Fragmenti* i poema u prozi *Zaratustra i mladić*. Već u ovim literarnim počecima naslućuje se Krležina poetička osobenost koju će razvijati i uobličavati u kasnijim, zrelijim i uspjelijim svojim književnim ostvarenjima. O toj kauzalnosti njegovog literarnog početništva i docnijih književnoumjetničkih interesiranja i poetičkih osobenosti ovako govori Jovan Deretić: *Kao da početak nije bio slučajan, on zapravo otvara dominantne puteve docnijeg stvaralaštva: dramsko, autobiografsko i poetsko u onom složenom, poetsko-misaonom obliku koji podrazumeva žanr poeme, osnovna su usmerenja celokupnog Krležinog stvaralaštva* (Deretić, 2000: 98).

Ljubav za čitanjem i stvaranjem književnih djela nije napuštala Krležu do kraja života. Neumorno je tragao u literaturi i pisao ostavivši iza sebe grandiozan i žanrovski raznolik književni opus.¹⁶ Pisao je drame, poeziju, prozu, eseje, kritike i polemike. Od petnaestak drama koliko je napisao Krleža, najuspjelije i najbolje su mu one iz ciklusa o Glambajevima, koje su nastale po uzoru na skandinavske drame kakve su nje govali Henrik Johan Ibsen (1828 -1906) i Johan August Strindberg (1849-1912). U ovim dramama Krleža sagledava burna psihološka stanja i sukobe u junacima. O svojim namjerama da prikaže složene psihološke procese u dramskim junacima, motiviran nordijskom dramskom školom sam pisac kaže: *Ja sam se odlučio da napišem dijaloge po uzoru na nordijske škole devedesetih godina, s namjerom da unutrašnji raspon psihološke napetosti raspnem do najvećeg sudara, a te sudare da što bliže primaknem odrazu naše stvarnosti* (Deretić, 2000: 99).

---

¹⁶ U radu nas, osim romana *Povratak Filipa Latinovića*, interesiraju samo oni Krležini literarni radovi na osnovu kojih se mogu razumjeti poetičke osobenosti cjelokupnog njegovog djela.

Izuzetan književni uspjeh Krleža je ostvario i u poeziji koju je intenzivno stvarao nekih dvadesetak godina (*Balada Petrice Kerempuha*, 1936).

Osoben je Krležin jezik u *Baladama*, kao svojevrsna mješavina kajkavkog idioma u koji su vješto inkorporirane njemačke, latinske, mađarske, hrvatske štokavske, italijanske i druge lekseme. U ovom pjesničkom djelu, koje se žanrovski teško može lokalizirati, pjesnik ističe glas potlačenog hrvatskog naroda u socijalnom i nacionalnom smislu, kroz glas Petrice Kerempuha. Knjiga govori o sudbini potlačenog i obespravljenog naroda u jednoj sumornoj i mračnoj atmosferi nepovoljnih historijskih okolnosti po ovaj narod čiji je reprezent Petric Kerempuh.

U oblasti proznog Krležinog stvaralaštva ističemo knjigu antiratnih novela *Hrvatski bog Mars* (1922) i zbirku novela pod naslovom *Novele* (1924), u kojima je obrađena tematika iz malograđanskog života.

Kada je u pitanju Krležin prozni rad, sasvim je jasno da je najviše književnoumjetničke domete ovaj hrvatski i južnoslavenski pisac ostvario u romanu kao najpopularnijem književnom proznom žanru. Najbolje njegovo romaneskno ostvarenje je *Povratak Filipa Latinovića* (1932). U sagledavanju svoje egzistencije i položaja u nehumanom društvu junaci Krležinih romana često posežu za unutrašnjim monologom, a pisac sagledava njihovu psihologiju nerijetko i upotrebom tehnike toka svijesti, što je bila karakteristika savremene evropske proze XX stoljeća. Njegovi junaci u novelama i romanima nose pečat tragičnih ličnosti koje nemaju šanse da se izbore u surovim i apsurdnim okolnostima koje nameće građanska klasa. Zato su oni svi nesretni, potišteni, kontemplativni i izgubljeni u vremenu i životnom besmislenom ambijentu u kome su osuđeni na neku vrstu zatočeništva i autodestrukcije.

Krleža u svojoj prozi oštro žigoše pokvarenost i nepravličnost truhlog građanskog društva suprotstavljajući mu razočaranog intelektualca i njegov intelektualno-umjetnički senzibilitet, koji ipak nije u stanju da se izbori za svoje pravo mjesto u tako postavljenom poretku banalnog življenja. On kritizira i mentalitet seljaka u romanima, koji se protive svakoj novoj idejnosti i žigoše njihov defetizam, nihilizam i destruktivan stav u društvu.

Osim toga što se bavio pisanjem beletristike, Krleža je učestvovao u javnom i političkom životu onoliko koliko je bilo potrebno za jednog lijevo orijentiranog intelektualca u predratnoj Kraljevini Jugoslaviji, ratu i poslijeratnoj komunističkoj i socijalističkoj jugoslavenskoj državnoj

zajednici. Iako je pripadao komunistima on će doći u sukob sa svojim ideološkim saborcima, posebno poslije objavljivanja predgovora *Podravskim motivima* Krste Hegedušića 1933 godine. Čak ni lično poznanstvo sa Josipom Brozom nije doprinijelo da se ovaj sukob u potpunosti prevaziđe. Ratno vrijeme Krleža provodi povučen od javnosti u Zagrebu, odbijajući ponude vlasti NDH da se aktivno uključi u društveni i javni život novostvorene hrvatske države.

Po završetku rata aktivno je nastavio sa književnim radom. U ideološkom pogledu oštro će kritizirati Staljina i *Rezoluciju Informbiroa* iz 1948. godine. Krleža biva postavljen na čelo *Leksikografskog zavoda u Zagrebu* koji danas nosi njegovo ime, gdje će dati izvanredan doprinos u enciklopedijskom radu.

Miroslav Krleža je najveći i najplodniji hrvatski pisac i njegovo književno djelo je grandiozno. Neumorno je stvarao punih šezdeset i šest godina dajući veliki doprinos hrvatskoj, južnoslavenskoj i evropskoj literaturi u svim književnim žanrovima. Pisao je poeziju, pripovijetke, romane, drame, eseje, političke studije, polemike, putopise, dnevnike, memoare, enciklopedijske članke. Čitavu jednu biblioteku stvorio je ovaj *hrvatski Tolstoj*, kako su ga neki nazivali, a može se reći i *hrvatski Balzak*, zbog izuzetne stvaralačke energije i grandioznosti djela koje je napisao.

Iako je tri puta nominovan za *Nobelovu nagradu*, Krleža se nije domogao ovog najvišeg priznanja za književnost, najvjerovatnije zbog ondašnje nedovoljne zainteresiranosti, nepoznavanja i nerazumijevanja njegovog nekoherentnog i u žanrovskom pogledu razuđenog i složenog književnog djela. Zato je po nekim mišljenjima folklorni pisac Andrić, dobio ovo priznanje, a ne Krleža kao moderan hrvatski, južnoslavenski i evropski pisac, koji je napisao vrhunska književna djela u svim književnim žanrovima. Krležin dragocjen rukopis bilježaka i zapisa pod naslovom *Marginalije*, objavljen je 2011. godine.

25.2. POETIKA MIROSLAVA KRLEŽE

*Umjetnički stvarati
ne znači samo htjeti,
nego i umjeti*

Da bismo dobro razumjeli Krležinu poetiku, njegov stav i poimanje literature potrebno je proučiti njegove tekstove *Hrvatska književna laž* (1919), predgovor *Podravske motivima* Krste Hegedušića (1933). U tom sagledavanju Krležine poetike svakako su dragocjeni i njegovi eseji, od kojih izdvajamo esej *O tendenciji u umjetnosti*.

Tekst *Hrvatska književna laž* objavljen je u časopisu *Plamen* 1919. godine. Krleža je imao namjeru objaviti i novi rad kao nastavak ovog članka, što navodi u knjizi *Moj obračun s njima* (Zagreb, 1932, str. 118.). Taj nastavak, međutim, nije objavio.

Krleža posebno kritizira praznu dekorativnost, kič, plagijat, te *domoljubno* gloriciranje uloge, značaja i rezultata iliraca, za koje je smatrao da imaju skromne rezultate. On oštro i bespoštedno kritizira lojalnost prema carstvu, praznoću i patetičnost kosovskog mita u literaturi.

Tekst *Hrvatska književna laž* je neka vrsta manifesta hrvatske književnosti XX stoljeća. Krleža poziva da se spali, uništi i razbije laž u književnosti. Pisan je patetičnim ekspresionističkim stilom, osporavajući dotadašnja tradicionalna dostignuća u hrvatskoj literaturi. Ovaj tekst se prvenstveno bavi hrvatskom književnošću (*vrijeme je da se spali i uništi i razbije najveća laž sviju naših sakrosanktnih laži, legendarna laž nad lažima, laž hrvatske književnosti*) i tek se na ponekom mjestu bavi historijskim pitanjima. Iako ju je tek periferno dotakao Krleža u povijesti nastoji uspostaviti svojevrstu vremensku vertikalnu zbiljanja i ličnosti koje su, svaka na svoj način, predskazivale jugoslavensku ideju. Krleža u ovom tekstu izriče osudu dotadašnje hrvatske književnosti izdvajajući bogumilsku kulturnu i književnu tradiciju kao osnovni i iskonski vrijednosni temelj u hrvatskoj literaturi. Ushićen i uznesen nad estetičkom originalnošću stećaka, srednjovjekovnih bosanskih nadgrobnih spomenika, Krleža je apologetski izrekao svoj stav o kulturi u kojoj su ponikli ovi spomenici:

Neka mi oprostí gospođa Evropa, ona nema spomenike kulture. Pleme Inka u Americi ima spomenike, Egipat ima prave spomenike kulture. Neka oprostí gospođa Evropa, samo

Bosna ima spomenike. Stećke. Šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanca! Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan kao sužanj (www.bosnjaci.net).

Tekst *Hrvatska književna laž* je očigledno nastao pod utjecajem duha i idejnosti *Oktobarske revolucije* i Krleža nastoji u njemu kritizirati građansku ideologiju negirajući dostignuća u umjetnosti koju je ta ideologija njegovala.

Drugi bitan tekst za razumijevanje Krležine poetike jeste predgovor *Podravskega motivima* slikara Krste Hegedušića (1933), u kome on iznosi svoja najznačajnija estetska i sociološka razumijevanja razvitka umjetnosti i tendencija u likovnom stvaralaštvu, ističući Hegedušićevu izuzetnu nadarenost u interpretaciji socijalne problematike. Hegedušić je u studentskim danima portretirao Krležu. Izradio je i prospekte za njegove knjige (1935, 1936), časopise (1939) i sabrana djela (1953), te ilustracije za *Baladu Petrice Kerempuha* (1946). Ilustrirao je Ristićevu *Turpitudu* (1938), Krčelićeve *Annuae* (1952) i druga književna djela. Bavio se zidnim slikarstvom i scenografijom, a naslikao je i zastor za HNK *Anno Domini, 1573*.

Ističući sugestivnost Hegedušićeva izraza Krleža u Predgovoru kaže da je uprkos dvjema slikarskim komponentama, Brueghelovoj (flamanskoj) i Groszovoj (socijalnoj), Hegedušićevo slikarstvo »povezano uz ovaj stari verböczijevski kraj, gdje su barokne gornice, činži, daće, desetine, dimnice, mostarine i cestarine formirale kmetska i grencerska stanja po štalama, po kasarnama i po crkvama, u fiziognomijama i u dušama ljudskim«. Upozorio je javnost na Hegedušića kao umjetnika čija »grafička dijagnoza naše stvarnosti nije samo ekonomski i kulturni dokument vremena nego istodobno i dobar crtež, umjetnički značajan po svojoj slikarskoj vrijednosti isto toliko kao i po temi« (...) Krležin otpor diletantizmu na području socijalne umjetnosti, kritike i teorije. Hegedušićev članak Riječ o kritici i organizaciji kritike (Republika, 1950, 2-3) izazvao je veću polemiku u kojoj K. nije sudjelovao, ali je njezinu problematiku obuhvatio referatom

održanim na Kongresu književnika u Ljubljani 1952.
(vdocuments.mx-krleza.).

Krležin predgovor *Podravske motivima* Krste Hegedušića je zapravo jedna vrsta piščevog programa u kome on postavlja temelj svog poimanja umjetnosti. On kritizira kič u književnosti, izvještačenost, bezidejnost i odsustvo pravih životnih tema, čemu suprotstavlja svoj umjetnički prikaz u kome umjesto izvještačenosti nudi stvarni i konkretni seljački život. Krležino interesiranje u literaturi kreće se između dvije suprotstavljene tematske sfere: jedne, koju čine izvještačena dekorativnost, misleći subjekti, osjetljiva bića; i druge, koja teži vjernom, konkretnom i jednostavnom životu. Krleža se u ovom predgovoru razilazi sa komunističkim stavovima o literaturi ustajući protiv prisustva komunističke ideologije u svijetu književnog djela.

Svoje razumijevanje literature i estetičke stavove koje je iznio u predgovoru *Podravske motivima* Krste Hegedušića, Krleža u vidu rekapitulacije zastupa i u eseju *O tendenciji u umjetnosti* (1935). U ovom tekstu on u polemičnom tonu raspravlja o posljedicama vladajućih estetika u prvim decenijama XX stoljeća, ukazujući na čudesne i groteskne spojeve nespojivih i antipodnih polazišta i shvatanja u literaturi i o literaturi. Evo Krležinog stava:

Postoje čitave grupe suvremenih materijalističkih esteta, koji umjetničkom stvaranju odriču bilo kakvu samostalnost. Pjesništvo, slikarstvo, pisanje romana ili kazališnih igara istovetno s kakvim bilo manufakturnim stvaranjem korisnih predmeta, te se, prema tome, umjetničkom pozivu(logično) odriče svakistvaralački značaj, pretvarajući značenje umjetničke ljepote u produkt manufakture. Crtanje plakata, montaža filmova, oprema i povezivanje knjiga, umjetni obrt i kazališne dekoracije, sve te tehnike treba da služe određenoj propagandi i agitaciji, pa kao što književnost nije ništa drugo do jezična suradnja u pokretu gomila(dopisivanje, buđenje svijesti, kroničarstvo), tako ni likovna umjetnost nema druge svrhe, nego da svojom takozvanom "Ljepotom" uokviruje propagandu i agitaciju. Crkva katolička, Marineti, fašizam Musolinijev isto tako kao i gospodin doktor Goebbels u tome su pusto saglasni (Krleža, 1961: 227).

Krležino zalaganje za oslobađanje umjetnosti od ideoloških zadataka i političke tendencioznosti biće potkrijepljeno primjerom Maksima Gorkog i njegove pobune protiv simplicizma i utilitarizma u literaturi, za koga nisu imali razumijevanje tzv. *lijevo orijentirani estetski pravovjernici* između sedamnaeste i dvadeset i druge, proglašivši ga *estetskim odmjernikom, prebjegom i religioznom šepRTLjom* (Krleža, 1961: 228).

26. KRLEŽIN ROMAN O UMJETNIKU

*Đavolski je mračno
na ovoj našoj mrtvoj straži
pameti ljudske*

Roman *Povratak Filipa Latinovića* Krleža je objavio 1932. godine, mada je fragment o *Bobočki* objavljen dvije godine ranije. U tematskom smislu ovaj roman je predstavljao neku vrstu nastavka prikaza glembajevsko-klanfarovske tematike, koja pored teme provincije, periferije, gradske i seoske sredine, predstavlja bitnu komponentu Krležinog književnog djela.

Krležin roman *Povratak Filipa Latinovića* pripada žanru romana o umjetnicima, odnosno vrsti romana o obrazovanju u kome je glavni junak umjetnik (pisac, slikar, muzičar). U ovoj vrsti romana osnovna piščeva pažnja usmjerena je na preispitivanje odnosa umjetnika prema svijetu, životu, ljudima i umjetnosti.

Roman o umjetniku ima svoje početke u Geteovom romanu Vilhelm Majster (1829), pa se razvija preko Kelerovog Zelenog Hajnriha (1885), sve do Žana Kristofa (1904- 1912) R. Rolana. Ovu vrstu romana sa temom umjetnika nastavlja Tomas Man u romanu Doktor Faustus (1947). Ovaj tip romana obuhvata široku skalu pitanja; od društvene situacije i socijalnog položaja umetnika do psihologije stvaranja i suštine pojedine umetnosti. Roman o umetnicima pisali su mnogi pisci epohe romantizma: Vakenroder, Tik, F. Šlegel (Lucinda), Novalis (Hajnrih fon Ofterdingen), E.T.A. Hofman, kao i realizma: Merike, G.Keler, Hauptman i dr., a tu su tematiku obrađivali i pisci XX vijeka: R.Rolan, H.Hese, Vaserman, Verf. Kod nas (op.a. u južnoslavenskoj književnosti), Vjenceslav Novak je započeo ovaj

žanr svojim romanom Dva svijeta (1901) govoreći o sudbini muzičara, doveo ga je do moderne polifoničnosti Miroslav Krleža u romanu Povratak Filipa Latinovića (1932) u priči o slikaru (RKT, 1985: 670).

Umjetnik i intelektualac Filip Latinović je samo jedan u nizu likova umjetnika koje je Krleža obrađivao u svojim djelima i svi oni su praćeni u njihovim sudbinskim traganjima za vlastitim identitetom. U tom smislu prepoznatljivi likovi umjetnika su Gabrijel Kavran, Leone Glembay i Larsen. Krleža je i u svojim esejima o slikarima koji su nastali prije romana *Povratak Filipa Latinovića* iznosio slične teze o problemima i shvatanjima života i umjetnosti iz pozicije samog umjetnika. Ti eseji su i neka vrsta Krležine pripreme za pisanje romana o umjetniku i intelektualcu Filipu Latinoviću. U romanu dominiraju Filipove meditacije, razmišljanja, promišljanja o umjetnosti i stvaranju, što je slučaj i sa esejima o slikarima u kojima Krleža u vidu teorijskih traktata piše o Dobroviću, Groszu, Goyi, Račiću, Beciću, Miši. Dobro teorijsko poznavanje slikarstva i istančan senzibilitet doživljaja ove vrste umjetnosti svakako da mu je pomoglo u umjetničkoj transpoziciji romaneskne priče o slikaru Filipu.

26.1. POVRATAK DOMU UMJETNIKA I INTELEKTUALCA FILIPA LATINVIĆA

*I mjesečina može biti
pogled na svijet*

Društvena stvarnost koju na osoben način doživljava neoimpresionistički slikar Filip Latinović zasnovana je na protivurječnostima, s jedne strane glembajevsko-klanfarovskog sistema življenja i s druge strane seljačkog kerempuhovskog mentaliteta kajkavskih narodnih masa. Glembajevsko-klanfarovski društveni krugovi simboliziraju okrutnost, bezobzirnost i pokvarenost građanske klase koja je u fazi propadanja, dok je seljački kajkavski narodni sloj nosilac pozitivnih i zdravih životnih moralnih i duhovnih vrijednosti u društvu. Slikar i intelektualac Filip Latinović se vraća u svoj rodni grad i dom poslije dvadeset i tri godine odsustva. Oronuli porodični dom u kome je Filip živio u umjetniku nanovo evocira žive uspomene na djetinjstvo:

Dvadeset i tri godine su prošle od onog jutra, kada se dovukao pod ova vrata kao izgubljeni sin: sedmogimnazijalac, koji je ukrao svojoj majci stotinjarku, tri dana i tri noći pio i lumpovao sa javnim ženama i kelnericama, a onda se vratio i našao zaključana vrata i ostao na ulici, te otada živi na ulici već mnogo godina, a ništa se nije promijenilo uglavnom. Zastao je pred stranim zaključanim vratima, i kao i onog jutra imao je osjećaj hladnog gvozdеноg dodira te teške, masivne kvake u školjci svoga dlana: znao je, kako će ta vrata biti teška pod njegovom rukom, i znao je, kako se lišće miče u krošnjama kestenova, i čuo je jednu lastavicu, kako je prhnula iznad njegove glave, a bilo mu je (onog jutra) kao da sanja: bio je sav čađav, umoran, neispavan, osjećajući kako mu nešto plazi oko okovratnika: po svoj prilici stjenica. Nikada neće zaboraviti onoga mračnog svitanja i one pijane posljednje, treće noći i onog sivog jutra-dok živi (Krleža, 1998: 18).

Filip se sjeća mučnog događaja kada ga je majka izbacila na ulicu iz doma pošto joj je ukrao novac koji je potrošio provodeći se sa lahkim ženama. Naviru slike iz djetinjstva koje su se urezale u dječakovo pamćenje i koje će ga proganjati i pratiti kroz život kao sina raskalašne i nemoralne trafikantkinje. Iz takvih njenih avantura rođen je i dječak Filip praćen glasinama da mu je otac biskup. Njegov povratak domu liči na povratak izmorenog melanholika koji se nije pronašao u svijetu, niti se uspijeva uključiti u konkretan provincijski život u atmosferi dekadentnosti, učmalosti i truleži. Mladalački nemirni i uzrjani duh odveli su ga daleko. Razjedan identitetskim pitanjima i umoran životom u evropskim metropolama Filip se vraća svojoj majci i domu, sad kao zreo čovjek i umjetnik koji novi ambijent zavičaja vidi u sivim bojama. Proganja ga problem identiteta, što potvrđuje njegova slika u kafanskom ogledalu na kojoj je prikazan kao umoran, blijed i prosijed čovjek. Umoran i razočaran čovjek poslije povratka svom domu i majci, trebalo bi da pronađe mir, majčinsku ljubav i pažnju u porodičnom ambijentu, međutim njegova se majka preselila u Kostanjevac, kamo se upućuje i Filip sa kočijašem Jožom Podravecem koji, izgovorivši riječ *fragle* u pejorativnom značenju, komentira jednu prizemnu kuću, što u Filipu izaziva buđenje uspomena i asocijacija na događaj iz javne kuće, odakle je pobjegao pošto mu je jedna prostitutka saopćila vijest da njegova majka živi u intimnim vezama sa kanonicima. Podravec za vrijeme putovanja priča Filipu svoju životnu priču, dok Filip meditira o stoljetnoj zaostalosti panonske provincije koja stoji na ivici svih civilizacijskih tokova prisjećajući se svog prvog dječakog ljubavnog iskustva:

U šestom razredu, nakon jednogodišnje bjesomučne borbe, Filip je jednog podneva riskirao čitavu svoju moralnu egzistenciju i zaputio se k frajlama(...) Nigdje nema nikog, samo on jedan jedini ide preko biskupskog trga: on ima neugodan osjećaj, da je izložen i žigosan, da je proziran i da svi znadu kamo se zaputio. Te iza svake spuštene rolete viri sada po jedno poznato oko i gleda trafikantkinjinog sina, kako se zaputio u kupleraj, kamo konačno i spada, jer ni sam se nije rodio ni u čemu boljem (Krleža, 1998: 52).

Misao o svojoj majci, trafikantkinji poljskog porijekla, Regini, njenom nemoralnom životu i noćnom izbivanju iz kuće, proganja melanholičnog slikara razvijajuću u njemu Edipov kompleks i bijes zbog nemogućnosti saznanja ko mu je otac. On se ne uklapa u palanačku zaostalost kostanjevačke sredine u kojoj je sve gnjilo, sivo, zaostalo i dato u propadanju. Njegovi počeci životnog puta označeni su traumom zbog majčinog načina života, glasinama da mu je otac biskup, ranim dječaćkim ljubavnim izletom u svijet lahkkih žena, krađom stotinjarke i kažnjavanjem od strane majke istjerivanjem iz doma. Ove traume trajno će senzibilnog i melanholičnog neoimpresionističkog slikara učiniti nespretnim i nesretnim tragaocem za spoznanjem ljudi i stvarnosti u sivilu zaostale provincije u kojoj su posljednje utočište pronašli razni iživljeni ljudi iscrpljeni svojim životnim sudbinama, ili odbjegli kažnjenici od bezobzirnosti i okrutnosti dekadentne građanske klase, proizašle iz krila glembajevsko-klanfarske stereotipne ukalupljenosti. Filip je tumarao svijetom, prognan kao moralni prijestupnik od majke Regine, poznate lokalne *frajle*.

Kao stranac u svijetu, on je razvio svoj umjetnički slikarski talenat i vraća se u zavičaj, domu i majci, gdje njegovi duševni nemiri ne mogu obezbijediti smiraj melanholičnoj prirodi slikara koji opet kao stranac živi dosadni život kostanjevačke provincije. Njegova majka je nekako uspjela da se izbori za svoj socijalni status i nastoji radovati se i uživati u životnim čarima u Kostanjevcu. Ona zahtijeva od sina slikara da joj naslika portret, ali Filipova slika je komična i groteskna predstava ostarjele bordel-dame. Filip preko majke i njenog prijatelja Silvija Liepacha upoznaje kostanjevačku stvarnost i ljude u njoj. Najviše vremena provodi u kafani *Kruna* u društvu kasirice Bobočke Radajeve, fatalne žene naglašene erotizirane prirode zbog koje su mnogi njeni ljubavnici materijalno propali (advokat Baločanski, čija se žena ubila zbog Bobočke). Bobočka je osvojila slikara Filipa. U čamotinji panonske provincije Filipa će društvo Bobočke u kafani zabavljati i

ispunjavati i makar djelimično ublažiti njegov prijezir ukočenog palanačkog konzervativnog života u Kostanjevcu. U kafani *Kruna* druži se i sa Vladimirom Baločanskim, uglednim advokatom, koji će doživjeti krah zbog predanosti zavodljivoj Bobočki. Ona će pobuditi i oživjeti Filipovo ponovno interesiranje za slikarsku umjetnost i vraćajući se sa njom jedne večeri sa proštenja Svetog Roka, u njemu se javlja slikarska vizija raspetog Hrista koji, po njegovom mišljenju, jedini može spasiti čovjeka iz ponižavajućeg položaja.

Pojava tajanstvenog, učenog Grka Sergeja Kiriloviča Kirialesa, dermatologa i doktora filozofije, svjetske protuve i barabe, pokreće nove nemire u Filipu. Bobočka se sve više udaljava od Filipa i više pažnje posvećuje Kirialesu, svom dugogodišnjem prijatelju, za koga Filip misli da joj je ljubavnik. Sa Kirialesom, koji mu nastoji razbiti doživljaje umjetnosti, Filip vodi energične polemike o slikarstvu. On je promašen čovjek, intelektualac, probisvijet koji se nigdje nije skrasio, pa mu neće poći za rukom da se smiri ni u provinciji Kostanjevcu. Ubija se bacivši se pod voz. Bobočka želi otputovati u Hamburg i traži od Filipa da joj pozajmi novac za putovanje. Baločanski sprječava Filipa da joj pozajmi novac i moli ga da utiče na nju kako bi odustala od putovanja. U Filipovu sobu dolazi njegova majka koja ga kritizira zbog veze sa nemoralnom Bobočkom, a on joj uzvraća kako ona nema pravo prosuđivati o nečijem moralu, kad je i ona sama nemoralna, zahtijevajući da mu konačno razotkrije tajnu ko je njegov otac. Majka mu pruža fotografiju sa Liepachom Kostanjevačkim, dok u tom trenu u sobu utrčava Baločanski sa krvavim papirom što je dokaz Bobočkinog ubistva. Baločanski je pobjegao u noć, a Filip pronalazi Bobočku u lokvi krvi prerezana grkljana.

Poput mitske priče o izgubljenom ratniku Odiseju, koji se poslije dugogodišnjeg tumaranja svijetom, napokon vratio domu i umjetnik Filip Latinović se vraća domu iz koga je izgnan zbog ranog mladalačkog porodičnog prijestupa, ukravši majčine novce i potrošivši ih u raspusnim noćnim orgijanjima sa noćnim *frajlama*. Majka mu je uskratila roditeljsku ljubav i izbacila ga na ulicu, što će ga odvesti u bijeli svijet gdje će razviti neoimpresionistički slikarski talenat. Poslije dvadeset i tri godine Filip se vraća domu i majci, od koje bi se, po nekom logičnom slijedu, moglo očekivati da mu pruži majčinsku nježnost i toplinu. Svakom mladom čovjeku odlazak u tuđinu, makar bio i iznuđen, pruža mogućnost za upoznavanje novog načina življenja po vlastitim mjerilima i u skladu sa sopstvenim

zamisljima slobodnog i emancipovanog čovjeka. Mladi slikar Filip je u tuđini potvrdio svoj umjetnički talenat, međutim, vremenom njemu dosađuje svijet tuđine u kome je vječiti stranac, neprihvaćen i do kraja neostvaren. Njegov nemirni i nostalgичni duh dovodi ga nazad majci Regini, svom gradu i zavičaju. To je onaj atavistički nagon i praiskonska čovjekova potreba da se u zrelijim godinama vrati svojim počecima, slikama iz djetinjstva, zavičaju, domu, dragim i bliskim osobama. Ti raspaljeni živi nemiri plamte u uzburkanoj umjetnikovoj duši vraćajući ga domu poslije dužeg odsustvovanja i izbivanja po zapadnoevropskim gradovima u kojima je spoznao svu sebičnost i dekadentnost građanskog društva zasnovanog na hladnim međuljudskim odnosima i interesima.

Njega je rodnom kraju vratila i nada da će u njemu zateći izvorni, jednostavni i zdravi način življenja, kojim i sam želi živjeti stvarajući umjetnička djela. Mladalački zanos i intenzitet doživljaja zapadnoevropskog društva vremenom su prerasli u njegovo nezadovoljstvo i prijezir takvog izvještačenog načina života. Lutanje svijetom mu je dosadilo i on želi mir u jednostavnosti života, gdje bi nastavio umjetničku djelatnost. Međutim, on se po povratku u rodni grad i zavičaj nije pronašao. Tamo se odvijao život sasvim suprotan njegovim vizijama. On će i ovdje biti stranac, rezignantni i razočarani čovjek koji stvarnost doživljava istančanim čulima umjetnika melanholika.

Mitski Odisej je poslije dugogodišnjeg lutanja pronašao Itaku, svoj dom i vjernu Penelopu, pored koje će pronaći smiraj i sreću, pored iskrene odanosti ženskog bića, simbola vjernosti, dobrote i čestitosti u svjetskoj literaturi. Latinović će se po povratku suočiti sa hladnokrvnim dočekom oronule i ostarjele majke Regine u vlažnom, kaljavom i zapuštenom ambijentu panonske provincije Kostanjevca. Krleža je motiv povratka u rodni dom prije romana *Povratak Filipa Latinovića* obradio u romanu *Vražji otok*.

26.2. EDIPOV KOMPLEKS KAO POKRETAČ FILIPOVOG TRAGANJA ZA IDENTITETOM

*Majka u sinu
obično ljubi više
samu sebe, nego sina*

Filip se vraća domu i iz razloga što ga još od djetinjstva proganja tajna svog porijekla i neznanja ko mu je pravi otac. Ponikao iz nezakonitih veza trafikantkinje Regine u noćnim izbivanjima i druženjima sa raznim muškarcima, Filip živi pod psihološkim pritiskom saznanja da ne zna ime svog oca. Pogađaju ga glasine da mu je otac biskup, što će još u djetinjstvu raniti osjećajnu dječakovu prirodu i uz to bolno saznanje će odrastati i sazrijevati. Nakon četrdeset godina, kao zreo čovjek, on želi saznati istinu o svom ocu. Vrativši se domu retrospektivno se prisjeća događaja iz djetinjstva i stečenog biljega proisteklog iz majčinog nemorala i njegovog prijestupa u slučaju krađe majčinog novca, zbog čega je kažnjen istjerivanjem iz doma na ulicu:

Ta sjeverna strana jednokatnice bila je isprana vjetrom, a Filipu je bila potpuno tuđa pomisao, da je pod krovom te sive, zelenkaste jednokatnice (jedamput davno) raslo njegovo vlastito krvavo, tako neizrecivo intenzivno djetinjstvo. Ovamo su se preselili već u gospodskoj fazi mamine karijere: kada je prodala trafikku u Fratarskoj ulici i kada je kanonik Lovro javno dolazio k njima na crnu kavu i domino (Krlježa, 1998: 24).

Uz osjećanje moralnog poniženja, Filip se prisjeća svojih prvih ljubavnih avantura iz ranih dječaćkih dana:

Kao prerano zrelo, razdrto, neuravnoteženo dijete, sa dubokim i mračnim kompleksima moralnog poniženja u sebi, pun nečiste krvi i osjećaja mračnog progona, rastrgan ljubavnim motivima na razne blesave male, naivne djevojčice (svoje vršnjakinje), Filip je osjetio jednoga dana u zdjeli svoga krila debela, tusta stegna dobroćudne Karoline (Krlježa, 1998: 25).

Rođenje iz nezakonite veze sudbinski će determinirati životnu putanju mladog Filipa i učiniti ga nesretnim, isto kao što je nečista krv iz

koje je ponikla Stankovićeva Sofka sudbinski predodredila njen udes, pretvorivši je u tip tragične žene u srpskoj prozi.

Kao što u umjetnosti traga za novim saznanjima koja će pretočiti u slike, Filip traga i za razrješenjem mnogih tajni vezanih za njegovu majku, Poljakinju, trafikantkinju Kazimieru, kasnije nazvanu Regina. Veo tajne obavio je njegov život od rođenja i on nastoji sad, kao četrdesetogodišnjak i zreo čovjek, saznati istinu o sebi, svojoj majci i ocu. U prašnjavom, zapuštenom i oronulom domu sa pocijepanom roletnom i zadahom na štakore, živio je nekad sa svojom majkom kao najvećom tajnom iz djetinjstva.

Njegova majka, ta najtajnovitija pojava njegova djetinjstva, trafikantkinja Regina, a ona se zapravo zvala Kazimiera i bila je Poljakinja, te nikada nije naučila dobro hrvatski, čuvala je ljubomorno tu tajanstvenu, ebanovinom uokvirenu sliku nepoznate gole žene, kao relikviju, a Filip nije nikada otkrio, ni što prikazuje ta slika ni odakle je njegova majka tu sliku donijela. Ta ga je slika mučila godinama, i to nije bila jedina tajna, kojom je sebi razbijao glavu, sjedeći ovdje uz ovaj prljavi prozor, pod ovom razderanom roletom i slušajući vjetar kako urla na tavanu (Krlježa, 1998: 29).

Slika tajanstvene nage žene na zidu, tajnovitost njegove majke Regine, ostarjele bordel-dame koja život shvata svojom prostitutskom logikom, kompleks svog identiteta, analitička zagledanost u sopstvenu mračnu nutrinu i tromost zaostale vlažne panonske provincije, pobuđuju emocije i meditacije iskusnog slikara koji se nije pronašao u životnom besmislu. Zarobljen je tajnama koje mu majka nikada nije odgonetnula, glasinama o njegovom ocu biskupu i službenim dokumentima po kojima mu je otac sluga biskupov.

Tu leži i opat Blažene Djevice kanonik Lovro, pod već visokim čempresom, prijatelj njegove majke Kazimiere, na koga je Filip jedno vrijeme sumnjao da bi mu mogao biti ocem, a tamo negdje uz glavnu stazu lijevo, sav obrastao travom, sa crnom ovalnom pločicom na teškom, masivnom križu, tamo je grob njegova legitimnog oca Filipa, sobara i ličnog kamerdinera Njegove Presvijetlosti Biskupa Silvestra (Krlježa, 1998:33).

Filip se prisjeća tog čovjeka na odru, svog tajanstvenog oca koji je stajao nad njegovim djetinjstvom poput kakve mračne sjenke i pojave koja ga proganja kroz život, osjećajući da je sve u vezi priče o njegovom ocu neispitano, tajnovito i tamno. Introvertno i meditativno slikarsko biće traumama i kompleksima razorene psihologije, treperavog i lelujavog sentimentalnog slikarskog duha povlačeći se od konkretnog života, iako je žudio i tragao za njim, nastoji riješiti zagonetku ko mu je otac.

*Taj mrtvac, koga se Filip sjeća samo sa odra, kada je ležao između maćuhica i papirnatih čipaka, počeo je da živi u Filipovoj fantaziji kao sve teže i sve mračnije pitanje. I, eto danas, nakon četrdeset godina, Filip nema na to pitanje odgovora(...)*A po tim službenim dokumentima taj mađarski grofovski sluga Filip uzeo je hotelsku sobaricu Kazimieru (koja je prije toga služila po zapadnoevropskim velegradovima i govorila nekoliko evropskih jezika), i tu u biskupskoj službi na kaptolskom gradu rodilo im se dijete u desetom mjesecu zakonitog braka, kršteno u krstionici ove fratarske crkve na ime Sigismunda Kazimira (Krlježa, 1998:34).

Razjedan egzistencijalnim pitanjima, intelektualac i slikar Filip u asocijativnom i senzualnom doživljaju svijeta traga za identitetom, kako bi nekako kroz tu nit paterinstva vratio sopstveni mir i upotpunio identitetsku prazninu, koja ga je izgnala iz stanja razuma i gurnula u sferu apstraktnog, lelujavog, maglovitog i tamnog doživljaja svijeta i pojava u njemu.

26.3. SLIKAR URBANOFOB U POTRAZI ZA LJEPOTOM JEDNOSTAVNOG ŽIVLJENJA

*Prozirne su i besmislene
sve ograde ljudskih shema
kojima se ljudi ograđuju
od životne istine*

Odbjegli intelektualac iz zapadnoevropskih metropola i neurostenični neoimpresionistički slikar vraćajući se u rodni grad i panonsku provinciju nastoji raskinuti sa snobizmom građanskog dekadentnog evropskog društva

nadajući se da će pronaći jednostavnost, prirodnost i neposrednost življenja u Kostanjevcu. Evropske metropole su mu dosadile i on želi otputovati majci koja ga je pozvala k sebi na imanje i vinograd u Kostanjevcu. Slikar više ne nalazi ljepotu življenja u evropskim metropolama u kojima je razvio svoj slikarski talenat, obrazovao se i postao poznat i ostvaren intelektualac i umjetnik. Njega sputavaju sheme i obziri gradske sredine uviđajući da ljudi gube slobodu i ljepotu življenja i da postaju robovi snobovskog reda i poretka.

Leži pod njegovim nogama ogroman čađavi velegrad u oblaku čađe i dima, u polusutonu februarskom, i to je ta toliko razvikana Evropa, ta zlatna blagoslovljena zemlja, s modrim toplim južnim zatonima gdje cvatu naranče, i s tim sjevernim strašnim čađavim tvrđavama gdje boluju djeca od angine, a po mokrim ulicama se vuku škrofulozne djevojke. Kako su žalosne sadrene higije po prašnjavim ljekarničkim izlozima! Kao lim dječjih igračaka, tako su tanke, prozirne i besmislene sve ograde ljudskih shema, kojima se ljudi ograđuju od životne istine i od istinite životne stvarnosti (Krlježa, 1998:45).

Proganjan Edipovim kompleksom, traumama iz djetinjstva i susret sa majkom, oronulom bordel-damom u provincijskoj zakržljalošću, izazvaće osjećaj gađenja i potrebu distanciranja od njenog prostituiziranog mentaliteta i panonske truleži. On je imao iluziju da će u Kostanjevcu riješiti zagonetku o svom ocu i pronaći mir i ambijent u kome bi se posvetio svom slikarskom radu. Međutim, u Kostanjevcu je sve drugačije nego što je zamišljao. Urbani ambijent učmalog vonja, čađi i snobizma, zamijenio je blatnjavim i nepoetičnim predjelima kostanjevačkog sivila, gdje su svoje porušene životne ideale nastojali osmisliti promašeni ljudi brodolomnici. Nije se lahko uklapao u društvo zbog svog meditativnog pristupa pojavama i ljudimai zbog slikarskog osobenog mentaliteta i naravi koju nije mogao smjestiti u panonski ram uokviren provincijskim predrasudama i banalnostima. Takav umjetnički senzibilitet tragao je za originalnim i sadržajnim životom savremenog intelektualca i umjetnika, koji se nikad ne zadovoljava postojećom stvarnošću i vlastitim položajem, već traga za ostvarenjem svojih ideala, koji su često ostvarivi jedino u imaginarnim sferama, a nikako u panonskom blatu u društvu ostarjele majke, islužene bordel-frajle i sumnjivih bjelosvjetskih protuva - Kirialesa, Baločanskog i Bobočke. Umjetnikova potreba za snažnim i izvanrednim doživljajem čari životne

konkretnosti baciće ga u naručje nimfomanke Bobočke, koje bi se mnogi prozaični palanački duhovi klonili iz moralne obzirnosti i ustaljenog kanona, po kojima funkcionira provincija.

26.4. UMJETNIK U ZAGRLJAJU NIMFOMANKE

Na prvi pogled spoj dvije antipodne ljudske prirode, intelektualca i slikara Filipa Latinovića i fatalne Ksenije Radajeve Bobočke, žene naglašene erotizirane prirode, je groteskan, karikaturalan i neprirodan, zato što građanska klasa uglavnom drži do poštovanja staleških razlika. Iz tih prepreka proističu snobovski stereotipi i ograde koje mnogi poštuju i ne preskaču ih. Neobična priroda slikara Filipa traga u kaptolsko-kostanjevačkom sivilu za nesvakidašnjim nekliseiziranim senzacionalnim životnim otkrićem, bez obzira odakle ono izviralo i kako ga je konvencionalni poredak okarakterizirao i kakvo mu je mjesto fiksirao u društvu. Filip je promašio život u svom traganju, nije se zaustavio nigdje i ni zbog koga, a toliko je lica prodefilovalo pored njega i ni u jedno se nije zagledao koje bi ga usidrilo u mirnu životnu luku. On je stranac u životu i tamo kad je daleko od svojih najbližih i svog zavičaja i ovamo kad je blizu uz svoju majku u zavičaju. Poput Kamijevog apsurdnog junaka Mersoa, on nije dotakao slast jednostavnog, logički uspostavljenog poretka življenja, već visi nad životom kao besmislenom provalijom poput Abdagićevog lirskog subjekta u jednoj pjesmi koji visi nad vasionom uhvaćen za mjesec lebdeći nad životom. Introvertni i analitični intelektualac i slikar Filip je stranac i čudak u Kostanjevcu u kome kriminalizirane inteligentne propalice okajavaju svoje životne grijehove u sivilu, blatu, mraku i zadahu štakorskog podzemlja i nadzemlja, hvatajući posljednje zrake životne svjetlosti koja neumitno nestaje iz njihovog horizonta. Njegov slikarski stvaralački naum kao da se utapa u mrak i morbidnost postelje Bobočke, fantom-žene, koja je razorila mnoge živote, karijere i mnogima progutala bogatstvo.

*Ona je bila ministrovica i upropastila je nekoliko banaka!
Govore za nju da je nimfomanka i da je jednog čovjeka strpala
u zatvor! Ako netko nije lutka u izlogu, onda o njoj druge lutke
iz izloga nikada nemaju dobro mnijenje! Zatvori, ubojstva,
blud, razorene blagajne, samoubojstva, brakolomstvo, nevjera,
kakve glupe malograđanske predrasude! Ta žena ima*

smionosti da u ovom smrdljivom provincijalnom zakutku u jednoj mračnoj kavani sjedi za kasom kao kasirica, a jedan otpušteni kažnjenik, paralizik, pacijent, bivši čovjek, vuče se za njom kao sjenka; da nije bila ministrovica, ni jedna od ovih kostanjevečkih činovničkih dama ne bi toj kasafrajli pogledala u oči, a sada svi imaju o njoj svoje uzvišeno mnijenje, ali ipak sjede s njom, jer je bila žena jednog aktivnog ministra (Krlježa, 1998:102).

Talentirani i ostvareni umjetnik Filip nailazi u Kostanjevcu na fatalnu Bobočku sa kojom će ostvariti intimnu i ljudsku vezu u erotiziranom trouglu koji, osim njega i nje, čini Baločanski. Morbidna igra u ovom trouglu dostiže psihološku i dramsku kulminaciju u kojoj dominira lik Bobočke, duhovne sestre barunice Kasteli i Laure Lenbach iz Krlježinih drama - *Gospoda Glembajevi* i *U agoniji*. Bobočka je svojom pojavom nadmoćna u ovom susretu i dramatičnoj igri troje brodolomnika. Uvijek u crno odjevena sijala je pustoš u krugu u kome bi se našla u atmosferi kriminalnog ambijenta bludi, krvi, brakolomstva i bankrota. Ovakva pojava privukla je pažnju umjetnika i intelektualca Filipa Latinovića, zaglavljene u panonskom blatu, usporene reakcija bez ikakve dinamičnosti i mogućnosti da se svojim aktivizmom izbavi iz provincijske čamotinje, tuge i gliba. Iako je svjestan Bobočkine mračne i fatalne prirode i bolesnih strasti, ona u njemu pokreće kakvo-takvo životno pulsiranje i potrebu za stvaranjem; budi njegovu ugašenu kreativnost, pa slike iz njega naviru poslije dugotrajnog stvaralačkog pasivizma i esejističkog promišljanja. Umjetnik Filip sa njom ostvaruje najprisniju komunikaciju, jer ona najbolje razumije njegove estetske doživljaje i razdražljivu prirodu umjetnika pustolova i brodolomnika. Umjetnici osobenjaci preziru svaki nametnuti šablon i ram življenja koji ih guši kao omča oko vrata i sputava im kreativnost duha. Oni tragaju za neobičnim, nesvakidašnjim, čudesnim i zadivljujućim predjelima, gdje bi nekako smjestili svoju pojavu čudaka. Prozaični, razumom zarobljeni ljudi, robovi građanskih i snobovskih kanona, lišeni su slobode življenja, čemu teži umjetnička senzibilna egzistencija. Šturo otaljavajući svakodnevnost lišenu suštinske ljepote življenja, oni su taoci dosadnog nepoetičnog života opterećenog formalnom obzirnošću. Filip nije konvencionalni tipus intelektualca bogatog formalnog znanja i životnog iskustva koga bi u panonskoj vlazi zabavilo društvo činovnika Baločanskog,

sužnja konvencionalnog filistarskog reda u nametnutom životu koji rutinski otaljava. Bobočkin ljubavnik, naoko ugledan činovnik i sretan čovjek, srušio se pred naletom ženskog principa i erosa fatalno zavodljive dame u crnom, pred kojom će kleknuti i biti poražen, doživjevši novčani krah, brakolomstvo, smrt žene i na kraju robiju.

Filipa nije privlačio ni učeni i zagonetni intelektualac Kiriales, bjelosvjetska protuva sa kojim je vodio dugotrajne polemike o slikarstvu. On nalazi društvo u prostitutki koje bi se libio i klonio prosječan poštovalac palanačke filozofije, moralnog reda i snobovskog poretka življenja. Njena potreba za intenzivnim i aktivnim učešćem na životnoj pozornici, makar i na njen način, privukla je pažnju slikara iz koga konačno lahko izranjaju slike, do tad zarobljene u kaptolsko-kostanjevačkom životnom sivilu i besmislu.

Nespretni i izgubljeni čovjek umjetnik, koji se vratio da bi se pronašao, zaglavljen je u panonskom blatu u društvu promašenih egzistencija u zadimljenim kostanjevačkim krčmama, igrom slučaja, ali i svojom voljom, dramatično uranja u okrilje nimfomanke odjevene u crno koja sije tamu, blud i smrt.

Da bismo do kraja razumjeli tajanstvo muško-ženskih odnosa, te svu *neobičnost* intimnih veza, ako se u ovom slučaju o neobičnosti uopće može i govoriti, dragocjen je u literaturi poznat slučaj bošnjačko-muslimanskog epskog junaka Alije Đerzeleza, koji je i pored nepobjedivosti u dvobojima bio poražen pred ženom, u čiju logiku poimanja muškarca-mužjaka se nije uklapala grandiozna figura nepobjedivog junaka. U sudaru sa prosječnim, kanoniziranim i konvencionalnim, jednostavnim i realnim životom, njegova grandioznost se survala do karikaturalnosti iz nemoći spoznaje složene tajnovitosti ženske prirode. Nespretnost epskog junaka da dođe do žene dobiće epilog u njegovom padu u krilo prostitutke, čime se demitizira briljantnost i nepobjedivost Đerzeleza na svim životnim putevima kojima je prohodio, isto kao što će nezadovoljnu Filipovu umjetničku egzistenciju sudbina baciti u krilo nimfomanke u crnom, fatalne Bobočke. I ta antipodnost u životu je često ne samo izraz tragičnog skončanja i uvora ljudskih ideala, iluzija i snova, nego i potreban akt čovjekovog intelektualnog spoznavanja čitave raskošnosti sasvim drugačijeg rezona i mogućnosti življenja, od onog koji je kruto shematiziran i razumom projektiran za potrebe prosječne egzistencije.

Posebno je taj groteskan spoj antipodnih životnih polova i pojava izazovan za mislećeg čovjeka, intelektualca, umjetnika, koji se ne miri sa

bačenošću u život i sopstvenom nemoći da se iz te bačenosti podigne i nanovo počne iscrtavati životnu putanju. Život fatalne bludnice Bobočke, zasnovan na rezonu slobodnog predavanja čulima i erosu, pokreće u slikaru Filipu u provinciji stvaralačku energiju. Vremenom njeno tajno zavodničko oružje sve više zarablja Filipa koji će joj se potpuno predati.

Drugujući s tom nesretnom i diskretnom damom, Filip je neprimjetno ulazio sve više u krug njenog utjecaja: ona nije bila oduvijek to što je danas. (...) Ona je jedrila po grčkim vodama, gledala zapade sjevernog ponoćnog sunca, milijuni, doslovno milijuni protekli su kroz njene prste (Krlježa, 1998:164).

Bobočkin krah, od nekada moćne zavodljive dame u crnom, do islužene kostanjevačke bordel-dame, kao i njena iskrena samospoznaja sopstvene promašenosti, vezali su Filipa za nju, jer je u njenoj sudbini i promašenoj egzistenciji sagledavao sopstveni životni udes i ugasnuće nade i životnog plamena koji dogorijeva u sumraku vlažne, blatnjave i smrdljive panonske provincije u kojoj će Baločanski fatalnoj dami na kraju prerezati grkljan u dramatično napetoj i bizarnoj atmosferi, ostavivši je u krvi iz koje ona sablasno zjapi širom otvorenih i ukočenih očiju. Sve se izdešavalo kao u klasičnim tragedijama: Kirialesovo samoubojstvo, Filipov trenutak istine u razgovoru sa majkom i spoznaja da mu je pravi otac Liepach, Baločanskijevo ubojstvo Bobočke.

Slikar, intelektualac i filozof Filip Latinović, ostaje usamljenik na pozornici kostanjevačke drame u finalu svog uzaludnog traganja za jednostavnošću življenja u besmislom i dekadentnom panonskom blatnjavom prostoru.

26.5. DESTRUKCIJA UMJETNOSTI U DEKADENTNOJ VIZIJI GRKA KIRIALESA

Nastao kao kritika glembajevske tradicije i mentaliteta građanskog filistarskog duha i klanfarovštine, roman *Povratak Filipa Latinovića* snažnije očituje ovaj Krlježin kritički diskurs, kroz pojavu još jednog hohštaplera, formalno učenog, pokvarenog i ciničnog Grka Kirialesa, koji osnažuje i upotpunjuje galeriju likova kostanjevačkih propalica, pridošlih iz maglovitih,

mračnih i tajanstvenih egzotičnih predjela i okupljenih oko stožera bludi, nesreće, nemoralnosti i krvi fatalne prostitutke i ženke Bobočke.

Tko su uopće ti ljudi oko te sulude ženke? Nekakav kavkaski Grk, po majci iz Smirne, po ocu iz Kijeva, Gruzinac, koji je radio kao novinar u Rigi, a sada se vuče po panonskim šumama i ima crnu pidžamu, a kuha punč, kakav je pio Ljermontov kao zaljubljeni mladić u Tiflisu. A Bobočka je Madžarica, Panonka, Međumurka, s nekakvom švapsko-furlanskom i južnoštajerskom mješavinom svoje šljivarske krvi, te ne zna ni hrvatski! A on sam po ocu je nepoznanica. Valentijevi su doputovali u Krakov iz Verone, a u Vilnu priženili se k litvanskim djevojkama: njegov otac, kamerdiner Filip, rodio se u Ždali, a mati mu je bila Madžarica iz Stolnog Biograda. Litvini, Ukrajinci, Veronezi, Panonci, Madžari, iz kakvih su daljina, iz kakvih su dalekih neshvatljivih magla doputovala njihova tijela u ovo zadunavsko blato i sada gmižu tu u svojim malim vidokruzima, a krv im kola u žilama i teče (Krleža, 1998:168).

Kostanjevački azil za bivšu i propalu aristokratiju, ostarjelu i isluženu prostitutku i nimfomanku, bludnike, autodestruktivce i destruktivce, razdražljive i nezadovoljne umjetnike skitnice razjedane Edipovim kompleksom, primio je u svoje panonsko blato, gnoj i štakorski smrad još jednog tipusa, brodolomnika i pustolova Kirialesa. Ovom pojavom Krleža još snažnije i ubojitije kritizira građansku klasu i njen dekadentni objektivizam i pseudonaučni materijalizam koji srozava čovjeka do nivoa životinje obesmišljavajući svaku životnu ljepotu i dehumanizirajući društvo, nastojeći ga držati u tmuni glembajevškog bizarnog podzemlja izrovanom smrdljivim tamnim štakorskim kanalima. Kiriales je prototip dehumaniziranog mizantropski orjentiranog i otuđenog, nazovi savremenog intelektualca, koji predstavlja nadolazeću marinetijevsku¹⁷ fašisoidnu ideju u XX stoljeću. Njegova formalna i suhoparna naobrazba je u službi destrukcije i pokopa ljepote življenja i nastojanje promocije antiživota, što se savršeno ukomponiralo u kostanjevački azil propalica i bivših ljudi koji će se daviti u panonskom blatu propadajući i čekajući smrt. Polemike sa Filipom još će ubjedljivije razgoliti životnu razvalinu i dekadentnost umjetnika povratnika

---

¹⁷ Filippo Tomazo Marinetti (1876-1944), italijanski pjesnik začetnik futurizma, zagovornik rata kao najbolje higijene čovječanstva.

iz zapadnoevropskih metropola, zaglavljenog u panonskom blatu, odakle se nije u stanju iščupati i pored osjećaja da se ni u zavičaju nije pronašao i da propada u društvu mračnih egzistencija.

Njegova dinamika i potreba za bjekstvom iz štakorskog panonskog besmisla otupjele su iz nemoći da se ponovo otrgne i otisne u avanturizam traganja. On na momente čezne za motivima gradskog evropskog života, čijih je kakvih-takvih vrijednosti postao osvjestan tek u panonskom blatu, ali u društvu Kirialesa, Baločanskog, majke Rozine, Bobočke i Liepaha, nije se u stanju trgnuti, već će ostati zariven u magli, buđi, gnoju i blatu Kostanjevca. Uvođenjem Grka Kirialesa u kostanjevačku priču pisac pojačava dramski diskurs i psihološku napetost u junaku Filipu Latinoviću, na koga ovaj bjelosvjetski cinik razorno djeluje i utiče na intenzitet njegove svjesnosti i doživljaja surovosti i promašenosti u životu.

Sa svojim stalnim osjećajem raspadanja sebe, razlučivanja na sastojke, potpune unutrašnje dekompozicije, u tragičnosti momenta i prenapetosti nerava i duha, on je tu sudbonosno podlegao razjedajućem i trujućem uticaju toga čoveka. Sav njegov individualizam, sve njegove "građanske predrasude", sav artizam i estetizam, u kome je našao poslednjeg utočišta njegov hipertrofirani intelektualizam, postepeno su razgolićavani. Pred demonijačkom veštinom razaranja toga čoveka, Filip Latinović oseća "kako je u njemu ponovo počelo neko sudbonosno raspadanje, kako se rastvara u inferiornoj nemoći, kao da sanja da se davi u blatnoj vodi. Tu njega ovaj čovjek svlači." Krleža je te scene dao u čisto mefistofelskoj atmosferi. A zar se princip logike, stvarnosti, istine ne čini mefistofelskim kad se sukobi sa mistikom i idealizmom (Bogdanović, predgovor, 1963:200).

Sudar Filipove idealističke umjetničke vizije života sa ciničnim materijalističkim demonskim nihilizmom Kirialesa, definitivno razara i posljednji trzaj životnosti, ako ga je uopće i bilo, u traumatiziranom slikaru nemoćniku, nesposobnom da sa sebe strese prokleti fatum koji ga je moćno ukopao u glib kostanjevačkog mikrokosmosa. U širem značenju to je metafora čovjekove nemoći u materijalističkom i demoniziranom savremenom svijetu. Grk Kiriales je izdanak i medijum tog tvrdog materijalističkog dehumaniziranog svijeta u kome se mistik, umjetnik,

mislilac i analitičar lelujave naravi, tragajući za suštinskom ljepotom življenja, lahko gubi i leluja *kao pramen na vjetru*.

26.6. SLIKARSKE VIZIJE FILIPA LATINVIĆA

*Ja vjerujem u čistotu
umjetničke
spoznaje*

Značajan broj svojih esejističkih radova Krleža je posvetio slikarskoj umjetnosti i slikarima: predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića, eseji o umjetnicima - Goji, G. Grosu, I. Račiću, V. Beciću, J. Mišeu. Zainteresiranost za slikarsku umjetnost on ispoljava i uvođenjem likova slikara u svoja književna djela, od kojih su najuspjeliji: Filip, Leone i Aurel.

Neoimpresionistički slikar Filip Latinović nastoji da kroz simboliziranu viziju stvarnosti iznese svoj stav, kritiku, sud anarho-dekadentne jezivosti savremenosti, lišene estetičnosti, ljepote i moralnosti. U njegovom umjetničkom panoptikumu slikarskim modernim postupkom data je mračna scena dekadentnosti, posrnuća i truleži građanske klase u Hrvatskoj krajem XIX stoljeća. Nemogućnost jednostavnosti življenja u panonskom arealu, u kome meditira slikar Filip, nesposoban na životni trzaj, dinamiku i izbavljenje, vizija je čovjeka koji nešto zna, želi i hoće, ali ne umije i ne može, osujećen sopstvenom zarobljenošću, introspekcijskim intelektualnim mudrovanjem i analitičkim umjetničkim percepcijama. Čudak i stranac u mikrosvijetu panonskog blata, odavno odbjegao od sebe-jednostavnog u sebe-kompleksnog, on se nastoji vratiti panonskoj stvarnosti u kojoj bi konačno odsjeo i istovario pregolem evropski prtljag sa svoje lelujave i krhke umjetničke fizionomnosti. U tom dramatično napetom traganju za spoznajom pravog, jednostavnog i lijepog življenja, razočarao se u surovost evrometropolske dekadence, što će ga odvesti u drugu, kaptolsko-kostanjevačku i panonsku čamu, u kojoj su pronašle azil bjelosvjetske promašene egzistencije u autodestrukciji i defetizmu, drobeći posljednje dane u samom finalu sopstvenih životnih iluzija i samoobmana. U takvom arealu animalizirana ljudska priroda i umjetničko nastojanje da se naslika stvarna životna cjelovita slika sa svim zvukovima i mirisima, zastaće pred jasno i moćno ukazanim zidom sazidanom na, ispostaviće se, nestabilnom blatnjavom panonskom fundamentu.

Problem koji on sebi kao slikaru postavlja tu bio je problem moderne umjetnosti uopšte: Slikati zvukove i mirise-sve. Apstraktno ekspresionističko slikarstvo je izraslo na težnji da govorom čistih boja proizvedu kolorističke i zvučne asocijacije istovremeno. Međutim, Filip ne teži za apstraktnom stilizacijom, već za slikom koja bi bila toliko stvarna da bi tom svojom pretjeranom stvarnošću i totalnošću prelazila u krajnost karikature (Vučković, 1988: 14).

Filipovo zalaganje da naslika stvarnu sliku, izraz je njegove traume življenja avetinjski nametnutim životom. Bještvo u svijet umjetnosti je ne samo prijezir postojeće stvarnosti koju on jedva uspijeva preživjeti, već i izraz sopstvene nemoći i bježanja od istine u svijet iluzije i imaginarnosti. Iako ovaj vječiti slikar nastoji da naslika stvarnu sveobuhvatnu i neposrednu sliku života, on je ipak izvan stvarnosti i u umjetničkoj transpoziciji životne pojavnosti nalazi mogućnost egzistencijalnog opstanka. Jedino što mu je preostalo u tom svom bještvu od života jeste umjetnost. Slikar Filip u kostanjevačkom dekadentno-bolničarskom blatnjavom panonskom arealu, za vrijeme svečanosti u čast Sv. Roka nastoji naslikati Hristov raspeti lik, koji se simbolično svojom grandioznošću ističe i moćno štrči nad paganskom kostanjevačkom prizemnošću. On doživljava Hrista kao simbol savršenstva i harmonije čemu čovjek i umjetnik bezuspješno teži, jer ga je njegov fatum uslovljenosti i ograničenosti zarobio u prizemnosti i podzemnosti svijeta, dok su više fizičke sfere carstvo izabranika s Božjom dimenzijom.

Te ruke, te božanske, nadzemaljske pesnice treba da se uzdignu nad sve zemaljsko u nama, uzvitlane gnjevnim furiozom, kakav se javlja u mračnim oblačinama za ljetnih predvečerja, kad se čuje daleka grmljavina pred potopom, kad se trese pozitivno tlo pod nogama, i kad je to titansko, astralno, mramorno, golo Kristovo tijelo jedini most, po kome se može čovjek spasiti iz blata i smrada... Baš ovaj sudar našeg paganskog, panonskog stanja s tim blijedim Čovjekom, kojega su objesili, a koji je ostao kao obješeni čovjek suvremenim simbolima sve do dana današnjega, tu vidovitu mržnju toga superiornog čovjeka, koji je sa svoga križa, s te čudnovate visine (s kakve nas gledaju svi obješeni) spoznao, da se to blato pod našim blatom može savladati samo u

granitnim sudarima - to bi već jedamput trebalo naslikati!
(Krlježa, 2004:130).

Slikarska predstava Hrista, kao jedne od najvećih intelektualnih egzistencija u historiji čovjeka, umjetnikova je potreba za stvaranjem idealnog imaginarnog svijeta uzdignutog nad životnom bolnom provalijom u kojoj se bespomoćno puzeći kreću ljudske kreature, nastojeći provaliti krug crvotočne fantomske karikaturalne tragične životne igre, bolje reći glume. Nasuprot idealiziranog Hristovog lika u slikarskoj transpoziciji, on je naslikao karikaturu svoje majke, što znači da je ljudska egzistencija spram božanske prizemna, trivijalna i karikaturalna. Čovjek i umjetnik, arhetipski nemoćan nad životnim besmisлом i fatumom u namjeri da dosegne istinu i suštinu zagonetnog života, obraća se autoritetima - Bogu ili Đavolu, a ne obraća se autoritetu u liku čovjeka, priznajući na taj način sopstvenu nemoć i ograničenost. Zato je lik raspetog Hrista česta Krlježina umjetnička transpozicija i metafora čovjekove nemoći u vječitom nastojanju da razumije suštinu i tajnu života.

Panonsko blato je u širem simboličkom i asocijativnom značenju, sve ovozemaljsko planetarno blato za koje se lijepe Filipova stopala i stopala svih mislećih ljudi u svim vremenima i arealima, koji bi da iskorače iz sopstvene glibave zaglavljenosti u sferu slobodne egzistencije za kojom čovjek teži od praiskona, ali ne uspijeva nadvladati fatum svoje tragične zarobljenosti koji se trijumfalno poigrava sa njegovom grotesknom egzistencijom koja nije u njegovom vlasništvu.

Uvođenjem intelektualca i slikara kao glavnog junaka u strukturu romana zasnovanog na modernim tehnikama retrospektivnog i linearnog pripovijedanja i tradiciji Frojdove psihoanalize, kao i na vezama sa Prustovim umjetničkim postupkom obnavljanja prošlog, Krlježa na taj način autoritativno smješta roman *Povratak Filipa Latinovića* u modernu egzistencijalističku i psihološku prozu XX stoljeća, značajno utičući na dalje procese intelektualizacije moderne i postmoderne hrvatske, južnoslavenske i evropske literature.

27. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Modernizacija južnoslavenske literature u XX stoljeću proistekla je iz novih umjetničkih postupaka i ideja evropske literature, s kraja XIX i početka XX stoljeća. U modernoj evropskoj literaturi pisci nastoje da prikažu duboke sfere svijesti i podsvijesti svojih junaka nastavljajući tradiciju psihološkog romana oblikovanog iz umjetničke vizure Dostojevskog i razvijajući roman toka svijesti koji je svoj puni razvoj i afirmaciju doživio u romanima Marsela Prusta, Virdžinije Vulf, Džejsma Džojisa i Viljema Foknera. Umjetnička transpozicija fenomena intelektualca, odnosno umjetnika u južnoslavenskoj literaturi XX stoljeća, posebno se odrazila na savremeni psihološki roman sa egzistencijalističkim diskursom. Romansijeri iz ove književne tradicije: Selimović, Andrić, Krleža, Ćosić i Abdagić, poput modernih evropskih pisaca uvode u svoje prozne strukture mislećeg čovjeka, intelektualca, odnosno umjetnika, prikazujući ga u dramatičnim historijskim i društvenim okolnostima balkanskog kulturološkog specifikuma. Imajući uzore u velikim piscima: Dostojevskom, Prustu, Džojisu, Fokneru, V. Vulf, Kamiju i dr. u pogledu oblikovanja psihološke i egzistencijalističke proze, kao i u Frojdovom psihoanalitičkom učenju i Jungovoj teoriji o arhetipovima i kolektivno nesvjesnom, ovi pisci su kroz individualizirane misleće egzistencije u literaturi, autoritativno svako u duhu svoje poetike, južnoslavensku interliterarnu zajednicu značajno približili evropskim modernim književnoumjetničkim tokovima. Prisustvo fenomena intelektualca u južnoslavenskoj književnosti XX stoljeća, posebno u strukturi romana, daje prepoznatljiv subjektivistički i esejistički štimung ovoj prozi, koja će se tek u ovom vremenu nastojati osloboditi folklorističkih, socrealističkih i utilitarističkih obrazaca i usvojiti modernu tematiku, tehnike pripovijedanja i promišljanja u duhu savremene evropske psihološke i egzistencijalističke proze.

Južnoslavenski pisci - Selimović, Andrić, Krleža, Ćosić i Abdagić - su u svojim romanima prikazali junake intelektualce kao nosioce težnji za promjenom društvenog ambijenta u sredini u kojoj egzistiraju. Njihova ljudska i intelektualna pobuna protiv dehumaniziranog sistema upravljanja ljudskim sudbinama iz čijih jazbina proističe fatum čovjekovog tragizma, dobija nadvremenu univerzalnu općevažeću dimenziju. Selimovićevi, Andrićevi i Abdagićevi junaci intelektualci - Ahmet Šabo, Ramiz, Seid, Ćamil, Petar i Šaćir - formirani su kao tipovi tragičnih južnoslavenskih

intelektualaca u okvirima osmanskog totalitarističkog vladanja slavenskim jugom. Njihova naobrazba, intelektualni rezon i pobuna protiv vlasti, romantična borba za slobodu, duboka patnja, egzistencijalna promišljanja i pesimizam, odlike su savremenog evropskog junaka intelektualca čija je kompleksna egzistencija zatečena u nemoći pred životnom pustoši u krutom poretku savremenosti i svakodnevnosti u kojoj čovjek duboko pati pred fatumom nadmoćnog vidljivog i nevidljivog upravitelja njegovom sudbinom. Selimovićevi junaci: Ahmet Šabo, Ramiz, Seid bibliotekar; Andrićevi junaci: Ćamil iz Smirne i Fra-Petar; Krležin slikar Filip Latinović; Ćosićev Vukašin i Abdagićev lik Šaćir - pripadaju tipu modernog balkanskog i evropskog intelektualca, sasvim sličnom Prustovom, Džojsovom, Foknerovom, Heseovom i Geteovom tipu evropskog junaka intelektualca.

Podsjećamo da intelektualac od praiskona promišlja o sebi i svijetu oko sebe, nastojeći da svojim intelektom, naučnim i umjetničkim djelanjem, često pobunom, sazna i ono što je nesaznajno, mijenja i ono što se da i što se ne da izmijeniti, uprkos visini strmine uz koju sizifovski uporno gura kamen prkosa u vječitoj težnji da ga izgura na sami vrh. Takve ljudske, duhovne i intelektualne dimenzije posjeduju ovi reprezentativni junaci intelektualci u modernoj psihološkoj i egzistencijalističkoj južnoslavenskoj prozi XX stoljeća, oblikovanoj modernim poetičkim tehnikama i umjetničkim postupcima.

U intelektualnoj težnji da ovlada apsolutnim znanjima, intelektualac ponekad prelazi i granice koje su izvan dometa njegove ljudske ograničenosti. Podsjetimo se, takav je Geteov Dr. Faust koji se osim izučavanja medicine, prava, filozofije i teologije, upušta u svijet magije. Njega kopka intelektualna radoznalost za saznanjem tajni u čovjeku i kosmičkim prostranstvima i traga za odgovorima na mnoga egzistencijalna pitanja koja zaokupljaju čovjekovu misao i maštu. U tom svom hrabrom poduhvatu on strijemi nebeskim visinama kako bi odgonetnuo životnu misterioznu tajnu kojom je čovjek zarobljen i svojom ograničenošću nemoćan pred svemoćnim Apsolutom. Faust je prevazišao zemaljsko čovjekovo znanje i teži da sazna nepoznato, jer ga na to podstiču intelektualni nemiri. Ipak, ma koliko čovjekovo znanje bilo veliko, ono je nemoćno da ovlada svijetom i tajnama koje su daleko od njegovog racionalnog panoptikuma. Faust pati zbog svoje nemoći pred prirodom i Apsolutom, svjestan da su upravljanje svijetom, sve tajne i univerzalno znanje u posjedu Boga, ali ipak nastoji da vlastitom akcijom uma pomjeri

granice ljudskog saznanja i da se na taj način približi Stvoritelju. Poslije avanturističkog izleta u sferu Božjeg posjeda, Faust dolazi do spoznaje da su mogućnosti čovjekovog saznanja ograničene i nemoćne. Nad tim saznanjem on jadikuje riječima *Crvu sam jednak ja koji rije po prašini*.

Poslije ovog intelektualnog čovjekovog avanturizma po kosmičkim prostranstvima, Faust se okreće zemaljskom jednostavnom životu među običnim ljudima, što će ga činiti sretnim. Međutim, u trenucima kada je njegovo biće razapeto između visokoumnog saznanja i ljepote jednostavnog življenja, javlja se đavo Metistofel, mračna strana Faustove egzistencije, koji će sumnju u ranije postavljene ideale još više ojačati i udaljiti ga od izabranog puta, otkrivajući da su čulni nagoni vrlo važni u čovjekovom biću.

Geteov Faust oličava čovjekovo intelektualno nemirenje sa postojećim i pobunu protiv sopstvene ograničenosti koja ga čini tragičnijom pojavom. U svojoj nemoći da ovlada Apsolutom, Faust predstavlja simbolički izraz čovjekove nemoći spram veličine tajne svijeta, koji se ne može u potpunosti izučiti i razumjeti.

I pored čovjekove tragične ograničenosti u saznanju sebe, svijeta i pojava, u njemu gori ono faustovsko, a to je intelekt, um, aktivno stanje svijesti, čime bi da pomjera granice čovjekovog saznanja u upornoj akciji mijenjanja i popravljanja svijeta.

Poput Geteovog Fausta i Abdagićev pobunjeni intelektualac Šaćir, vidjeli smo, u nastojanju da sazna istinu sklapa savez sa hudamom, mističnim bićem iz svijeta džina, uz čiju pomoć će se kretati nadzemljem i podzemljem, ova ranjiva i razočarana egzistencija jugoslavenskog nacionaliste i borca za oslobođenje Južnih Slavena od tuđina i predrasuda kojima robuju i koje im stoje kao prepreka na putu progresa. U tom traganju za saznanjem istine koja je nedostižna ljudskom biću, Šaćir se upušta u sferu spiritualnog i okultnog i na tom putu ga prati hudam, tamna strana njegove egzistencije, čineći ga nevidljivim. Mladi intelektualac Šaćir je jugoslavenski nacionalist, panslavist revolucionarnog duha, što ga donekle približava Andrićevom intelektualcu studentu Ramizu u romanu *Tvrđava*. Po snazi doživljaja jugoslavenstva i panslavizma i suprotstavljenosti Turskoj, lik Šaćira se, iako mu pisac pripisuje ulogu fiktivnog junaka, izdvaja od ostalih likova intelektualaca koji su bili predmet istraživanja u ovom radu.

Razočaran postturskim vremenom u kome se nisu ostvarile njegove panslavističke ideje i vizije, Šaćir se u znak protesta zatvorio u Junan-kulu, okajavajući krah svojih ideja sve do revolucije u koju će se uključiti ovaj

ludov i pašaefendi, kako su ga nazivali zbog njegove učenosti i sklonosti ka istraživanju grobalja, nadgrobnih spomenika-stećaka u potrazi za razrješenjem tajne identitetskih korijena svoga naroda. Uz pomoć hudama, mračne dimenzije svoje egzistencije, on se spušta u Had, traga za najtajnovitijim predjelima ljudske suštine prolazeći dramatičan i opasan faustovski put čovjekovog saznanja i na kraju simboličnim izlaskom na sunce vraća se razumu i objektivnoj stvarnosti ljudski uzviknuvši: *Zbogom snovi, zbogom sujevjerja svih vrsta*. Šaćir na kraju daje prednost racionalnom nad iracionalnom, objektivnom naučnom materijalizmu i umjetnosti nad religioznom i spiritualističkim vizijama. U oblikovanju svog lika intelektualca Šaćira pisac Abdagić je svakako imao uzore u poetikama Dostojevskog, Selimovića, Džojisa i Foknera. Šaćirova agresivna revolucionarnost u intelektualnoj akciji oslobađanja čovjeka od svih okova totalitarnog društva, predrasuda i zatočenosti u besmislu, podsjeća na revolucionarnost Selimovićevog junaka Ramiza, idealiste i studenta sa Al Azhara, tragičnog nosioca slobodarskih ideja u romanu *Tvrđava*, koji poziva narod u džamijskim propovijedima na pobunu protiv tiranije totalitarne vlasti.

Intelektualac Šaćir je jedinstvena pojava i po snažnom nacionalnom bošnjačkom osjećanju koje dobija na intenzitetu poslije razočaranja u ideju bratske južnoslavenske zajednice po oslobođenju od Turaka, protiv kojih se borio podmećući *lagum* turskom paši u Glogoviku, zbog čega će biti protjeran u daleki Jemen, gdje je robijao. Razočaranje u južnoslavensku zajednicu i novu SHS državnu tvorevinu u kojoj je njegov narod bio obespravljen, odvodi Abdagićevog intelektualca u Junan-kulu u koju se *zatvara* u znak protesta protiv represivnog odnosa žandarmskih srpskih vlasti prema Bošnjacima. On duboko pati i bolno proživljava stradanje Bošnjaka u Kraljevini SHS, Prvoj i Drugoj Jugoslaviji, što će ga od revolucionarnog jugoslavenskog nacionaliste materijalističkih shvatanja, okrenuti misticizmu. Spušta se u podzemni svijet, zatim izlazi iz njega, uznosi se na nebo, prima Objavu i na kraju vraća se realnom svijetu, zaključivši da je *najveća istina za istinom ne tragati* i da je *samo umjetnost prava istina*. Šaćirovo zatvaranje u Junan-kulu simbolika je duhovnog bjekstva iz surove realnosti Abdagićevog više fiktivnog nego stvarnog junaka. Zatvoren u Junan-kuli, njegov duh tone u misticizam i okultizam. Šaćiru se pričinjavaju razne halucinantne vizije u kompleksnoj misaonosti koja ga odvodi izvan granica svjesnog u stanja podsvjesnog, duboko roneći po tajanstvenim sferama čovjekove egzistencije.

Abdagićevog junaka, *ludova* i *pašaeftendiju*, na putu naučnog i umjetničkog progressa i ideje južnoslavenskog bratstva i slobode, ometaju duhovna zaostalost, predrasude i nostalgija sunarodnika za odlazećom turskom vlašću iz Glogovika, kao i surovi srpski žandarm u liku Gavra, koji je represalijama nad Šaćirom i Bošnjacima u postturskom vremenu najavio Rankovićevo crnoruko škrabanje Abdagićevog dosijea, zbog čega će ovaj veliki sandžački i bošnjački revolucionar, intelektualac i pisac XX stoljeća nepravедno biti zabranjivan, proganjan i kažnjavaо od komunističke ideologije koju je i sam stvarao.

Andrićev junak intelektualac Ćamil efendija, kome je zabranjena ljubav sa djevojkom druge vjere, uranja u svijet knjige poistovjećujući se sa nesretnim Džem-sultanom, zbog čega je sumnjičen, proganjan i na kraju zatočen od strane vlasti. Ćamilov tragizam dolazi iz njegove opsjednutosti knjigom i proučavanja sudbine Džem - sultana, ličnosti iz XV stoljeća, koji se sukobio sa bratom Bajazitom oko prijestola. Učeni Ćamil je tip tragičnog intelektualca zanesenog svijetom knjige, što turske totalitarne vlasti nisu tolerisale. Njegovim idejama i iluzijama ljepote življenja isprijеčila se karikaturalna mizantropska figura Karadžoza, tamničara ljudskih duša, snova i nadanja, kao i neobjašnjiva i bolesna valijina mržnja knjiga, što upotpunjuje tragičnu sliku pozicije učenih ljudi u surovim uslovima totalitarne društvene stvarnosti. Ćamil se predao mašti i tako izgubio sebe i svoj život. On se identificira sa Džemom, živi njegov život, nedorastao i nejak da se odupre opsesiji, bez smisla i ljubavi prema samom sebi. Iz takvog odnosa prema sebi kod Ćamila se javljaju ljubav, nježnost i dobrota prema ostalima. U tamnici će biti najprisniji sa mudrim fra Petrom, koji odmjereno i duboko promišlja o čovjeku, tamnici i sudbini, poprimajući osobine arhetipa mitskog pripovjedača.

Selimovićev intelektualac, pjesnik i mislilac Ahmet Šabo je tragična egzistencija u uslovima totalitarnog osmanskog vladanja u XVII stoljeću u Bosni. Kao intelektualac i humanista on se ne uklapa ni u takav obrazac življenja, već ga njegova misaonost izdvaja u univerzalni tip intelektualca koji saosjeća sa nevoljama drugih ljudi. On duboko promišlja život i na strani je opšteljudskih vrijednosti pateći zbog čovjekove tragedije u ratu u kome je i sam učestvovao na *Hoćinu*, te suočavanjem sa sopstvenim i tuđim tragizmom življenja u pohoćinskom nehumanom društvenom ambijentu totalitarnog (ne)reda i poretka. Njegova pobuna je intelektualni i ljudski trzaj u borbi protiv tiranije i besmisla i nastojanje da se humanizacijom društvenih

uslova čovjekova egzistencija učini izvjesnijom i sretnijom. Šabo filozofski duboko promišlja o važnim egzistencijalnim pitanjima shvatajući da čovjekov tragizam proizilazi iz njegove sudbinske uslovljenosti i tiranije vlasti koja nastoji utamničiti ljudsku misao, osujetiti čovjekovo nastojanje i borbu za oslobađanje svoje egzistencije iz krutih i surovih okova totalitarnog besmisla.

Aktivna pobuna studenta Ramiza protiv tiranije totalitarne turske vlasti, koja poprima univerzalnu dimenziju, izdvaja ga u tip revolucionarnog intelektualnog junaka. Ramiz je u tom smislu vitez pobune protiv tiranije vlasti. Svjestan opasnosti kojoj se izlaže svojim aktom pobune, on je izraz čovjekove nepomirljivosti sa usudom sopstvenog tragizma i primjer smjelog traganja i stradanja intelektualca za ideale slobode i sreće.

Ćosićev intelektualac, pariski đak i beogradski činovnik, evropeizirani srpski mladić Vukašin, raskida sa tradicionalnim, konzervativnim i patrijarhalnim pogledima na svijet usvajajući evropsku modernu misao i stil življenja. Novo vrijeme, moda, poimanje života, interesi evropeiziranog srpskog intelektualca Vukašina, trijumfovaće nad prerovskim tradicionalizmom, konzervativizmom i opterećenošću mitomanskim predrasudama. Mogućnost modernih evropskih shvatanja i življenja čiji je nosilac učeni Vukašin, nadvladala je mitski projektiranu, epsko-guslarsku duhovnost, vidovdansku ustaničku i hajdučku etiku, čijih zamki i usuda se teško oslobađao i oslobađa srpski čovjek kroz prošla i današnja vremena. Vukašinovo presvlačenje iz srpske tradicionalne nošnje u modernu evropsku toaletu, simbolično manifestira trijumf novog doba evropske duhovnosti i modernizma nad prevaziđenim patrijarhalnim vremenom s oznakama folkloristike, mitologije, sujevjerja i epske vizije svijeta.

Krležin intelektualac, neoimpresionistički slikar Filip Latinović je tip dezorjentiranog savremenog evropskog intelektualca, oblikovanog modernom umjetničkom tehnikom. Filip meditativno - esejistički promišlja iz vizure osjećajnog umjetnika o bitnim egzistencijalnim pitanjima na koja traži odgovore savremeni misleći evropski čovjek, u nastojanju da pronađe smisao i šifru jednostavnog življenja za kojom traga bježeći iz evrometropolske čađi i tražeći azil u mitskom panonskom arealu u čijem se blatu, gnoju i besmislu dave raznolike egzistencije drobeći posljednje dane svojih promašenih života.

Na misionarskom putu humaniziranja društva i oslobađanja čovjekove ličnosti, intelektualcima su se moćno isprijekali njihovi progonitelji, koji bi da ih drže u tmuni i potčinjenosti tiraniji i totalitarizmu. Tezu Andrićevog lika Karađoza o sveopćoj ljudskoj krivici zastupa i serdar Avdaga, manijakalni revnosni progonitelj *sumnjivih* i *opasnih* Selimovićevih intelektualaca Ahmeta Šaba i Ramiza. Pjesnik i učitelj Ahmet Šabo daje svom progonitelju Avdagi ime *Karandoloz*, što označava spodobu, utvaru iz narodne mitske predaje o smrdljivom čudovištu, koje bi lovilo noću ljude, uzjahalo ih i mučilo do zore.

Karandoloz, Karađoz, valija, Gavro i Rušidefendija, simboliziraju manijakalni opsesivni totalitaristički rezon upravljanja svakovrsnih karikaturalnih utvara i vlasti nad sudbinom pojedinca, intelektualca, proganjajući ga i kažnjavajuću zbog čistote njegove misionarske vizije pobune protiv zla i čovjekove zatočenosti u besmislenoj i dehumaniziranoj destruktivnoj društvenoj surovosti.

Ćosićev junak intelektualac, pariski đak, doktor prava, beogradski sudija, Vukašin Katić i Krležin mislilac i slikar Filip Latinović, iako potiču iz patrijarhalnih i konzervativnih sredina u kojima se snažno drži do tradicije i atavističkih veza kao bitnog preduslova za očuvanje identiteta u svijetu, rezultat su tendencije oblikovanja modernog tipa junaka intelektualca u evropskoj literaturi XX stoljeća, okrenutog evropskoj kulturnoj, naučnoj, filozofskoj i umjetničkoj tradiciji. Tragizam intelektualca Vukašina i Filipa Latinovića potiče iz novijih vremena na Balkanu u kojima dolazi do oštrih ideoloških sukobljenosti tradicionalista i modernista u srbijanskom, odnosno hrvatskom društvu s kraja XIX i početka XX stoljeća. Tragizam Vukašina, prosvjećenog modernog evropskog intelektualca, proizilazi iz nerazumijevanja njegovih ideja od strane tradicionalne i konzervativne sredine i patrijarhalnog oca Aćima. Filipovo intelektualno traganje za ljepotom jednostavnog života, osujećeno je egoizmom dekadentnog građanskog evropskog društva i palanačkom filozofijom u panonskom koštanjevačkom sivilu i blatu.

Selimović, Andrić, Krleža, Ćosić i Abdagić, su svojim originalnim poetikama u umjetničkoj transpoziciji fenomena junaka intelektualca u svojim romanima južnoslavensku prozu druge polovine XX stoljeća približili modernoj evropskoj i svjetskoj psihološkoj i egzistencijalističkoj literaturi u kojoj je lik intelektualca često glavni strukturni element. Njihovi junaci intelektualci - Šaćir, Ramiz, Ahmet Šabo, Seid bibliotekar, Ćamil efendija,

fra Petar, Vukašin, profesor Andra i Filip Latinović - pored svojih kulturoloških specifičnosti čine koherentnu i reprezentativnu literarnu intelektualnu zajednicu i svrstavaju se u dugačku kolonu tragičnih likova južnoslavenskih mislilaca i patnika, čija je snaga misionarske ideje nadvisila i prevazišla balkanski i južnoslavenski prostor opasan zidovima svakovrsnih predrasuda i zamki na totalitarno režiranoj tragičnoj čovjekovoj životnoj pozornici. Snagom intelektualnog duha i misli junaci intelektualci nastoje, šekspirovski rečeno, *preskočiti zidove* ljudskih zabluda i predrasuda, dok u humanističkoj i plemenitoj namjeri ove *korifeje ljudske nade* i pobune i *apostole jada*, sputavaju raznolike moćne zamke vješto osmišljene iz opasnih mračnih crnorukih krugova, koje od pamtivijeka kočje ljudski progres nastojeći da čovjeka potčine i utamniče.

Sve ove intelektualne egzistencije zatočenici su takvih opasnih zamki, mučenici i tragičari čija revolucionarna misionarska ideja udara o zidove izidane vještinom tamnorukih zidara besmisla, totalitarizma i raznolikih predrasuda kojima čovjek pokorno robuje, te samo rijetki pobunjenici poput ovih junaka i *ludova*, zanesenjaka u ideju, ulaze u rizik mijenjanja tog ustaljenog čvrstog kanona, zbog čega bivaju sumnjičeni, anatemisani, proganjani, kažnjavani i ubijani. Sve njih proganja i razjeda ona vječita čovjekova intelektualna zapitanost nad životom, samim sobom, lamentirajući nad čovjekovim arhetipskim sužanjstvima na zemlji i tragizmu bačenosti, gdje mu, bodlerovski rečeno, *džinovska krila smetaju da kroči* u svijet apsolutne slobode, koja je najbitniji preduslov čovjekove sreće.

Učitelj i pjesnik Šabo, student revolucionar Ramiz, ironični bibliotekar Seid, zanesenjак svijetom knjige Ćamil, oštromni i ironični fra Petar, neoimpresionistički slikar lelujave introvertne prirode Filip, evropeizirani pariski đak Vukašin, revolucionarni idealist i zanesenjак u jugoslavenski nacionalizam, tajanstveni student Šaćir, svojom usamljenošću u traganju za načinima ostvarenja humanih ideja i vizija u totalitaristički dehumaniziranom jugo-arealu, su tragični žrtvenici usamljenici čiji se tragizam očituje u praktičnoj nemoći njihovih misionarskih egzistencija pred krutim i surovim kanonima ustrojenog poretka trpljenja i moranja življenja.

Svojom progresivnom i humanističkom idejom i misijom ovi junaci intelektualci su umjetnički znak-pandan svim likovima intelektualaca u svjetskoj literaturi, koji promišljaju, bune se, pate i stradaju u dehumaniziranom svijetu. Osjećanje apsurdnosti života, bjekstvo od besmisla i traganje za smislom postojanja, čovjekov nametnuti poredak

življenja, tragizam, utamničenost, bačenost i odbačenost, ljudski egzistencijalni strahovi, nemoć, fatum utamničenosti od viših sila, pobuna; važna su pitanja koja promišljaju ovi junaci. U tom smislu oni liče na Raskoljnikova, Jozefa K., Hamleta, Mersoa, Fausta, Vladimira i Estragona i na mnoge druge tragične junake mislioce, za koje pjesnik Vasko Popa ima simbolično-metaforičku definiciju u sintagmi *trska koja misli*, ukazujući na njihovu nemoć u praktičnoj realizaciji ideja za koje se zalažu i često stradaju. Ta univerzalna dimenzija humanističkog misionarstva junake intelektualce znamenitih južnoslavenskih pisaca XX stoljeća svrstava u kolosalne likove nosioce progresivnih ideja arhetipske čovjekove praiskonske potrebe spoznavanja i popravljanja svijeta.

Sva ova važna egzistencijalna pitanja promišljaju na isti ili sličan način intelektualci u južnoslavenskoj i svjetskoj literaturi - Šabo, Ramiz, Seid, Ćamil, Petar, Šaćir, Vukašin, Andra, Filip, Leone, Ivan Galeb, Nurudin, Raskoljnikov, Karenjin, Serebjakov, Jozef K., Hamlet, Onjegin, Merso, Faust, Muot, Dedalus, Vladimir, Estragon i mnogi drugi. Oni su vjerni saborci u nepreglednoj koloni intelektualaca - patnika iz ljudskog pamćenja koji od pamtivijeka pa do danas hrabro i uporno, svaki na svoj način, nastoje izbaviti čovjeka iz okova svakovrsnih zabluda, zamki prokletih avlija, tvrđava, Junan-kula, čeljusti beštija i izvesti ga na svjetlost paganskog Šaćirovog sunca koje u širem metaforičko-simboličkom značenju predstavlja trijumf snažne praiskonske humanističke intelektualne i plemenite ljudske vizije nad fatumom čovjekovog zatočeništva na zemlji.

Iako junaci intelektualci, koji su ovom prilikom bili tema naučne analize, potiču iz balkanskog i južnoslavenskog kulturološkog specifikuma, njihova intelektualna misija ima univerzalnu i svezremensku oznaku, te u tom smislu predstavlja opštevažeci uzor svim mislećim argatima, čija je pobuna za čovjeka grandiozna i hrabra, bez obzira na cijenu faustovske i prometejske žrtve. Selimovićevo misao: *Jedan pijetao, milioni spavača*, odnosi se na prikaz stanja usamljenosti i nemoći individualizirane intelektualne misli u nastojanju da oživi ideju pobune u uspavanom i dekadentnom kolektivu. Andrić će posvetom prijatelju piscu istaći potrebu ispravljanja *krivih Drina* od strane intelektualca koji svojom misionarskom i angažiranom ulogom u društvu hrabro i mudro nastoji promijeniti svijet. Ma koliko nam intelektualna misaonost izgledala nemoćnom u sudaru sa okrutnim i apsurdnim životnim realijama, ona je ipak vječita metafora

čovjekove praiskonske potrebe za borbom i nemirenjem pred fatumom tragizma njegove bačenosti i sužanjstva u životnom besmislu.

Intelektualno ipak moćni glasovi pobune Selimovićevih, Andrićevih, Krležinih, Ćosićevih i Abdagićevih junaka intelektualaca, nesumnjivo su i glasovi mislećih ljudi u svim vremenima i prostorima, civilizacijama, kulturama i religijama, koji afirmiraju čovjekovu grandioznu progresivnu misiju intelektualne akcije.

Smatramo da smo ovom prilikom dokazali osnovnu naučnu hipotezu da je u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici u XX stoljeću prisutan fenomen intelektualca, posebno u reprezentativnim romanesknim strukturama Ive Andrića, Meše Selimovića, Muhameda Abdagića, Dobrice Ćosića i Miroslava Krleže, koje smo fenomenološkim metodom i imanentnom kritikom kao i drugim naučnim metodološkim pristupima proučavali u radu. Uvođenjem teme intelektualca u svoja književnoumjetnička djela, ovi pisci su srpsku, hrvatsku i bošnjačku književnost XX stoljeća (posebno u drugoj polovini), kao tri najrazvijenije nacionalne književnosti južnoslavenske interliterarne zajednice koje su nastajale na srodnim južnoslavenskim jezicima, jasno i autoritativno usmjerili prema ondašnjim modernističkim poetičkim tokovima evropske književnoumjetničke tradicije.

28. LITERATURA

1. Andrić, Ivo: *Pisac govori svojim delom*, BIGZ, SKZ, Beograd, 1994.
2. Andrić, Ivo: *Priče o mitomanima*, (priredio i predgovor napisao Petar Džadžić), Knjiga- komerc, Beograd, 1996.
3. Andrić, Ivo: *Sabrane pripovetke*, Razgovor sa Gojom, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008.
4. Arežina, Dušan: *Umjetnost u riječi*, Ćosićevi Koreni, Zagreb, 1968, str.332.
5. Kazaz, Enver: *Bošnjački roman XX vijeka*, Zora, Zagreb, 2004.
6. Bahtin, Mihail: *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1991.
7. Bahtin, Mihail: *O romanu*, Nolit, Beograd, 1985.
8. Bandić, Miloš: *Dobrica Ćosić*, izdavačko preduzeće Rad-Radnički univerzitet, 1968.
9. Bandžović, Safet: *Između zaborava i povratka*, Mak, br.4, Novi Pazar, 1994.
10. Begić, Midhat: *Krležin Povratak Filipa Latinovića*, Raskršća, II, Sarajevo, 1969.
11. Begić, Mithat: *M. Selimović - Tvrđava*, Izraz, Sarajevo, 1977.
12. Bogdanović, Milan: *Povratak Filipa Latinovića*, zbornik Miroslav Krleža, Zagreb, 1963.
13. Bukvić Fadil: *Miroslav Krleža kao romanopisac*, predgovor izdanju M. Krleža: Povratak Filipa Latinovića, Beograd, 1982.
14. Cvijić, Jovan: *Naučne sinteze*, Imperija knjiga, Kragujevac, 2010.
15. Cvitan, Dalibor: *Mitska interpretacija romana Povratak Filipa Latinovića*, Kolo, br. 6, Zagreb, 1963.
16. Daničić, Đura: Prevod *Biblije*, Biblijsko društvo, Beograd,
17. Deretić, Jovan: *Istorija srpske književnosti*, Prosveta, Beograd, 2006.
18. Dimić, Ivan: *Od apsurdnog junaka do običnog čoveka*, Naučna knjiga, Beograd, 1970.
19. Duraković, Enes: Bošnjačka književnost u književnoj kritici, (IV knjiga), Alef, Sarajevo,
20. Đuričković, Dejan: *Tvrđava*, Odjek, 35/1982. , 19, 6 - 7, Svjetlost, Sarajevo, 1982.

21. Džadžić, Petar: *Hrastova greda u kamenoj kapiji*; mitsko u Andrićevom delu, Narodna knjiga, Beograd, 1983.
22. Džadžić, Petar: *Ivo Andrić: Čovek, delo*, Prosveta, Niš, 1993.
23. Džadžić, Petar: *O "Proklesoj avliji"*, Prosveta, Beograd, 1996.
24. Ekerman, Johan Peter: *Razgovori s Geteom*, Izbor, Zagreb, Zora, 1950.
25. Engelsfeld, Mladen: *Analiza Filipova slučaja i kraj romana Povratak Filipa Latinovića*, Zagreb, 1975.
26. Filipović, Vuk: *Pisci i vreme*, Jedinstvo, Priština, 1981.
27. Fraj, Nortrop: *Veliki kodeks, Biblija i književnost*, Prosveta, Beograd, 1985.
28. Frangeš, Ivo: *U potrazi za izgubljenim djetinjstvom*, Krležin zbornik, Zagreb, 1964.
29. Frojd, Sigmund: *Uvod u psihoanalizu*, Imperija knjiga, Kragujevac, 2010.
30. Gavrilović, Zoran: *Ondašnji i sadašnji čitalac o Korenima*, Pogovor, Dobrica Ćosić:Koreni, Narodna knjiga, Beograd, 1988.
31. Gligorić, Velibor: *Novo viđenje prošlosti*, Savremenik, 1955, br.1.
32. Handžić, Mehmed: *Muhammed a. s, El-Kelimeh*, Novi Pazar, 2008.
33. Hodel, Robert: *Andrić i Selimović - forme aktuelnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2011.
34. Ivanović, Jovan: *Ovidljavanja*, Naučna knjiga, Beograd, 1996.
35. Janković, Svetlana: *Primeri unutrašnjeg monologa*, Savremenici, Prosveta, Beograd, 1967.
36. Jeremić, Dragan: *Dobrica Ćosić, Prsti nevernog Tome*, Nolit, Beograd, 1965.
37. Jung, K. Gustav: *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Atos, 2003.
38. Kilibarda, Novak: *Književno-političke rasprave*, Almanah, Podgorica, 2003.
39. Konstantinović, Zoran: *Njemačka književnost*, (II knjiga), Svjetlost, Sarajevo, 1987.
40. Korać, Stanko: *Povratak Filipa Latinovića*, Hrvatski roman između dva rata, Zagreb, 1974.
41. Kovač, Nikola: *Politički apsurd i ljudski otpor*, U: *Nikola Kovač, Roman, istorija, politika*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
42. Kovačević, Ivanka: *Engleska književnost I*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

43. Krleža, Miroslav: *Eseji I*, Zora, Zagreb, 1961.
44. Kršić, Jovan: *Miroslav Krleža: Povratak Filipa Latinovića*, Sabrana djela II, Sarajevo, 1979
45. Lagumdžija, Razija: *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
46. Leovac, Slavko: *Klonuća i katarze*, Savremena proza, priredio Miloš I.Bandić, Srpska književnost u književnoj kritici X, Nolit, Beograd, 1965.
47. Mahmud, Mustafa: *Muhamed alejhi-s-salatu ve-s- selam. Pokušaj razumijevanja Vjerovjesničke biografije*, Mešihat islamske zajednice Sandžaka, Novi Pazar, 1996.
48. Mihajlović, Borislav: *Dobrica Ćosić, Portreti*, Beograd, 1988.
49. Milinković, Aleksandar: *Leksikon mitova i legendi starog i novog sveta*, Beoknjiga, Beograd, 2004.
50. Montgomeri, Vat: *Muhamed prorok i državnik*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
51. Ninković, Adam: *Filozofija apsurdna i pobune Albera Kamija*, Prosveta, Niš, 1997.
52. Novaković, Boško: *Koreni Dobrice Ćosića*, Stvaranje, br.1, 1955.
53. Oraić, Dubravka: *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
54. Palavestra, Predrag: *Knjiga o Andriću*, BIGZ, Beograd, 1992.
55. Palavestra, Predrag: *Koreni Dobrice Ćosića*, Letopis Matice srpske, kn.375, 1955.
56. Petar, Džadžić: *Čovek i zemlja u jednoj Srbiji, br.1*, Beograd,1955.
57. Popović, Miodrag: *Vidovdan i časni krst*, Slovo ljubve, str.126, Beograd, 1976.
58. Prohić, Kasim: *Činiti i biti*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
59. Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1878-1918)*, El-Kalem, Sarajevo,1990.
60. Rizvić, Muhsin: *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu*, Bosnica, Sarajevo, 1995.
61. Šamić, Mithat: *Kako nastaje naučno djelo*, Svjetlost, Sarajevo, 1984.
62. Selimović, Meša: *Pisci, mišljenja i razgovori*, BIGZ, Beograd, 1990.
63. Selimović, Meša: *Sjećanja*, BIGZ, Beograd, 1986.
64. Solar, Milivoj: *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.

65. Stanisavljević, Vukašin: *Koreni Dobrice Ćosića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1982.
66. Šušnjić, Đuro: *Sokrat-život za istinu*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
67. Šutić, Miloslav: *Književne teorije XX veka*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2004.
68. Tartalja, Ivo: *Teorija književnosti*, Zavod za udžbenike, Beograd, 1997.
69. Tontić, Stevan: *Pjesnička objava Muhameda Abdagića*, časopis Život, Sarajevo, 1974.
70. Ustamujić, Elbisa: *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, Udruženje književnika BiH, Podružnica za Hercegovinu, Mostar, 1990.
71. Vaupotić, Miroslav: *Romani, Siva boja smrti*, Zagreb, 1974.
72. Velek, Rene: *Kritički pojmovi*, Vuk Karadžić, Beograd, 1966.
73. Vigotski, Lav: *Psihologija umetnosti*, Prosveta, Beograd, 1975.
74. Vučetić, Šime: *Povratak Filipa Latinovića*, Krležino književno djelo, Sarajevo, 1958.
75. Vučković, Radovan: *Rani romani Dobrice Ćosića*, Problemi, pisci, dela, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.

29. IZVORI

1. Abdagić, Muhamed: *Feniks, I*, Grafoplastika, Dimitrije Davidović, Smederevo, 1971. god.
2. Abdagić, Muhamed: *Desetom kongresu SK BiH*, pismo, neobjavljeni rukopis, 21.11.1989. god.
3. Abdagić, Muhamed: *Umjetnost iskrivljivanja i prefarbavanja likova*; neobjavljeni članak
4. Abdagić, Muhamed: *Feniks, II*, Grafoplastika, Dimitrije Davidović, Smederevo, 1972. godine, str. 4.
5. Andrić, Ivo: *Prokleta avlija*, Knjiga-komerc, Beograd, 1995.
6. Arežina, Dušan: *Umjetnost u riječi*, Ćosićevi Koreni, Zagreb, 1968, str. 332.
7. Bandžović, Safet: *Muhamed Abdagić - in memoriam*, Zbornik Sjenice; Mirko Ćuković: Službena izjava, neobjavljeni dokument;
8. Ćuković, Mirko: *Sandžak*, Prosveta, Beograd, 1964.
9. Durić, Muharem: *Ljudski je pogrešiti*- priča o savesti, Politika, Beograd, 25.06.1986.godine.
10. *Ep o Gilgamešu*, Knjiga - komerc, Beograd, 1994.
11. Filipović, Muhamed: *Marginalije uz jednu knjigu i uz historiju njenog pisca* (neobjavljen tekst).
12. Kajejić, Fehim: *Progonilo me je strijeljanje i tragično osjećanje jedne uzaludnosti*, intervju sa Muhamedom Abdagićem, revija Sandžak, 1991.
13. Kami, Alber: *Mit o Sizifu*, Topos, Beograd, 1999.
14. Kami, Alber: *Stranac*, Prosveta, Beograd, 1988.
15. Petrović, Nikola: *Branioci Slobodana Jovanovića*, Politika, Beograd, 25.05.1985.godine.
16. Rebronja, Ismet: *Čovjek kome je i nebo ostalo dužno, Iza Moreno*, pogovor, Novi Pazar, 1993.
17. *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1984.
18. Selimović, Meša: *Izabrana dela*, Edicija, Beograd, 2010.
19. Selimović, Meša: *Tvrđava*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
20. Vrcić, Adem: *Sandžak kao literarna inspiracija i pokretačka snaga Muhameda Abdagića*, Zbornik Sjenice, broj 15-16/2004-2005.
21. <http://www.bosnjaci.net>
22. <http://vdocuments.mx-krleza>

BILJEŠKA O AUTORU

prof.dr. Kemal Džemić, rođen u Žirču kod Tutina 1969. godine. Osnovnu školu i srednje usmjereno obrazovanje završio u Tutinu, a Filološki fakultet - Odsek za jugoslovensku književnost i srpski jezik na Univerzitetu u Prištini. Po završetku studija (2006) zaposlio se u Gimnaziji u Tutinu gdje predaje predmete *Srpski jezik i književnost* i *Bosanski jezik i književnost*. Od početka svoje profesionalne karijere aktivno se zalaže za obrazovanje pripadnika bošnjačke nacionalne zajednice na maternjem bosanskom jeziku. U Gimnaziji pokreće školske časopise i brojne kulturno- umjetničke projekte. Na Univerzitetu u Novom Pazaru odbranio je magistarsku tezu *Sudbina intelektualca u romanima Prokleta avlija Ive Andrića i Tvrđava Meše Selimovića* (2012). Na istom univerzitetu odbranio je doktorsku tezu *Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice* (2014). Osim nastavničkog rada u Gimnaziji u Tutinu, na Univerzitetu u Novom Pazaru radi na Departmanu za filologiju u zvanju - vanredni profesor - i predaje predmete *Književnost od renesanse do racionalizma* i *Srpska književnost 18. i 19. vijeka*. Od srednjoškolskih dana piše poeziju, eseje, kratke prozne oblike, feljtone, novinarske i publicističke članke. **Djela: monografije** - *Gimnazijski kazivar* (2019); *Nastava na daljinu na bosanskom jeziku* (2020); *Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice* (2020); *Tutin i njegova naselja* (2024); **naučni radovi** – brojni, u domaćim i međunarodnim referentnim časopisima i zbornicima; **priredivač**- zbirka poezije *Iz sehare*, autorice Hasne Binjoš; **pokretač i urednik** - školski časopisi *Katarza* i *Gest*; **novinar**- *TV Jedinstvo*, *RTV Novi Pazar*, *Has*, *Parlament*; **recenzija i lektura**-brojne publikacije; **naučne konferencije**-domaće i međunarodne; **projekti iz obrazovanja i kulture**-kreativne radionice u savremenoj nastavi; osnivač *Alternativnog kulturnog centra* u Tutinu; **koordinator, lektor i predavač: projekat** – *Nastava na daljinu na bosanskom jeziku* (2020); **članstvo**: predsjednik komisije Ministarstva prosvjete za polaganje ispita za licencu iz predmeta Bosanski jezik i književnost; član komisije u Ministarstvu kulture za odobravanje projekata nacionalnih manjina iz oblasti kulture.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09-31"19"

821.163.4(497.6).09-31"19"

821.163.42.09-31"19"

DŽEMIĆ, Kemal, 1969-

Fenomen intelektualca u književnostima južnoslavenske interliterarne zajednice / Kemal Džemić. - Novi Pazar: Univerzitet, 2025 (Novi Pazar: Fami grafika). - 221 str. : autorova slika ; 25 cm

Tiraž 100. - O autoru: str. 221. - Bibliografija: str. 216-220.

ISBN 978-86-84389-98-7

а) Бошњачки роман -- Ликови б) Српски роман -- Ликови в) Хрватски роман -- Ликови

COBISS.SR-ID 161835017